

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД

**ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
З РОДИН УЧАСНИКІВ АТО І ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ:
КОНЦЕПЦІЯ, МЕТОДИКА, ТЕХНОЛОГІЇ**

Навчально-методичний посібник

**Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2018**

УДК 373.2:37.091.21-058.64(075)

П 86

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 8 від 27 грудня 2017 року)*

Рецензенти:

Іван Дмитрович Бех, доктор психологічних наук, академік Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту проблем виховання НАПН України;

Валентина Віталіївна Волошина, доктор психологічних наук, професор, заступник декана з навчально-методичної роботи факультету психології НПУ імені М. П. Драгоманова.

П 86 Психолого-педагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб: концепція, методика, технології: навчально-методичний посібник / І. О. Луценко, А. М. Богуш, Л. О. Калмикова, В. У. Кузьменко, С. І. Поворознюк, О. Д. Рейпольська; за наук. редакцією І. О. Луценко. – Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. – 213 с.

У навчально-методичному посібнику розкрито емпіричні дані щодо індивідуальних особливостей дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, концепцію, теоретичні аспекти психолого-педагогічного супроводу їх виховання та розвитку, а також запропоновано методику, розробки технологій психолого-педагогічного супроводу: врахування індивідуальних особливостей, активізації психологічних захистів і духовного та творчого потенціалу, актуалізації здібностей, технології соціально-морального, національно-патріотичного виховання, що сприятимуть успішній реабілітації та адаптації дітей цих категорій і гармонізації їхнього розвитку.

Для педагогів закладів дошкільної освіти, практичних психологів, соціальних педагогів, методистів ОППО, районних, міських управлінь/департаментів/відділів освіти, викладачів закладів вищої освіти, майбутніх фахівців дошкільної освіти та усіх, хто цікавиться проблемами виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб.

ISBN

© Луценко І. О., Богуш А. М., Калмикова Л. О.,
Кузьменко В. У., Поворознюк С. І.,
Рейпольська О. Д., 2018
© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018

Зміст

<i>Вступ</i>	5
--------------------	---

Розділ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З РОДИН УЧАСНИКІВ АТО ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1.1. Концепція, методологія, методика психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб	11
1.2. Індивідуальний підхід до розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО.....	26
1.3. Емпіричне вивчення індивідуальних особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.....	31
1.3.1. Організація та методика вивчення особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб	31
1.3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження індивідуально-психологічних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО	34
1.3.3. Аналіз результатів вивчення особливостей сімейного виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО.....	42

Розділ II

ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З РОДИН УЧАСНИКІВ АТО ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

2.1. Психолого-педагогічний супровід як інтегративна технологія педагогічної підтримки і психологічної допомоги дітям	49
2.2. Технології врахування індивідуальних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО.....	52

2.3. Технологія організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.....	62
2.4. Життєзмінювальні й психолінгвотерапевтичні технології роботи з дітьми, які пережили психотравмівні події	81
2.5. Етнокультурні технології у вихованні та розвитку дітей дошкільного віку із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб	104
2.6. Технологія формування активно-патріотичної позиції дітей старшого дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.....	120
2.7. Технологія морально-етичного виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.....	131
2.8. Технологія формування навичок соціально-комунікативної взаємодії з однолітками у дітей із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.....	151
2.9. Методичні рекомендації.....	180
2.9.1. Методичні рекомендації для психологів ЗДО щодо проведення діагностичної роботи з вивчення індивідуально-психологічних особливостей розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб	180
2.9.2. Методичні рекомендації для вихователів ЗДО щодо виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб	193
2.9.3. Методичні рекомендації для родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб щодо виховання і розвитку дитини-дошкільника, яка пережила психотравмівну ситуацію.....	197
Список умовних скорочень.....	201
Відомості про авторів.....	202
Використана та рекомендована література	203

ВСТУП

*Дитина не може чекати щастя.
Вона нетерпляча. Вона хоче і повинна бути
щасливою сьогодні, зараз.*

Ш. Амонашвілі

*Вихованою дитину роблять радість,
щастя, життєрадісне світосприймання.
Справжня гуманність педагогіки полягає в
тому, щоб берегти радість, щастя, на яке
має право дитина.*

В. Сухомлинський

Сучасні суспільно-політичні виклики, з якими зіткнулася наша держава, українське суспільство у зв'язку з воєнними діями на Сході країни, вимагають змін у багатьох сферах, зокрема в освітній галузі. Ситуація воєнного конфлікту на території України, де проводилась антитерористична операція, спричинила виникнення нових соціальних категорій як серед дорослих, так і серед дітей, а саме: учасники АТО, члени їхніх сімей; внутрішньо переміщені особи; діти, постраждалі внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, внутрішньо переміщені. Це зумовило необхідність розроблення сучасних психолого-педагогічних підходів до організації життєдіяльності дітей, які увійшли до цих категорій, їхньої адаптації до нових умов проживання, здобуття освіти. Зокрема, у методичних рекомендаціях Міністерства освіти та науки України (2014 р.) наголошується на необхідності привернення особливої уваги працівників закладів дошкільної освіти до забезпечення комфортних умов адаптації дітей із

родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб до нового колективу, нових умов проживання, їхньої підтримки, надання допомоги у подоланні можливого стресу чи страху, створення для них безпечного розвивального середовища.

Держава вживає всіх необхідних заходів для забезпечення захисту таких дітей. Про це свідчить створення необхідного правового поля, внесення відповідних змін до Закону України про охорону дитинства (редакція від 07.11.2017 р.), визначення Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 301 від 11.04.2018 р.)), розроблення низки відомчих документів. Однак, забезпечити гармонійний розвиток особистості кожної дитини, збереження її психічного здоров'я можливо, лише залучивши до цього процесу педагогічні колективи освітніх закладів, зокрема закладів дошкільної освіти, озброївши їх новітніми методиками та технологіями.

З метою науково-методичного забезпечення психолого-педагогічної роботи з дітьми названих категорій у 2017 р. започатковано науково-дослідну роботу “Психолого-педагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб”, яка здійснюється під керівництвом завідувача кафедри методик та технологій дошкільної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, професора І. О. Луценко.

У репрезентованому посібнику представлено результати першого етапу цього дослідження, яке охоплює діагностику індивідуально-психологічних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, особливостей та умов їхнього сімейного виховання. Отримані результати, які засвідчили наявність у дітей як тривожних, так і позитивних особливостей розвитку, покладено в основу розроблення методики застосування

технологій психолого-педагогічного супроводу, яка разом з авторськими технологіями представлена у посібнику.

Суть методики полягає у проведенні моніторингу психічного стану дітей, виявленні індивідуальних і типових особливостей їхнього розвитку, визначенні типу й рівня розвитку, характерного для кожної дитини, розробленні варіативних освітніх програм і подальшому одночасному або послідовному (вирішується індивідуально в кожному конкретному випадку) застосуванні комплексу технологій психологічного (технології урахування індивідуальних відмінностей розвитку, технології активізації психологічних захистів і особистісного потенціалу, технології актуалізації здібностей, корекційно-розвивальні технології) і педагогічного впливу (технологія емоційно підтримуючої мовленнєвої комунікації, здоров'язберезувальні технології, технології соціально-моральної, національно-патріотичної спрямованості) як єдиної інтегративної технології реалізації психолого-педагогічного супроводу.

Колектив учасників проекту висловлює щирю вдячність закладам дошкільної освіти, які сприяли проведенню діагностичного етапу дослідження: ЗДО № 29, № 54, № 77, № 130, № 292, № 293, № 346, № 387, № 419, № 429, № 430, № 488, № 495, № 543, № 544 Шевченківського району м. Києва; ЗДО № 52, № 190, № 234, № 260, № 280, № 291, № 517, № 527, № 572, № 579, № 581, № 590, № 613, № 668, № 804 Оболонського району м. Києва; ЗДО № 2, № 5, № 7, № 9, № 11, № 12, № 17, № 18, № 27, № 28, № 32 м. Біла Церква Київської області; ЗДО “Журавлик” смт. Димерка Київської області; ЗДО “Зернятко” м. Вишгород Київської області; ЗДО “Колосочок” м. Бориспіль Київської області; ЗДО м. Славутич Київської області; ЗОШ I-III ступенів № 23 м. Миколаєва; ЗОШ I-III ступенів Очаківського району Миколаївської області; Куцурубська ЗОШ I-III ступенів Очаківського району Миколаївської області; Темірязівська

ЗОШ I-III ступенів Вознесенського району Миколаївської області; Семенівська ЗОШ I-III ст. Арбузинського району Миколаївської області; ЗОШ I-III ступенів Казанківського району Миколаївської області; ЗОШ I-III ступенів № 1 м. Первомайськ Миколаївської області; ЗДО № 2, № 7, № 11, № 29, № 32, № 33, № 38, № 39, № 41, № 42 м. Рівного Рівненської області; ЗДО № 5 м. Дубровиця Рівненської області.

Особливу подяку висловлюємо: **Почупайлу Віктору Миколайовичу** – методисту психологічної служби РНМЦ управління освіти Шевченківської районної в місті Києві державної адміністрації – організатору пілотного дослідження проекту; **Панченко Тетяні Леонідівні** – кандидату психологічних наук, завідувачу відділу практичної психології і соціальної роботи Комунального вищого навчального закладу Київської обласної ради “Академія неперервної освіти”, яка сприяла проведенню дослідження в закладах дошкільної освіти Київської області.

*Науковий керівник теми,
доктор педагогічних наук,
професор, завідувач кафедри
методик та технологій дошкільної освіти
НПУ імені М. П. Драгоманова
І. О. ЛУЦЕНКО*

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Науковий керівник проекту – *І. О. Луценко*, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методик та технологій дошкільної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.

Автори розділів і підрозділів:

І. О. Луценко – “Вступ”, “Концепція, методологія, методика психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”, “Технологія організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми”, “Технологія формування активно-патріотичної позиції дітей старшого дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”.

І. О. Луценко, О. Д. Рейпольська – “Психолого-педагогічний супровід як інтегративна технологія педагогічної підтримки й психологічної допомоги дітям”.

І. О. Луценко, В. У. Кузьменко – “Методичні рекомендації для вихователів ЗДО щодо виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”, опитувальник для психологів ЗДО “Вивчення загальних тенденцій розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”.

І. О. Луценко, Т. І. Мельничук – “Методичні рекомендації для родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб щодо виховання і розвитку дитини-дошкільника, яка пережила психотравмівну ситуацію”.

В. У. Кузьменко – “Індивідуальний підхід до розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО”; “Емпіричне вивчення індивідуальних особливостей розвитку та

виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”: *В. У. Кузьменко* – “Організація та методика вивчення особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”, “Аналіз та інтерпретація результатів дослідження індивідуально-психологічних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО”; *В. У. Кузьменко, О. Ю. Бондарчук, Я. О. Ольшевська* – “Аналіз результатів вивчення особливостей сімейного виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО”; “Технології врахування індивідуальних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО”, “Методичні рекомендації для психологів ЗДО щодо проведення діагностичної роботи з вивчення індивідуально-психологічних особливостей розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”, “Програма спостережень за проявами індивідуальних особливостей розвитку та виховання дитини”, методика “Історія індивідуального розвитку”.

В. У. Кузьменко, Т. І. Мельничук – анкета для батьків “Вивчення особливостей та умов сімейного виховання”.

А. М. Богуш – “Технологія морально-етичного виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”.

Л. О. Калмикова – “Життєзмінювальні й психолінгвотерапевтичні технології роботи з дітьми, які пережили психотравмівні події”.

О. Д. Рейпольська – “Технологія формування навичок соціально-комунікативної взаємодії з однолітками у дітей із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”.

С. І. Поворознюк – “Етнокультурні технології у вихованні та розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”.

Розділ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З РОДИН УЧАСНИКІВ АТО ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1.1. Концепція, методологія, методика психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

Концепція дослідження. У ситуації воєнного конфлікту в країні діти дошкільного віку є найуразливішими. Це пов'язано з тим, що процеси становлення і розвитку психіки, соціалізації, формування особистості, її світогляду започатковуються саме в цей період дитинства. Сталося так, що зростання нинішніх дошкільників проходить в умовах реальних подій військової агресії на території рідної країни (міста, селища, будинку) і відтворювання медіазасобами відеосюжетів, документальних зображень бойової техніки, зброї, учасників бойових дій, поранених бійців, людських страждань, використання у мовленнєвому середовищі військової лексики (антитерористична операція, бойовики, вибухи, ворожі обстріли, воєнні дії, збройні провокації, гранатомети, міни, окупанти, оборонні укріплення тощо).

Особливо гостро воєнні події переживають діти, в родинях

яких є учасники АТО, загиблі, поранені в зоні антитерористичної операції, внутрішньо переміщені особи, біженці. Така ситуація визначає необхідність здійснення психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, адже вони пережили психотравмівні події, внаслідок чого отримали психологічну травму.

Наслідками психотравми є виникнення таких негативних психічних станів, як нервові напруження, стресові розлади, образливість, замкненість, тривожність, агресивність. Задля їх подолання, запобігання процесам формування посттравматичного симптомокомплексу, успішної реабілітації, адаптації малюків до нового середовища, необхідний моніторинг психічного стану дітей.

Однак, можливим наслідком травмівних подій можуть бути і процеси протилежного спрямування – активізація внутрішніх захисних механізмів, підвищення рівня самосвідомості та саморегуляції поведінки, пришвидшення процесів ієрархізації цінностей, формування життєвих смислів і світоглядних уявлень. Тому для здійснення психолого-педагогічної роботи з дітьми цих категорій необхідний моніторинг не лише тривожних, але й позитивних особливостей їхнього розвитку, які розглядаємо як прояв дії внутрішніх механізмів подолання стресових життєвих ситуацій.

Цей підхід, відмінний від інших досліджень, покладено в основу розроблення новітньої методики застосування технологій психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб. Сутність методики полягає в *одночасному застосуванні комплексу технологій психологічного і педагогічного впливу з урахуванням виявлених індивідуально-психологічних особливостей розвитку та виховання дітей, як тривожного, так і позитивного характеру.*

Впровадження запропонованої методики застосування технологій психолого-педагогічного супроводу виховання та розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, який охоплює:

- технології моніторингу психічного стану дітей;
- технології врахування індивідуальних особливостей розвитку;
- технології активізації психологічних захистів і особистісного потенціалу;
- здоров'язберезувальні та корекційно-розвивальні технології;
- технології актуалізації здібностей;
- технологію організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації;
- виховні технології соціально-моральної, національно-патріотичної спрямованості, – розглядаємо як визначальну умову *адаптації до нових соціально-психологічних обставин, активізації внутрішніх захисних механізмів, оптимізації процесів виховання та гармонізації розвитку дітей, які пережили психотравмівні події.*

Методологія дослідження. Розроблення та теоретичне обґрунтування новітньої методики застосування технологій психолого-педагогічного супроводу виховання та розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб ґрунтується на таких взаємопов'язаних концептах: методологічному, теоретичному, технологічному.

Методологічний концепт інтегрує провідні положення сучасних наукових підходів до організації освітнього процесу, а саме: гуманітарного, аксіологічного, культурологічного, синергетичного, системно-цілісного, особистісного, діяльнісного, комплексного, індивідуального, комунікативно-діяльнісного.

Теоретичний концепт визначає систему вихідних категорій і понять, які розкривають сутність психолого-педагогічного супроводу, процесів виховання і розвитку дітей дошкільного віку, специфіку моніторингу психічного стану, індивідуальних особливостей розвитку, виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб.

Технологічний концепт визначає розроблення діагностичних методик, технологій врахування індивідуальних особливостей розвитку, варіативних освітніх програм, технологій активізації психологічних захистів, духовного та творчого потенціалу,

здібностей, організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації, технологій соціально-моральної, національно-патріотичної спрямованості тощо.

Підґрунтям виділеної сукупності методологічних підходів є гуманітарна парадигма, яка визначає пріоритет цінності людського розвитку й найбільш наближена до людиноцентричної парадигми. *Гуманітарний підхід* окреслює людське суспільство, людину, її права, обов'язки, культуру. Його стрижнем є поняття “гуманний”, що визначає індивіда як людяного у своїх діях і ставленні до інших людей та всього живого.

Гуманітарний підхід спрямовує на захист прав дітей із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, надання їм усебічної допомоги і підтримки, визначає суспільну важливість психолого-педагогічної роботи з дітьми цих категорій, мета якої забезпечити психологічну допомогу, педагогічну підтримку, збереження унікальності, неповторності їхнього розвитку, визначити й спроектувати індивідуальну освітню траєкторію.

Аксіологічний, або ціннісний, підхід визначає цінності освіти, аксіологію виховання. Освітні цінності втілюють гуманістичні пріоритети українського суспільства, окреслюють національні, громадянські, особистісні цінності. З огляду на те, що серед етнокультурних цінностей “Дитина” є найвищою цінністю (Т. Усатенко), *дитиноцентризм* стає складовою сучасної освітньої парадигми, що є відображенням людиноцентризму в розвитку сучасного світу.

Педагогічні цінності визначають ставлення до дитини як найвищої цінності, повагу до її особистості, визнання неповторної унікальної цілісності, прав на вільний розвиток і вияв здібностей, урахування потреб та вікових можливостей, і водночас – завдання щодо формування у неї системи ціннісних ставлень до світу.

Дитиноцентризм як створення оптимальних умов для розвитку особистості кожної дитини, а саме: захист прав, надання всебічної допомоги і підтримки, наближення освітнього процесу до сутності, здібностей конкретної дитини, її індивідуальності (В. Кремень), – є системоутворювальною ідеєю для розроблення програми допомоги

дітям із родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, життєві обставини яких визначені як психотравмівні.

Дії в межах такої програми здійснюються з оперттям на особливий захист і допомогу держави, що включає створення правового поля для забезпечення захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, є внутрішньо переміщеними, захисту прав дітей на життя, на рівень життя, необхідний для їхнього фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку, прав на освіту, відпочинок, дозвілля тощо (Закон про охорону дитинства; Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів).

Культурологічний підхід окреслює духовну культуру українського суспільства, передбачає її вивчення з урахуванням її глибинно-духовних традицій в освітньому процесі. *Соціокультурний підхід* пов'язаний із культурою суспільства, орієнтує на прилучення дітей дошкільного віку, зокрема з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, до національної культури, традицій, звичаїв українського народу як у місцях, де вони народилися й зростали, так і в інших регіонах України, в нових місцях їхнього проживання. *Мультикультурний підхід* спрямовує на прилучення дітей до культури різних народів, сприяє закладанню основ здатності до діалогу культур на основі почуттів національної ідентичності.

Вплив *синергетичного підходу* на розв'язання проблеми розроблення та реалізації психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб полягає у тому, що синергетика спрямовує увагу не лише на те, що існує певний і тривалий час, а й на те, що виникає, тобто на необхідність освітнім закладам швидко реагувати на появу дітей нових соціальних категорій і забезпечувати процеси виховання та розвитку таких дітей відповідним супроводом. Синергетика тлумачить життєву ситуацію, в якій опинилися ці діти, спираючись на поняття, якими послуговується ця наука, а саме: нестабільність, нелінійність, самоорганізація, відкритість, – і

доводить, що особистість – це синергетична, соціальна система, яка саморозвивається.

Зроблений В. Кременем педагогічний висновок про те, що ефект виховання досягається не дією, а синергією виховної взаємодії (Кремень, 2013: 15), пояснює помітні прояви у дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб позитивних індивідуально-психологічних особливостей, визначення у них гармонійних типів розвитку. Виникнення позитивних тенденцій особистісного розвитку є результатом взаємодії виховних прикладів близьких дорослих, власне життєвих впливів і внутрішніх духовних зусиль дитини, включення психологічних механізмів особистості. Емпіричні дані щодо наявності у дітей позитивних особистісних характеристик ще раз підтверджують значний вплив сім'ї, системи сімейного виховання, виховного потенціалу життєвих обставин у цілому.

Втілення *системно-цілісного підходу* забезпечує цілісність будь-якої системи, зокрема й педагогічної. Єдність, взаємозв'язок складників психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дошкільників з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб: мети, змісту, методів, засобів, форм навчання і виховання, суб'єктів-учасників освітнього процесу, їх міжособистісних взаємодій, – забезпечують як цілісність супроводу, так і цілість впливу на особистість дитини у його межах. Кожний складник супроводу, в свою чергу, також є певною системою, яка утворює цілісність іншого порядку. Наприклад, система суб'єктів освітнього процесу охоплює дітей, їхніх батьків, вихователів, вузькопрофільних спеціалістів, і між ними мають бути встановлені тісні взаємозв'язки, міжособистісна взаємодія, спрямована на цілісний результат – успішну адаптацію, гармонізацію розвитку кожної дитини.

Єдність індивідуальних особливостей, особистісних якостей, позицій суб'єкта дитячої діяльності є умовою цілісного розвитку дитини (Крулехт, 2003). Отже, забезпечити цілісний особистісний розвиток дітей, їхній позитивний емоційний стан, сприятливий статус у групі, психологічне благополуччя можна лише з

врахуванням таких компонентів організованої на засадах системно-цілісного підходу єдності: а) засвоєння дітьми позиції суб'єкта діяльності, за якої дії виконуються самостійно, ініціативно; б) їхнього особистісного досвіду, зокрема пов'язаного зі складними життєвими обставинами в їхніх родин, у ході якого були актуалізовані й стали розвиватися та виразно проявлятися позитивні особистісні якості; в) індивідуально-психологічних особливостей і типів розвитку.

Особистісний підхід окреслює психолого-педагогічні закономірності функціонування і розвитку особистості, реалізується через *особистісно орієнтовану освіту*, яку характеризує співробітництво, пріоритетність індивідуальності, визнання унікальності суб'єктного досвіду, орієнтація на саморозвиток, самоствердження особистості. У контексті концепту дитиноцентризму особистісний підхід орієнтує на врахування таких закономірностей виховання, як потреба дитини в активності та любові, необхідність створення в освітньому процесі ситуацій успіху.

Відповідно до виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, особистісно орієнтований підхід полягає у розкритті їхнього суб'єктного досвіду, оперті на цей досвід, збагаченні новим позитивним особистісним досвідом, виявленні індивідуальних особливостей розвитку, сприянні засвоєнню позиції суб'єкта в дитячих видах діяльності, розвитку позитивних особистісних якостей, які актуалізувались у ході життєвих обставин, пережитих подій, орієнтації на них у процесі розвитку базових якостей особистості, забезпеченні цілісного і загального розвитку дитини.

Діяльнісний підхід наголошує на ролі діяльності, зокрема провідної у розвитку психіки дитини. Його реалізація полягає у формуванні особистості дитини шляхом спрямування її діяльності, оволодіння нею позиції суб'єкта різних видів дитячої діяльності. Сучасне розуміння діяльнісного підходу передбачає розкриття перед дитиною широкого спектру можливостей, а саме: створення таких обставин, за яких відбувається активізація внутрішніх сил, ресурсів,

здібностей дитини й стає можливим здійснення певної діяльності; формування у дитини установки на вільний, проте відповідальний і обґрунтований вибір певної можливості, використання відомого способу дії або знаходження нового способу, не передбаченого попереднім досвідом.

Посилення уваги педагогів до суто дитячих видів діяльності в роботі з дітьми з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб допоможе малюкам поступово трансформувати негативний особистісний досвід, здобутий під час психотравмівних життєвих подій, реалізувати власне вікові можливості, індивідуальні та вікові потреби й інтереси, сприятиме вияву їхньої самостійності, активності, відповідальності, ініціативності й водночас розвитку довіри і поваги до оточення, впевненості в собі. Це передусім такі види діяльності, як ігрова, комунікативно-мовленнєва, художньо-мовленнєва, художньо-продуктивна, рухова. Їхня привабливість для дітей, можливості, завдяки синергії широкого спектру взаємодій (педагог – група дітей; педагог (психолог) – дитина; група дітей – група дітей; дитина – група дітей; дитина – дитина) для реалізації виховних завдань загальнолюдського значення, визначають їхнє домінантне місце в організації життєдіяльності дітей.

Застосування *комплексного підходу* в процесі розроблення та реалізації психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб обумовлює доцільність і необхідність визначення й об'єднання різних освітньо-виховних цілей і завдань.

Реалізація поставлених цілей відбувається шляхом узгодженого застосування різноспрямованих технологій, різноманітних методів і форм виховного впливу та взаємодій, їх органічного “злиття”, “зрощування” в освітньому процесі. Отже, комплексний підхід акцентує увагу на різнобічності, різноплановості змісту, напрямів, компонентів освітнього процесу, необхідності врахування всієї сукупності умов виховання і розвитку дітей означеної соціальної категорії, а саме: зовнішніх і внутрішніх умов; цілеспрямованих впливів на свідомість, почуття, поведінку дітей; цілеспрямованих і

спонтанних дій різних учасників соціальних інституцій, причетних до виховання дітей.

Комплексний підхід спрямовує на застосування в роботі з дітьми з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб комплексу технологій психолого-педагогічного супроводу з метою моніторингу їхнього психічного стану, врахування індивідуально-психологічних особливостей і типів розвитку, активізації психологічних захистів, формування комплексу позитивних особистісних якостей, актуалізованих під впливом життєвих обставин, пережитих подій, збереження і зміцнення здоров'я, здійснення корекційно-розвивальних дій. Кожний спроектований із технологій психолого-педагогічного супроводу комплекс має становити одне ціле.

Необхідність спеціального вивчення індивідуально-психологічних особливостей дітей із родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, що узгоджується з концептом дитиноцентризму, визначає доцільність використання положень *індивідуального підходу* в процесі розроблення методики застосування технологій психолого-педагогічного супроводу. Його сутність полягає у тому, що загальні цілі виховання конкретизуються не тільки віковими, а й індивідуальними особливостями дітей. Урахування того, що педагогічний вплив опосередковується психологічними особливостями дітей, дозволяє передбачити ефективність спланованих педагогічних впливів на конкретних дітей чи групи.

Індивідуальний підхід спрямовує на розроблення варіативних освітніх програм з урахуванням виявлених у ході емпіричного дослідження індивідуальних і типових особливостей розвитку дітей; реалізацію індивідуалізованих освітніх програм. Це допоможе дитині піднятися на вищий рівень розвитку, дозволить зберегти індивідуальну своєрідність розвитку кожного малюка, створити умови для максимального розвитку його особистості, здібностей, забезпечити перехід на індивідуальну освітню програму розвитку на наступному рівні освіти.

Тривожні особливості, виявлені у розвитку комунікативної

сфери дітей із родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, визначають необхідність урахування положень *комунікативно-діяльнісного підходу* при вирішенні питань психолого-педагогічного супроводу виховання і розвитку дітей цих категорій. У контексті організації життєдіяльності дітей у закладах дошкільної освіти комунікативно-діялісний підхід актуалізує значення мовленнєвого спілкування як специфічно дитячої діяльності, використання її як показника ступеня дошкільної зрілості дитини.

Пронизуючи всі сфери життєдіяльності дитини, комунікативно-мовленнєва діяльність як вільна, власне дитяча діяльність, визначається комунікативними потребами і мотивами, своєрідністю буття й внутрішнього світу дитини-дошкільника, відображає специфіку конкретних життєвих ситуацій, цілей і запитів. Тому вона першою зазнає негативних змін, певних порушень під впливом психотравмівних подій: страждають як окремі компоненти діяльності, так і вияв активності мовленнєвого спілкування дітей у цілому. Її відновлення в контексті комунікативно-діялісного підходу передбачає діялісний характер формування мовленнєвої компетенції, цілеспрямоване навчання способів комунікативно-мовленнєвої взаємодії з дорослими і однолітками, розвиток потребово-мотиваційної сфери.

Закладений у комунікативно-мовленнєвій діяльності потенціал особистісного розвитку, а також підвищена потреба в контакті з люблячим дорослим, психологічній близькості з ним у дітей із родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб визначають необхідність організації дорослим емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації, створення сприятливих умов для розвитку мовленнєвого спілкування як діяльності, його організації і вільного перебігу з дорослими й однолітками.

Методика застосування технологій психолого-педагогічного супроводу. З метою конкретизації визначених методологічних підходів, методики застосування технологій психолого-педагогічного супроводу, розглянемо принципи виховання і розвитку дітей дошкільного віку, вироблені дошкільною педагогікою та методиками дошкільної освіти. Серед них виділимо

визначену сукупність найважливіших принципів, які ґрунтуються на закономірностях виховання дітей цього віку. Зокрема, такі принципи:

- підтримка і спрямованість потреби дитини в активності;
- підтримка дитини, вияв любові до неї;
- повага до дитини, збереження її прав;
- створення ситуації успіху (Козлова, Кулікова, 2002).

Принципи розвитку дошкільника як особистості, на які зорієнтовані сучасні освітні й виховні технології, акумулюють вироблені наукові підходи до організації педагогічної діяльності. Це такі принципи: історизму; гуманізму та педагогічного оптимізму; об'єктивності й науковості; системності; єдності свідомості та діяльності; індивідуального та особистісного підходів; активності; природовідповідності; культуровідповідності; наступності й неперервності; єдності розвитку, виховання і навчання; демократизації навчально-виховного процесу (Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні, 2003). Доцільність реалізації цих принципів у освітньому процесі підтверджена часом і не викликає сумнівів.

Сучасні науковці для реалізації виховних завдань щодо формування у дітей дошкільного віку базових особистісних якостей в умовах освітнього процесу закладу дошкільної освіти наголошують на необхідності реалізації таких провідних принципів:

- емоційного задоволення;
- проблемності;
- розуміння пізнавального матеріалу і опори на минулий досвід дитини;
- забезпечення єдності діяльнісного, емоційного та інтелектуального;
- пріоритетності збагачення особистого досвіду дитини;
- інтеграції;
- єдності зусиль ЗДО і сім'ї у питаннях виховання базових якостей;
- ампліфікації – розширення та збагачення досвіду дитини

засобами специфічно дитячих видів діяльності (Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ, 2015).

Сукупність розглянутих принципів є важливою для розроблення методики застосування технологій психолого-педагогічного супроводу виховання та розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, оскільки вони визначають сучасні підходи до організації освітнього процесу, акцентують увагу на емоційному стані дітей, їхньому досвіді, спрямовують на забезпечення єдності педагогічних зусиль працівників закладів дошкільної освіти та сім'ї.

На основі аналізу сучасних сукупностей принципів виховання і розвитку дітей дошкільного віку визначимо й сформулюємо ті, що, на наш погляд, є найбільш актуальними для визначення особливостей методики застосування технологій психолого-педагогічного супроводу виховання та розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб та конкретизують визначені й схарактеризовані методологічні підходи. Це такі принципи:

- максимально повного проживання періоду дошкільного дитинства;
- забезпечення цілісності, збереження унікальності, неповторності індивідуального розвитку дитини;
- гуманістичної спрямованості виховання;
- соціальної спрямованості виховання;
- національно-патріотичної спрямованості виховання;
- виховної синергії;
- впливу через розвивальне середовище закладу освіти;
- діяльнісного підходу до формування якостей особистості;
- комплексного підходу до виховання і розвитку дитини;
- наскрізної міжособистісної педагогічної комунікації;
- підтримки пріоритетності родинного виховання;
- забезпечення єдності до виховання дитини у різних соціальних інституціях, взаємодії закладу дошкільної освіти і родини.

Кожний принцип обумовлює певний напрям чи аспект психолого-педагогічного супроводу, визначає пріоритетні способи його реалізації, спрямованість застосування конкретних технологій. Наприклад, принцип гуманістичної спрямованості виховання орієнтує на прилучення дітей до загальнолюдських цінностей, формування ціннісного ставлення до природного і соціального довкілля, усвідомлення дитиною цінності відповідних гуманних, соціальних норм поведінки.

Принцип максимально повного проживання періоду дошкільного дитинства спрямовує на надання пріоритету сьогоденним розвивальним, виховним, навчальним завданням перед перспективними, підтримку дитячої субкультури, сприяння вільному й конструктивному розгортанню дошкільниками свого особистого буття (Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні, 2003: 15-16).

Принцип забезпечення цілісності, збереження унікальності, неповторності індивідуального розвитку дитини ґрунтується на положенні про те, що психотравмівні події, які пережили/вають діти з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, не повинні суттєво вплинути на хід, траєкторію їхнього індивідуального розвитку. Для реалізації цього принципу застосовуються технології, які враховують відмінності індивідуального розвитку (В. Кузьменко), активізують внутрішні захисні механізми, мінімізують негативний вплив життєвих обставин (Л. Калмикова), сприяють розкриттю обдарувань і здібностей.

Принципи національно-патріотичної та соціальної спрямованості виховання орієнтують на прилучення дитини до системи цінностей, культури і традицій українського народу, виховання шанобливого ставлення до його надбань та рідної мови, а також виховання прихильного ставлення до людей, довіри до людського оточення, відчуття своєї захищеності ним, прагнення встановлювати та підтримувати з ним щирі стосунки (Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні, 2003: 14-15). З метою реалізації цих принципів застосовуються технології, які

відповідають суспільним, соціокультурним, національним традиціям і нормам, формують активну, відповідальну, громадянську, патріотичну, соціальну позицію дитини. Це етнокультурні технології, технології соціально-моральної, національно-патріотичної, правової спрямованості тощо.

Принципи виховної синергії, впливу через розвивальне середовище закладу освіти спрямовують на створення штучного розвивального середовища, яке б стимулювало дитину до активних дій у його межах, свідомого вибору, засвоєння позиції суб'єкта діяльності, а також суб'єкта міжособистісних взаємодій із дорослими й одноліткам. Водночас педагог має враховувати той факт, що значний вплив на дитину, становлення її особистості здійснюють випадкові, стихійні чинники.

Принципи діяльнісного підходу до формування якостей особистості та комплексного підходу до виховання і розвитку дитини є стрижневими для нашої методики та реалізуються як одночасне застосування комплексу технологій психологічного і педагогічного впливу з урахуванням виявлених індивідуально-психологічних відмінностей розвитку дітей як тривожного, так і позитивного характеру.

Можливий і інший підхід до застосування технологій психолого-педагогічного супроводу. Так, за необхідності, першочергово можуть використовуватися технології, спрямовані на подолання тривожних особливостей розвитку дитини, її психічного стану, особливо на тлі дисгармонійного типу розвитку. Першочергово також можуть застосовуватися технології, спрямовані на підтримку й розвиток вираженої позитивної особистісної відмінності дитини, з метою опертя на неї при подоланні певних тривожних проявів, що виникають на загальному позитивному тлі індивідуального розвитку, його гармонійному типі, високому або середньому рівні.

Основними етапами запропонованої методики застосування технологій психолого-педагогічного супроводу є:

1. Моніторинг психічного стану дітей дошкільного віку з

родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб, які пережили психотравмівні події, діагностика індивідуальних і типових психологічних особливостей їхнього розвитку, сімейного виховання.

2. *Виявлення в ході діагностики індивідуальних психологічних особливостей, відмінностей як тривожного, так і позитивного характеру, типів розвитку з метою подальшої мінімізації негативного впливу психотравмівних подій, складних життєвих обставин, у які потрапила сім'я, на психічне здоров'я, розвиток і виховання дитини, активізації внутрішніх захисних механізмів і особистісного потенціалу, реабілітації, адаптації дітей та гармонізації процесів їхнього розвитку.*

3. *Розроблення з урахуванням виявлених індивідуальних особливостей дітей варіативних освітніх програм: диференційованих для дітей із гармонійним типом розвитку та індивідуалізованих – для дітей із дисгармонійним типом розвитку.*

4. *Використання сучасної технології організації взаємодії суб'єктів освітнього процесу – супроводу.*

5. *Реалізація психолого-педагогічного супроводу як інтегративної технології, що містить у собі дві складові: педагогічну підтримку дитини й психологічну допомогу їй та її найближчому оточенню (дорослим суб'єктам супроводу). Кожна складова супроводу реалізується індивідуально підібраним комплексом технологій, спрямованих на підтримку позитивних і подолання тривожних особливостей розвитку дитини. До складу комплексу рекомендуємо включити: технології урахування індивідуальних відмінностей розвитку (В. Кузьменко); технологію емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації (І. Луценко); технології активізації психологічних захистів і особистісного потенціалу (Л. Калмикова); технології актуалізації здібностей; здоров'язбережувальні та корекційно-розвивальні технології; технології соціально-моральної, національно-патріотичної спрямованості (А. Богущ, І. Луценко, О. Рейпольська, С. Поворознюк), представлені в цьому посібнику та інших рекомендованих інформаційних ресурсах.*

1.2. Індивідуальний підхід до розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО

У вітчизняній психології питання індивідуального підходу до розвитку та виховання дитини завжди посідало чільне місце. Його розробляли О. Запорожець, Г. Костюк, В. Котирло, Д. Ніколенко, Л. Проколієнко, П. Чамата та чимало інших учених. Вони заклали теоретико-методологічні основи індивідуального підходу, визначили його сутнісні характеристики, окреслили умови реалізації. Проте практичні аспекти цього питання потребують постійного оновлення та сучасного методичного оснащення. Ряд специфічних відмінностей має процес реалізації індивідуального підходу стосовно дітей, які пережили психотравмівні події під час військових дій на Донбасі. Зокрема, при здійсненні індивідуального підходу потребують поглибленого урахування ті внутрішні ресурси, що забезпечують подолання психотравми, а також особливі наслідки психотравми у вигляді порушень різних сфер психічного розвитку.

У наш час *індивідуальний підхід* тлумачать як психолого-педагогічний принцип, що передбачає організацію педагогічного впливу, здійснюваного в освітніх закладах (і в родинному середовищі також), з обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей дитини та умов її життя. Змістом такого підходу є гнучке використання педагогами та батьками інтегрованої і різноманітної системи форм, методів і прийомів освітньої роботи, в основі якої лежить бачення цілісної картини індивідуального розвитку кожної дитини. Індивідуальний підхід має свою специфіку при реалізації у навчальному або виховному процесах.

Відтак *індивідуальний підхід у вихованні* – це варіативне використання педагогом цілісної системи засобів, форм, методів і прийомів виховної роботи з урахуванням комплексу індивідуальних відмінностей дітей. *Індивідуальний підхід у навчанні* розглядають як вибір педагогом особливих засобів активізації навчально-пізнавальної діяльності кожної дитини. Варіюються, зокрема,

вимоги до засвоєння матеріалу, який вивчається (добір завдань, різних за змістом та ступенем складності); форми організації навчання (фронтальна, групова, індивідуально-групова, індивідуальна); кількість та характер допомоги, що надається дітям; темпи оволодіння знаннями та навичками.

При здійсненні індивідуального підходу до дитини дошкільного віку доцільно враховувати такі індивідуальні відмінності.

1. Відмінності індивідуального розвитку.

Вік, стать, загальний фізичний розвиток, порушення нормального фізичного розвитку, стан здоров'я (перенесені хвороби, наявність хронічних захворювань, випадки госпіталізації, частота соматичних розладів), стан розвитку аналізаторів (зорових, слухових, кінестетичних, нюхових, тактильних), порушення сенсорного розвитку, стан нервової системи (ситуації емоційного стресу, наявність невротичних проявів), темперамент (сила, рухливість, врівноваженість), задатки і здібності (обсяг, вираженість, сталість, спрямованість) та ін.

2. Відмінності особистісного розвитку.

Самосвідомість – ставлення до себе, важливість думки іншого про себе, наявність мети та реальність її досягнення, усвідомлення власної статевої належності та інших, самостійність у виборі та прийнятті рішень, самообслуговуванні, наявність прагнення до самоактуалізації, особистісного самозбереження, самоповага.

Соціально-етичний розвиток – вміння та бажання встановлювати контакти з довкіллям. Приймати та підтримувати ініціативу інших до спілкування, знання норм і правил поведінки, їх реалізація у власній поведінці, здатність впливати на характер стосунків, засоби досягнення цього, які якості, дії, вчинки дитина сприймає позитивно, які – негативно.

Емоційно-почуттєвий розвиток – сформованість довільності психічних процесів, вміння долати сильні труднощі, зосередитись. Можливість регулювати (проявляти або стримувати) емоційні реакції адекватно до ситуації, причини виникнення позитивних і

негативних емоцій, почуття, що домінують, динаміка їх переживання, характер вираження, наявність емоційно-почуттєвого неблагополуччя, його ознаки.

Потребово-мотиваційний розвиток – провідні потреби та мотиви діяльності; мотиви виконання моральних норм; наявність конструктивних мотивів до пізнання навколишнього світу, спілкування, праці; готовність до майбутньої соціальної позиції – позиції школяра; прояви інтересів до діяльності, їх широта, вираженість.

Інтелектуальний розвиток – наявність оптимального до віку кола знань, уявлень, вмінь і навичок, розвиненість пізнавальних психічних процесів (мислення, мовлення, пам'яті, уваги, уяви, сприймання), сформованість пізнавальної активності, самостійності в оволодінні інформацією.

Реалізація індивідуального підходу є ефективною при забезпеченні таких етапів психолого-педагогічної роботи.

Попереднє виявлення індивідуальних особливостей розвитку кожної дитини. Цей етап можна вважати початковим, бо в процесі з'ясування цих особливостей накопичується загальна інформація про низку об'єктивних параметрів психофізичного розвитку дитини, умови родинного виховання та загальні тенденції спілкування в родині, виявляються особливі факти життєвої біографії дитини.

Уточнення, деталізація та поглиблення отриманої інформації, встановлення позитивних і проблемних аспектів розвитку дитини, причин їх виникнення. Це досягається послідовним та систематичним вивченням індивідуальних особливостей розвитку дошкільника, поповненням і оновленням матеріалів попереднього діагностування, поглибленням результатів аналітичної роботи тощо.

Фіксація результатів вивчення у щоденниках спостережень, психологічних паспортах дітей, у психологічному “портреті” групи. Це забезпечує точність та об'єктивність отриманої інформації, збереження її вірогідності.

Систематизація, узагальнення та аналіз результатів вивчення індивідуальних особливостей та соціальної ситуації розвитку

дитини. Із накопиченням достатньої інформаційної бази стають можливими узагальнення отриманих даних, зведення їх у цілісну картину – психофізичний “портрет” дитини, статистична обробка та послідовний якісний аналіз істотних чинників, які сприятливо або несприятливо позначаються на її розвитку, спричинюють появу прогресивних або регресивних змін. На основі аналізу діагностичних даних робляться *перші висновки про загальні тенденції розвитку дитини та головні чинники становлення її індивідуальних відмінностей.*

Визначення першочергових і другорядних індивідуальних завдань освітньої роботи з дітьми, основних принципів спілкування з їхніми родинами. Завдяки наявній проаналізованій інформації, яка відображає специфіку розвитку кожної дитини, можна попередньо окреслити характер індивідуальних завдань педагогічної роботи відповідно до конкретних ситуацій у житті дошкільників.

Вибір адекватних методів і прийомів, форм та засобів виховної роботи. Чітке визначення пріоритетних завдань щодо кожної дитини допомагає правильно обрати практичну методику впливу, ефективну в кожному конкретному випадку. У разі невідповідності розвитку дитини віковим нормам увага спрямовується на пошук і добір таких педагогічних засобів, які можуть забезпечити більшу дієвість і результативність виховного процесу (педагог робить його інтенсивним, поглибленим або уповільненим тощо), усунути наявні прогалини й активізувати особистісні якості самої дитини, необхідні для позитивних зрушень.

Визначення варіативного навчального змісту. Завдяки варіюванню навчального змісту, його можна розширювати (але не звужувати) залежно від інтересів і здібностей дитини, її індивідуальних потреб, запитів батьків, а також з урахуванням педагогічної доцільності.

Створення та комплектація варіативного предметно-дидактичного розвивального середовища. Розвивальне середовище сприятливо впливатиме на подолання наслідків психотравмивних подій, якщо будуть забезпечені його варіативність, розмаїття,

динамічність, мобільність. Можливість перетворення предметно-дидактичного облаштування у груповій кімнаті відповідно до різних навчальних і виховних завдань сприяє розвиткові творчої діяльності, актуалізації здібностей дитини, розвитку впевненості в собі, підвищенню самооцінки та самостійності, а отже, зниженню рівня тривожності, страхів, боязкості.

Практичне здійснення індивідуального підходу в освітньому процесі. Це найважливіший етап, у процесі якого в освітній роботі реалізуються та акумулюються всі попередні напрацювання, гнучко використовується складна система психолого-педагогічних засобів, форм, методів та прийомів забезпечення ефективної взаємодії педагога і дитини.

Головна увага педагога спрямовується на *формування позитивного досвіду поведінки та спілкування дошкільників*, завдяки насиченню їхнього щоденного життя психологічними ситуаціями вибору, творчості, діалогу, обговорень, вільного висловлювання, розв'язання винахідницьких завдань, успіху, визнання, емпатії, аперцепції, планування та ін. Також добираються завдання, різні за змістом, ступенем складності, формою організації навчання (фронтальне, групове, індивідуально-групове, індивідуальне), ступенем і характером допомоги з боку дорослого; визначається темп оволодіння дітьми програмовим матеріалом.

Прогнозування стратегії і тактики розвитку дитини, навчання та виховання; планування майбутньої профілактичної та корекційно-розвивальної роботи; забезпечення перспективності у зв'язках із початковою школою, родинами вихованців. Усвідомлення перспектив розвитку дитини на основі оцінювання зробленого як результат поточної діагностики зрушень, появи позитивних (а може, й негативних) змін.

Виявлення стабільних гальмівних або ефективних актуалізувальних чинників визначає характер подальших профілактичних і корекційно-розвивальних дій. Так, ефективні, педагогічно доцільні для конкретної дитини дії можуть тривати й посилюватись, а малоефективні, навпаки, припинятися. Зі

стратегією подальшої педагогічної роботи ознайомлюють членів родини, щоб була забезпечена їхня підтримка та продовження в родинному середовищі.

Отже, окреслений перелік індивідуальних відмінностей розвитку дітей дошкільного віку та етапів реалізації індивідуального підходу стали основою при організації емпіричного дослідження, створенні методики вивчення особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.

1.3. Емпіричне вивчення індивідуальних особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

1.3.1. Організація та методика вивчення особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

Мета цього етапу дослідницької роботи: виявлення індивідуально-психологічних особливостей розвитку та виховання дітей з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.

Експериментальна база – заклади дошкільної освіти різних міст та областей України (м. Київ, м. Рівне, Київської та Миколаївської областей). Дослідженням було охоплено дітей дошкільного віку – 1119 осіб, з них дітей із родин учасників АТО – 773 особи, родин ВПО – 346 осіб. Загальна кількість опитуваних батьків – 1320, серед яких 873 батьків із родин учасників АТО та 447 – з родин ВПО. Пілотне опитування проводилося у 16 ЗДО Шевченківського району міста Києва; ним було охоплено 206 дошкільників.

Активними партнерами в організації діагностичного етапу дослідження виступили психологи закладів дошкільної освіти, методисти психологічних служб обласних, міських, районних управлінь/відділів освіти.

Організація діагностично-аналітичного етапу дослідження

Досягнення мети діагностичної роботи на кожному з етапів передбачало послідовне застосування кожного з методів. Саме такий порядок діагностичної роботи забезпечив поступовий перехід від виявлення загальних тенденцій розвитку дітей до більш поглибленого розуміння індивідуальних особливостей їхнього розвитку та в подальшому – складання історії індивідуального розвитку для тих дітей, які потребують особливої уваги з боку психолога, педагогів, батьків.

I етап. Первинне вивчення загальних тенденцій розвитку та виховання дітей. Метою першого етапу діагностичної роботи було виявлення загальних тенденцій розвитку дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО, тенденцій сімейного виховання у цих родинах. Методи діагностики: опитувальник для психологів ЗДО (розробники: В. Кузьменко, І. Луценко).

II етап. Вивчення індивідуальних особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб. Метою другого етапу діагностичної роботи було встановлення тих індивідуальних і типових особливостей розвитку, що характерні для певної вікової групи дітей цієї категорії та особливостей виховання й сімейних запитів їхніх батьків. Методи діагностики: “Програма спостережень за проявами індивідуальних особливостей розвитку та виховання дитини” (розробник: В. Кузьменко), анкета для батьків “Вивчення особливостей та умов сімейного виховання” (розробник: В. Кузьменко; адаптовано Т. Мельничук).

III етап. Поглиблене вивчення індивідуальних особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб. Метою третього етапу діагностичної роботи було виявлення позитивних і проблемних

аспектів розвитку кожної дитини, в якій виявлені порушення психофізичного розвитку та розлади сімейного виховання і встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними. Методика “Історія індивідуального розвитку” (розробник: В. Кузьменко).

До початку діагностичного етапу дослідження було вироблено рекомендації щодо організації та послідовності дій методистів районних, міських, обласних психологічних служб, які брали участь у дослідженні.

Крок 1. Ознайомлення з пропонованими методичними матеріалами I етапу діагностики.

Крок 2. Визначення експериментальних ЗДО для першого етапу дослідження (ЗДО, в яких наявна найбільша кількість дітей із родин учасників АТО та ВПО, наявність психолога ЗДО).

Крок 3. Розповсюдження методичних матеріалів I етапу діагностики серед експериментальних ЗДО будь-яким доступним способом (копіювання, електронна пошта та ін.).

Крок 4. Збір, обрахування, зведення експериментальних даних у таблиці.

Крок 5. Пересилка зведених таблиць і прикладів найбільш змістовних та розгорнутих анкет координатору дослідження в регіоні.

Крок 6. Внесення пропозицій щодо змісту та процедури експерименту, удосконалення методик, покращення процедур, застосованих методів і технік I етапу дослідження.

Крок 7. Відбір експериментальних ЗДО для II етапу дослідження (ті, в яких виявлено значну кількість дітей, які потребують психолого-педагогічного супроводу, а психолог виявив зацікавленість у дослідженні цієї проблеми).

Крок 8. Ознайомлення з пропонованими матеріалами II етапу діагностики.

Крок 9. Розповсюдження методичних матеріалів II етапу діагностики серед експериментальних ЗДО будь-яким доступним способом (копіювання, електронна пошта та ін.).

Крок 10. Збір, обрахування, зведення експериментальних даних у таблиці, пересилка зведених таблиць і прикладів найбільш

змістовних та розгорнутих програм координатору дослідження в регіоні.

Крок 11. Внесення пропозицій щодо змісту та процедури експерименту, удосконалення методик, покращення процедур, застосованих методів і технік II етапу дослідження.

Крок 12. Відбір експериментальних ЗДО для III етапу дослідження (ті, в котрих виявлено дітей, які потребують поглибленої індивідуальної корекційної роботи).

Крок 13. Ознайомлення з пропонованими методичними матеріалами III етапу діагностики.

Крок 14. Розповсюдження методичних матеріалів III етапу діагностики серед експериментальних ЗДО.

Крок 15. Збір і пересилка зібраних матеріалів координатору дослідження у регіоні.

Крок 16. Внесення пропозицій щодо змісту та процедури експерименту, удосконалення методик, покращення процедур, застосованих методів III етапу дослідження. Внесення побажань, рекомендацій, зауважень щодо процедури та змісту діагностичного етапу загалом.

Відповідна організація роботи методистами психологічних служб дала змогу забезпечити встановлення зворотних зв'язків, своєчасно уточнити та удосконалити діагностичні методики, врахувати зауваження і внести доповнення, а також зібрати достатній масив достовірних і надійних даних.

1.3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження індивідуально-психологічних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО

Аналіз результатів першого етапу діагностичного обстеження дітей. Результати опитування, спрямованого на виявлення загальних тенденцій розвитку дітей дошкільного віку з

родин учасників АТО та ВПО, засвідчили, що найбільш вразливими психотравмівними подіями для дітей дошкільного віку з родин учасників АТО виявились такі: розлука з близькими (36,5%); поранення близьких (13%); переселення (11,5%); стрілянина (1%); смерть батька (1%); контузія (0,5%); пожежа (0,5%); розлука з батьком (0,5%); ночівля в бомбосховищі (0,5%). Найбільш вразливими психотравмівними подіями для дітей дошкільного віку з родин внутрішньо переміщених осіб виявились такі: переселення (31,5%); розлука з рідними (27,5%); зміна звичного оточення (4,5%); пожежа (1,5%); вибухи (1%).

Аналіз результатів стосовно *розвитку дітей із родин учасників АТО і ВПО* дає підстави стверджувати, що ці діти мають ряд своєрідних, яскраво виражених особливостей розвитку (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

Особливості розвитку дітей із родин АТО і ВПО

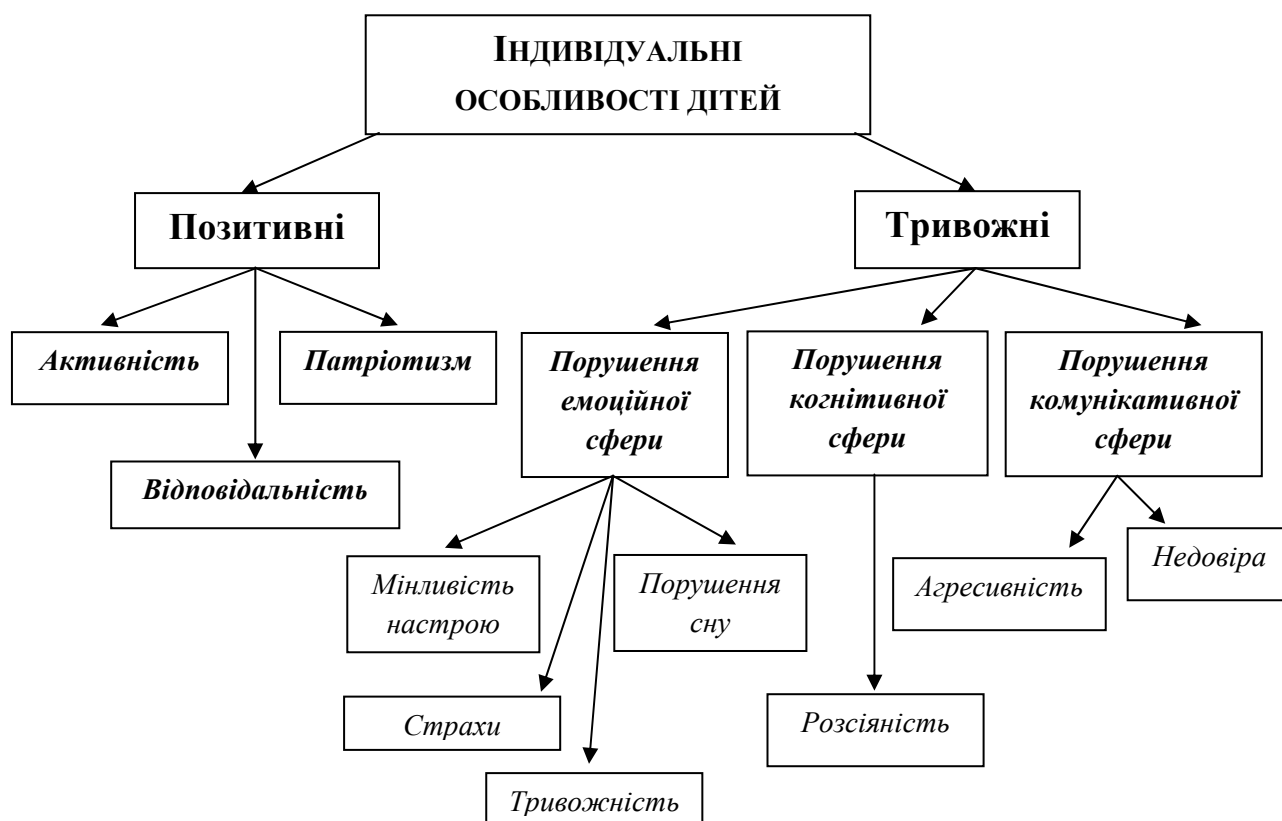
№ з/п	Позитивні особливості розвитку дітей	Родина учасників АТО (%)	Родина ВПО (%)	№ з/п	Тривожні особливості розвитку дітей	Родина учасників АТО (%)	Родина ВПО (%)
1.	Турботливість	32,5%	26,5%	1.	Мінливість настрою	32,5%	17%
2.	Активність	19,5%	16%	2.	Розсіяність	21%	8,5%
3.	Патріотизм	21%	13,5%	3.	Страхи	20%	11,5%
4.	Відповідальність	17%	11,5%	4.	Порушення сну	16%	6%
5.	Впевненість	16,5%	4,5%	5.	Агресивність	14,5%	5,5%
6.	Уважність	5,5%	11,5%	6.	Вразливість	10%	-
7.	Дисциплінованість	4,5%	7%	7.	Замкненість	5%	12%
8.	Організованість	4%	12%	8.	Тривожність	4,5%	4,5%
9.	Мотивація на досягнення успіху	4%	4,5%	9.	Недовіра до інших, впертість	2,5%	2% 2,5%
10.	Самостійність	3%	7,5%	10.	Плаксивість	2%	1,5%
11.	Відкритість	3%	6,5%	11.	Егоцентризм	1,5%	1,5%
12.	Співчутливість	0,5%	1,5%				
13.	Наполегливість	–	4,5%				
14.	Самосвідомість	–	2,5%				

Психологи відзначали, що загалом діти з родин учасників АТО і ВПО розвиваються відповідно до вікових норм (11,5%), але

потребують постійної уваги та співучасті дорослих у їхній діяльності, що додає впевненості, забезпечує емоційну підтримку та врівноважує дитину.

В анкетах психологи відзначали, що *ряд особливостей є спільними як для дітей із родин учасників АТО, так і внутрішньо переміщених осіб*. Ієрархія позитивних якостей виглядає таким чином: активність (30,5%), патріотизм (24%); відповідальність (12%), самостійність (10%), самосвідомість (9,5%); організованість (7%); мотивація досягнень (6,5%); впевненість, відповідальність (6%); уважність (5%); дисциплінованість (4%); співчутливість (2,5%). Серед тривожних особливостей, притаманних обом групам досліджуваних, відзначено: мінливість настрою (32,5%); розсіяність (21%); страхи (20%); порушення сну (16%); агресивність (14,5%); замкненість (5%); тривожність (4,5%); недовіра до інших, впертість (2,5%); плаксивість (2%); егоцентризм (1,5%).

Отже, до найчастіше зафіксованих спільних позитивних і тривожних індивідуальних особливостей дітей належать такі:

Опитувані психологи підкреслювали, що усі діти, серед яких проводилося діагностичне обстеження, потребують більше уваги з боку дорослих і більше проявів тепла й любові; страхи у них, як правило, наявні, але вони минають, якщо проводити психолого-педагогічну роботу. Психологи наголошували на тому, що діти з родин АТО та ВПО потребують індивідуального підходу в процесі виховання та навчання, особливої уваги педагогів, адже їм притаманне недовірливе ставлення до дорослих, закритість, уникання взаємодії з дітьми в групі, вони важко адаптуються до нового місця проживання, сумують за родичами. Освітні заклади мають проводити інформаційно-просвітницьку роботу з батьками, спрямовану на формування толерантності, інтересу та поваги до культури, історії, мови, звичаїв і традицій українців та представників різних національностей.

Аналіз результатів другого етапу діагностичного обстеження дітей. Метою цього етапу було поглиблене вивчення індивідуальних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО. Результати обстеження за допомогою складання “Історії індивідуального розвитку” кожної дитини в цілому підтвердили дані першого етапу дослідження та дозволили виявити ряд додаткових відомостей стосовно притаманних дітям індивідуальних особливостей розвитку. Загалом виявлено такі підгрупи дітей:

1. Розвиток яких оцінено як гармонійний, оскільки їм властиві однорідні (монохромні) результати за різними сферами, з окремими проявами тривожних ознак, що швидко минають при здійсненні ефективних психолого-педагогічних заходів. До цієї підгрупи було зараховано дітей як з високими (27%), так і з середніми (42%) результатами, що сукупно становить 69% дітей із гармонійним типом розвитку від загальної кількості опитуваних.

2. Розвиток яких оцінено як дисгармонійний (наявні суперечливі, часто полярні результати за різними сферами розвитку, як високі, так і низькі). До цієї підгрупи також були зараховані діти з переважно низьким рівнем розвитку за більшістю досліджуваних

сфер. Виявилось 10% дітей із суперечливими та 21% – з низькими результатами розвитку, що сукупно становить 31% від загальної кількості опитуваних.

Опишемо виділені рівні розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.

Гармонійно-високий рівень розвитку. Розвиток цих дітей характеризується відповідністю віковим нормам за усіма параметрами та навіть їх випередженням за окремими сферами. Найвищі показники розвитку виявлені в інтелектуальній, соціально-етичній, сферах самосвідомості та здібностей. В інтелектуальному розвитку цим дітям властивий високий рівень загальної та пізнавальної активності, допитливості, зосередженості та уважності, що забезпечує належне засвоєння пізнавальної інформації.

Діти, зараховані до цієї підгрупи, дуже добрі та чуйні; вони виявляють турботливість, впевненість у собі, розсудливість, виваженість і поміркованість дій та вчинків, готовність прийти на допомогу друзям. Також виявляють високий рівень патріотизму, любов до Батьківщини, щирість, чесність і доброзичливість. Ці діти активні та працьовиті, їх люблять і поважають товариші. Вони характеризуються наполегливістю у заняттях улюбленим видом діяльності, вигадуванням нових прийомів, для них характерні прояви креативності, відмови від шаблонів, зразків. Зауважимо, що встановлені позитивні особливості їхнього розвитку безпосередньо пов'язані з особливостями виховання дитини в родині, згуртованістю родини, теплими сімейними стосунками, особливо – з емоційним взаємозв'язком із матір'ю, її здатністю створювати у родині позитивний мікроклімат, проводити час спільно з дітьми, наповнювати їхнє життя позитивними враженнями, бути співучасником різних видів дитячої діяльності.

Водночас було виявлено окремі тривожні моменти у розвитку цих дітей: їм притаманна значна кількість страхів (що, власне, є характерним для усіх дошкільників загалом, але нетипових за змістом – вибухи, кров, смерть, втрата домівки), проте при ефективній психологічній підтримці ці страхи та негативні наслідки

пережитих подій швидко минають.

Гармонійно-середній рівень розвитку. У дітей, зарахованих до цього рівня розвитку, виявлено окремі прояви емоційних порушень (несформованість регуляції поведінки, невміння володіти своїми емоціями, плаксивість, наявні страхи, невміння впоратись із темпоральними особливостями), комунікативних (прояви замкненості, агресивності), інтелектуальних (розсіяність, неухважність). Розвиток цих дітей характеризується помірними результатами в різних сферах: без особливих досягнень, але і без яскраво виражених проявів негативного характеру. Вони суттєво залежать від впливів соціального середовища, дорослих та однолітків, які знаходяться поруч; власну ініціативу виявляють рідко. Поведінка цих дітей визначається змістом пропонованої діяльності, вони включаються у різні види діяльності, можуть погоджуватися як на провідні ролі, так і на виконавські. У цих дітей епізодично можливі прояви плаксивості, страхів, невміння регулювати свою поведінку, емоції, але при здійсненні ефективних психолого-педагогічних впливів ці негативні прояви швидко минають.

Дисгармонійно-суперечливий рівень розвитку. У цих дітей виявлено поєднання високого та низького рівнів, у якому задіяні усі сфери розвитку, але найчастіше – інтелектуальна та емоційна. Найбільш розповсюджені “полярності” поєднують: високі показники інтелектуального та низькі емоційного розвитку; високі показники інтелектуального та низькі потребово-мотиваційного та соціально-етичного; високі показники інтелектуального та низькі фізичного та темпорального розвитку. Високі результати у сфері соціально-етичного розвитку можуть поєднуватись із низькими в інтелектуальній або сфері розвитку здібностей. Низькі результати темпоральних проявів поєднуються з прагненням до розвитку здібностей.

Низький рівень розвитку. Цим дітям притаманні низькі результати за усіма сферами розвитку. Загальні показники психофізичного розвитку є нижчими за вікову норму. Стан здоров'я

поганий, діти хворобливі, мають хронічні захворювання або сенсорні розлади. Мовлення розвинене недостатньо, словник збіднений. Як правило, ці діти уникають активної діяльності, спілкування, під час навчання швидко втомлюються. Якщо включаються в спільні ігри, то ця діяльність має відтворювальний, виконавський характер; найчастіше це примітивні маніпуляції з предметами або ігри, в яких відтворюються пережиті події. Їхня самооцінка є неадекватною: або низька, або завищена. Ці діти дуже рідко виявляють ініціативу та потребу в спілкуванні, інтелектуальній або руховій діяльності. Зіставлення з віковими нормами доводить, що вони відстають у психічному розвитку, схильні до поведінки, властивої молодшим дітям, уникають нових обставин, людей. Такі дошкільники важко переключаються, довго переживають негативні події, швидко втомлюються, виявляють боязкість, нерішучість, тривожність. Вони погано запам'ятовують, часто неуважні, розсіяні, погано сприймають пояснення дорослого; не виявляють бажання опанувати нові дії чи дізнаватись про щось нове.

Діти, зараховані до цього рівня розвитку, залежні від допомоги дорослих та інших дітей, несаможиттєві, постійно намагаються знаходитись поруч із дорослими, насамперед батьками. Для них необхідним є надання постійної допомоги дорослого, проведення індивідуальної роботи з психологом, педагогом і поглиблених розвивальних заходів у всіх напрямках, особливо у сфері емоційного, інтелектуального та комунікативного розвитку.

Аналіз результатів третього етапу діагностичного обстеження дітей. Результати поглибленого вивчення індивідуальних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО засвідчили, що різні діти, залежно від індивідуальних особливостей розвитку та соціально-психологічних чинників, по-різному реагують на психотравмивні події.

У ряді випадків, коли дитині надається вагома підтримка з боку батьків, виявляється емоційне співпереживання та всебічне сприяння її розвитку, актуалізуються здібності в образотворчій,

музичній, ігровій діяльності, нейтралізуються негативні наслідки психотравми, виражені неяскраво. В інших випадках наслідки психотравми є більш вираженими, мають ознаки стресу, супроводжуються появою великої кількості страхів, підвищеної тривожності, лякливості, заниженої самооцінки. Ці проблеми загострюються в ситуаціях неспроможності родини забезпечити доброзичливу атмосферу вдома, надати дитині дієву емоційну підтримку та психологічну допомогу.

На індивідуальну реакцію дітей на психотравмівні події також значно впливає стан розвитку як індивідних, так і особистісних якостей. Серед індивідних найважливішими виявились: вік, стать, загальний фізичний розвиток, стан здоров'я, стан нервової системи, темперамент. Серед особистісних властивостей найбільш вагомими у ситуації психотравми виявились такі: ставлення до себе, вміння та бажання встановлювати контакти з однолітками й дорослими, здатність приймати та підтримувати ініціативу інших до спілкування, сформованість довільності психічних процесів, розвинута здатність долати сильні труднощі, зосередитись, можливість регулювати (проявляти або стримувати) емоційні реакції адекватно до ситуації, наявність конструктивних мотивів до пізнання навколишнього світу, спілкування, сформованість пізнавальної активності та ін.

Отже, встановлено, що діти дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб пережили психологічну травму, що потребує моніторингу їхнього психічного стану, виявлення індивідуальних особливостей розвитку як позитивного, так і тривожного характеру, надання їм спеціальної психолого-педагогічної допомоги. Цим дітям притаманні певні позитивні особливості особистісного спрямування, це насамперед – турботливість, активність, патріотизм і відповідальність; серед тривожних особливостей переважають порушення емоційної сфери (мінливість настрою, страхи, порушення сну, тривожність), когнітивної (розсіяність) та комунікативної (недовіра, агресивність, замкненість). Також виявлено суттєві відмінності у ступені вияву та

способах реагування на психотравмівні події залежно від індивідуальних особливостей та умов розвитку дітей.

1.3.3. Аналіз результатів вивчення особливостей сімейного виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО

На першому етапі дослідження загальна кількість охоплених батьків становила 1320 осіб, серед яких було 873 батьків із родин учасників АТО та 447 – із родин ВПО. На другому етапі було залучено 35 родин, з яких 15 родин внутрішньо переміщених осіб і 20 родин учасників АТО. Встановлено, що 31,5% опитуваних батьків знаходяться у межах вікового періоду від 20 до 30 років. Цей період є першою фазою ранньої дорослості, основними завданнями якого є розвиток всіх видів соціальної активності та оволодіння багатьма соціальними ролями, що несе в собі велике психологічне навантаження. 51,5% досліджуваних батьків знаходяться у межах вікового періоду від 30 до 40 років. Цей період є другою фазою ранньої дорослості, що спрямована на розв'язання таких основних проблем: професійна кар'єра; виховання дітей – формування образу батьківства, формування авторитету та переоцінка виховних настанов. 20% батьків знаходяться у межах вікового періоду від 40 до 50 років. Це період зрілої дорослості, основними завданнями соціальної ситуації цього віку є реалізація себе, повне розкриття свого потенціалу в професійній діяльності та сімейних стосунках.

Аналіз анкет дав можливість визначити освітній рівень опитуваних родин. Так, із родин учасників АТО 65% опитуваних мають вищу освіту, 28,3% – середню, а 6,7% – мають спеціально-технічну освіту; з родин ВПО 70% мають вищу освіту і 30% – середню.

Серед сімей, охоплених дослідженням, мають дітей молодшого і середнього дошкільного віку – 79,6% родин учасників АТО і 61,3%

родин ВПО, а дітей старшого дошкільного віку – 20,4% родин учасників АТО і 38,7% родин ВПО.

Більшість опитуваних батьків визнає основним пріоритетом свого життя виховання дітей. Зокрема, 46,6% – вважають, що їхня зайнятість на роботі не має ніякого впливу на виховання дітей; 26,2% – зазначили, що робота інколи впливає на процес виховання дітей; 27,2% – визнали значний вплив цього фактора на виховання дітей у родині. Однак, незважаючи на завантаженість, батьки знаходять час і можливості для виховання дітей та спілкування з ними.

Вивчення матеріальних умов виховання дітей із родин учасників АТО і ВПО засвідчило, що матеріальний стан родин учасників АТО знаходиться у межах середнього рівня – 91,2%; низький рівень матеріального забезпечення мають 8,8% родин. Серед родин ВПО 93,75% мають середній рівень матеріального забезпечення, і лише 6,25% родин відзначили свій високий матеріальний добробут.

За стилем виховання родини учасників АТО та ВПО вирізняються демократичним підходом (77,27% родин), що характеризується повагою до кожного члена родини, визнанням його важливості та неповторності. В таких родинях панує взаємопідтримка, узгодженість і рівність прав. 13,3% родин вказали на прояви ліберального стилю виховання, який виявляється в самостійності кожного члена сім'ї, певній поблажливості, але передусім полягає у слабкому батьківському контролі, що в подальшому може негативно позначитися на дітях, які пережили психотравмівні події і можуть залишитися зі своїми страхами один на один.

Особливістю стилю виховання у родинях учасників АТО визначено високу тенденцію до авторитарності в сімейному колі й вихованні дітей (18,3%). Це виявляється в беззастережній владі батьків, досягненні безапеляційної слухняності дітей. 56,6% батьків визнають, що керуються партнерським стилем у вихованні дітей, а в

43,4% родин головна роль належить батькові.

Результати вивчення змістових пріоритетів сімейного виховання свідчать про вагомість для батьків зазначених категорій кожного виховного напрямку. Зокрема, 63,75% опитуваних батьків вказали на вагомість фізичного виховання, 92% батьків-учасників АТО і 62,5% опитуваних батьків родин ВПО визначили важливість розумового виховання, 70% батьків зазначили визначальним моральне виховання, а 52% батьків вказали на важливість духовного виховання. Головним напрямом виховання дітей у родинах учасників АТО є патріотичне виховання. Це притаманно 66,6% родин, а в родинах ВПО – лише 35%.

При вивченні мовної належності опитуваних родин було встановлено таку відмінність. 53% батьків із родин учасників АТО зазначили, що мовою спілкування як в родині, так і в соціальному середовищі є українська; 20% – вказали на те, що мовою щоденного вжитку в сім'ї є російська, а в соціальному середовищі – українська, російська; 20% опитуваних вказали, що спілкуються і в родині, і поза нею українською та російською мовами. В родинах ВПО 58,7% зазначили, що мовою спілкування як в родині, так і в соціальному середовищі є російська; 28,7% вказали, що основною мовою в сім'ї є російська, а в соціальному середовищі використовують російську та українську.

Також були проаналізовані сімейні звичаї та традиції родин. Встановлено, що 53,3% родин підтримують різноманітні звичаї та традиції: 25,2% родин дотримуються всіх релігійних свят; 21% – святкують державні свята, і для них вони є визначальними; 24,5% батьків вказали, що у сім'ї відзначають такі свята, як день народження, Новий рік, свято 8 Березня; 20 % опитуваних родин зазначили, що не мають сімейних звичаїв і традицій.

Аналіз вивчення своєрідних особливостей виховання дітей у родинах учасників АТО дає підстави стверджувати, що цим сім'ям найбільш притаманні такі позитивні прояви виховання: на першому місці – всебічна підтримка (32%); на другому – патріотизм (29%); на

третьому – відповідальність (14%). До менш виражених позитивних особливостей виховання дитини з боку батьків можна зарахувати: наповнення життя дитини позитивними враженнями (14%); доброзичливість (10%); допомога (8%); змістовне спілкування (7%); співчуття (6%); заохочення (5%); створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дитини (4%); щирість (4%); відвертість батьків (4%); забезпечення матеріалами для різних видів ігор (3%); зацікавленість (3%); співучасть у різних видах дитячої діяльності (3%); актуалізація здібностей (3%); дисципліна (2%); самосвідомість (1%).

На думку психологів закладів дошкільної освіти, найбільш вираженими тривожними проявами у вихованні дітей в родинях учасників АТО є такі: на першому місці – байдужість (10%); на другому місці – авторитарне виховання (9%); на третьому місці – прояви роздратованості, приниження особистості (3%). До менш виражених тривожних проявів можна зарахувати страхи (1%).

Найбільш виражені позитивні прояви особливостей виховання дітей у родинях ВПО такі: на першому місці – всебічна підтримка (46%); на другому – патріотизм (21%); на третьому – згуртованість родини, підтримання дружніх зв'язків з іншими ВПО сім'ями (12%). До менш виражених позитивних особливостей виховання можна віднести: змістовне спілкування, наповнення життя дитини позитивними враженнями (10%); організованість (9%); доброзичливість (6%); турботливість (5%); активна участь у житті дитини (4%); дисциплінованість (2%); заохочення (1%); забезпечення матеріалами для різних видів ігор (0,5%).

До найбільш виражених тривожних проявів у вихованні дітей в родинях ВПО віднесено такі: на першому місці – байдужість (33%); на другому – матеріальне заохочення дитини (12%); на третьому – прояви роздратованості, приниження особистості, надмірна зверхність (10%). До менш виражених тривожних проявів у вихованні дітей можна зарахувати зарозумілість (10%), демонстрацію своїх переваг перед ким-небудь (10%), вимогу

особливого ставлення до себе (5%).

Психологи відзначили ряд спільних особливостей виховання дітей дошкільного віку з родин АТО та ВПО. Зокрема, було визначено такі особливості, які можна репрезентувати в ієрархічній послідовності: на першому місці – незагострення уваги дітей на воєнних подіях (6%); на другому – співучасть у різних видах дитячої діяльності (5%); на третьому – паритетне ставлення батьків до дітей (4%). До менш виражених проявів виховання віднесено допомогу близьким (3%) та гіперопіку матері (2%). Вони вказують на ряд особливостей у вихованні дітей ВПО, які можна представити в такій ієрархії: на першому місці – родини вчать дітей цінувати культуру, традиції свого народу (10%); на другому – діти більше грають в ігри на воєнну тематику (3%); на третьому – забезпечують змістовне спілкування з дітьми (лише 1%).

Позитивною особливістю виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО є акцентування уваги на вихованні в них відповідальності, а у родин ВПО – на згуртованості родини, підтриманні дружніх зв'язків із іншими внутрішньо переміщеними сім'ями. Негативними особливостями виховання дітей у родинах учасників АТО є авторитарне виховання, а в родинах ВПО – надмірне матеріальне заохочення.

Результати дослідження особливостей виховання у родинах учасників АТО і ВПО довели, що сім'ям притаманні спільні особливості як тривожного (відсутність емоційної підтримки, прояви роздратованості, байдужість та ін.), так і позитивного характеру (наповнення життя дитини позитивними враженнями, всебічна підтримка, змістовне спілкування, патріотизм та ін.).

Аналіз засад виховання у родинах засвідчив, що ієрархія спільних позитивних і тривожних особливостей виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб виглядає таким чином (таблиці 1.2, 1.3).

Таблиця 1.2

***Ієрархія спільних позитивних особливостей сімейного виховання
дітей дошкільного віку в родинах учасників АТО та ВПО***

№ з/п	Спільні позитивні прояви виховання дітей	%
1.	Наповнення життя дитини позитивними враженнями	34%
2.	Всебічна підтримка	32%
3.	Змістовне спілкування	21%
4.	Заохочення	12%
5.	Співучасть у різних видах дитячої діяльності	7%
6.	Розвиток здібностей і задатків дитини, створення комфортних умов для розвитку дитини	7%
7.	Забезпечення матеріалами для різних видів ігор	5%
8.	Забезпечення творчої діяльності	4%

Таблиця 1.3

***Ієрархія спільних тривожних особливостей сімейного виховання
дітей дошкільного віку в родинах учасників АТО та ВПО***

№ з/п	Спільні тривожні прояви виховання дітей	%
1.	Відсутність емоційної підтримки	17%
2.	Прояви роздратованості	14%
3.	Байдужість	13%
4.	Приймення особистості	9%
5.	Авторитарність	3%
6.	Недостатня емоційна близькість	2 %

Психологи ЗДО також вказували на те, що дітям обох категорій потрібно більше любові, тепла та уваги, доброзичливості, особливої уваги з боку батьків, яка виявлялася б у їхній емоційній

врівноваженості та терплячості.

Отже, діти дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб пережили стрес і посттравматичні стани, що вимагає постійного спостереження, надання їм і їхнім сім'ям психолого-педагогічної допомоги за фактом звернення батьків, вихователів чи ініціативою самого психолога. Тому необхідна інформаційно-просвітницька робота з батьками, тісна взаємодія педагогів закладу дошкільної освіти та фахівців психологічної служби, уважне та чуйне ставлення персоналу ЗДО до цих дітей, його високий професіоналізм і додаткова теоретична та практична психолого-педагогічна підготовка.

Розділ II

ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З РОДИН УЧАСНИКІВ АТО ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

2.1. Психолого-педагогічний супровід як інтегративна технологія педагогічної підтримки і психологічної допомоги дітям

Психолого-педагогічний супровід є сучасною технологією надання допомоги й підтримки дітям із родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб і сім'ям, в яких вони виховуються. Загальні питання сутності педагогічного супроводу і педагогічної підтримки розглянуто в роботах Л. Бережної, В. Богословського, О. Газмана, Н. Михайлової, Н. Крилової, Т. Сорочан, С. Юсфіна та ін.

Супровід визначається як технологія взаємодії суб'єктів освітнього процесу, отже, в його основі – суб'єкт-суб'єктна – партнерська взаємодія педагога і дітей, психолога і дітей, батьків і дітей, педагога і соціального працівника.

Вчені визначають супровід як:

- рух разом із дитиною її життєвим шляхом (М. Бітянова);
- практику організації співробітництва з дитиною, спрямованого на її самопізнання, пошук шляхів самоврядування внутрішнім світом (С. Духновський);
- цілісний процес допомоги дитині, її родині й педагогам, в

основі якої лежить збереження максимуму волі й відповідальності суб'єкта розвитку за вибір розв'язання актуальної проблеми (О. Казакова);

– особливу культуру підтримки і допомоги дитини у розв'язанні завдань її виховання, навчання, розвитку, соціалізації, збереженні й зміцненні здоров'я, захисту прав (Н. Синягіна).

І. Бех пов'язує психологічний супровід із особистісно зорієнтованою моделлю виховання, а відтак, ядром супроводу є гуманістична й конструктивна взаємодія, спрямована на зближення ціннісно-смыслових орієнтацій учасників діалогу. Вітчизняні дослідники (О. Василькова, М. Гринчук, І. Родигіна та ін.) визначають психологічний супровід як комплексний метод забезпечення психологічної безпеки дитини певної пільгової категорії, що об'єднує більшість методів психологічної діяльності, спрямованих не тільки на дитину, але і на середовище її життєдіяльності.

Як інтегративну технологію, що містить у собі два ключових компоненти: педагогічну підтримку дитини на певному етапі її розвитку й психологічну допомогу їй та її найближчому оточенню (дорослим суб'єктам супроводу) в подоланні особистісних і міжособистісних проблем та труднощів, – обґрунтовує психолого-педагогічний супровід В. Кобильченко (Кобильченко, 2015). Цей підхід, на наш погляд, є продуктивним.

Цільовими групами, яким адресуються технології психолого-педагогічного супроводу, є діти з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб.

Психолого-педагогічний супровід дітей зазначених категорій у ЗДО має базуватися на таких принципах:

- загальності: потреба в допомозі та підтримці існує об'єктивно й закономірно, тому кожна дитина потребує систематичної та індивідуальної допомоги;
- суб'єктності й індивідуальності: підтримка спрямована на розвиток суб'єктності та індивідуальності;

- проблемності: підтримка спрямована на розв'язання проблеми дитини;
- пріоритету захисту прав та інтересів дитини: діяльність, спрямована на обстоювання інтересів і прав дитини, зокрема її права на помилку;
- адресності й ступеня допомоги: допомога здійснюється адресно й тоді, коли власних зусиль дитини не достатньо для розв'язання проблеми;
- співпраці між дитиною та дорослим: пріоритет у розв'язанні проблеми належить самій дитині; педагогічний такт вихователя, ненав'язливість допомоги;
- систематичності підтримки: швидке й ефективне реагування на проблеми дітей, прогнозування їх виникнення;
- диференційованого підходу при наданні підтримки: поступове збільшення або зменшення ступеня допомоги (Бех, 1998).

Отже, психолого-педагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб розуміємо як інтегративну технологію, що містить у собі дві складові: педагогічну підтримку дитини й психологічну допомогу їй та її найближчому оточенню (дорослим суб'єктам супроводу). Кожна складова супроводу реалізується через індивідуально підібраний комплекс технологій, спрямованих на підтримку позитивних і подолання тривожних особливостей розвитку дитини, які були виявлені на діагностичному етапі супроводу.

Рекомендуємо включати у такі комплекси технологій, подані нижче:

– технології врахування індивідуальних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб;

– технологію організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб;

– життєзмінювальні й психолінгвотерапевтичні технології

роботи з дітьми, які пережили психотравмівні події;

– етнокультурні технології у вихованні та розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб;

– технологію формування активно-патріотичної позиції дітей старшого дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб;

– технологію морально-етичного виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб;

– технологію формування навичок соціально-комунікативної взаємодії з однолітками у дітей із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.

2.2. Технології врахування індивідуальних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО

Зміст запропонованих технологій базується на результатах діагностичного етапу дослідження. В ході діагностичного етапу експериментального дослідження було встановлено, що психологічна характеристика кожної дитини – індивідуальна, відмінна від іншої, що кожній дитині притаманна своєрідна гама індивідуальних відмінностей, яка й утворює індивідуальне “психологічне обличчя” розвитку та виховання малюка. Також було з’ясовано, що картина розвитку індивідуальних відмінностей дітей із родин учасників АТО і ВПО 3-6(7) років може бути гармонійною та дисгармонійною.

Відповідно до визначених індивідуальних відмінностей пропонуються варіативні освітні програми – *диференційована* (для дітей із гармонійними характеристиками стану індивідуальних відмінностей) та *індивідуалізована* (для дітей із дисгармонійними характеристиками стану індивідуальних відмінностей).

Впровадження цих програм має здійснюватись відповідно до результатів попереднього вивчення стану індивідуальних відмінностей, притаманних індивідуальному психологічному обличчю кожної дитини. У разі виявлених ускладнень, суперечностей, нестабільності у певній сфері необхідна поглиблена робота саме у цьому напрямку, що і визначатиме пріоритети розвивальної роботи.

Крім визначення змістових пріоритетів розвивальної роботи, слід забезпечити диференціацію її інтенсивності, обсягу, тривалості, а також вибору доцільних методів і технік психолого-педагогічної роботи, що залежить не тільки від типу (гармонійного чи дисгармонійного), але і від рівня (високий, середній) розвитку кожної дитини.

Так, у вихованні дітей із гармонійно-високим рівнем розвитку педагоги застосовують в оптимальному обсязі методи, техніки, спрямовані на підтримку та зміцнення наявних позитивних якостей. Наприклад, якщо йдеться про врахування вікових особливостей розвитку, достатньо буде забезпечити наявність необхідних для дитини цього віку матеріалів, іграшок та предметів; реалізацію освітніх планів і завдань на основі програмових рекомендацій для цієї вікової групи. Для дітей із гармонійно-середнім рівнем розвитку в цьому ж напрямку робота має бути більш насиченою та інтенсивною, наприклад, доцільно проводити додаткові індивідуальні заняття відповідно до змісту освітньої роботи цієї вікової групи, а також об'єднання дітей у різновікові групи, в яких відбувається запозичення позитивного особистісного досвіду від старших до молодших дітей.

Реалізація *диференційованих* програм для дітей із гармонійним типом розвитку передбачає вибір і впровадження тих варіантів, які необхідно підтримувати та удосконалювати стосовно обраної підгрупи дітей. Вони розподіляються на 10 варіантів програм:

- 1) урахування вікових особливостей;
- 2) статевої належності;
- 3) особливостей фізичного розвитку;

- 4) здібностей та інтересів;
- 5) типу вищої нервової діяльності;
- 6) самосвідомості;
- 7) соціально-етичного розвитку;
- 8) емоційно-вольового розвитку;
- 9) потребово-мотиваційного розвитку;
- 10) пізнавального розвитку.

Варіант I. Врахування вікових особливостей забезпечується створенням відповідних умов для провідної діяльності дітей кожного вікового періоду; підготовкою необхідних для дитини цього віку матеріалів, іграшок і предметів; реалізацією освітніх планів і завдань на основі програмових рекомендацій для конкретної вікової групи; проведенням додаткових індивідуальних занять відповідно до програмового змісту цієї вікової групи; підтримкою різновікових дитячих об'єднань, у яких відбувається запозичення позитивного особистісного досвіду від старших до молодших дітей; створенням умов для насиченої змістовної діяльності дітей кожного вікового періоду з урахуванням провідної діяльності та вікових новоутворень.

Варіант II. Врахування статевої належності дітей досягається внаслідок розуміння спільного та відмінного у поведінці та розвитку хлопчиків і дівчаток; створення варіативного предметного середовища, яке забезпечує спільні та відмінні інтереси й уподобання, наявність “хлоп'ячих” і “дівчачих” іграшок; наявність у групі статево нейтрального середовища; заохочення проявів жіночності в дівчаток і мужності в хлопчиків; надання трудових доручень різного змісту та характеру; створення можливостей для гармонійного спілкування дівчаток і хлопчиків; залучення хлопчиків до доступних та цікавих для них, традиційно дівчачих видів діяльності; забезпечення дівчаткам розвиток доступних, традиційно хлоп'ячих вмінь; виховання турботливості в ставленні одне до одного.

Варіант III. Врахування особливостей фізичного розвитку передбачає ознайомлення педагогів із необхідною додатковою

літературою про специфіку захворювань, фізичних, сенсорних вад дитини; відповідну адаптацію освітніх підходів; визначення специфіки різних видів діяльності дитини з особливостями фізичного розвитку; необхідність рівномірного розподілу уваги між усіма дітьми, незалежно від їх фізичного стану; залучення до взаємодії фахівців інших профілів – медиків, психологів, соціальних педагогів, логопедів, масажистів та ін.; забезпечення координації та перевірки ефективності цієї роботи; адаптацію матеріального середовища групи в разі потреби, його поповнення необхідним спеціальним обладнанням; підтримку позитивного ставлення до дитини незалежно від особливостей її фізичного стану з боку інших дітей; допомогу в налагодженні позитивних стосунків із іншими дітьми.

Варіант IV. Врахування здібностей та інтересів дітей передбачає формування переконаності в тому, що обдарованою є кожна дитина, що у дошкільному віці спеціальні здібності найчастіше не виражені, знаходяться у стадії становлення; ознайомлення з ознаками здібностей; забезпечення умов для різнобічного гармонійного розвитку кожної дитини; урахування при плануванні роботи стабільних, яскраво виражених інтересів дітей; турбота про розвиток працьовитості, наполегливості, самостійності, що є необхідною умовою реалізації здібностей; створення осередків для різних видів діяльності з урахуванням різноманітності дитячих інтересів; сприяння в організації гурткової роботи; вивчення та урахування спонтанних дитячих інтересів при побудові освітньої роботи; забезпечення варіативного предметного середовища, наявність різноманітного обладнання для самостійної практичної, дослідно-експериментальної діяльності; піклування про фізичний, соціальний, емоційний розвиток розумово обдарованих дітей; унормування пізнавальних завдань, залучення до роботи з дітьми спеціалістів різних напрямків; надання методичної допомоги батькам вихованців у питаннях розвитку обдарованих дітей.

Варіант V. Врахування особливостей типу вищої нервової діяльності досягається такими шляхами: підвищення

компетентності педагогів щодо різновидів прояву типів вищої нервової діяльності; поширення уявлень про особливості кожного типу темпераменту, вміння здійснювати самооцінювання власних особливостей типу вищої нервової діяльності, виявляти особливості різних темпераментів і встановлювати їх позитивні та негативні характеристики; усвідомлення специфіки впливу темпераменту на характер спілкування, навчання дітей; з'ясування потреб і можливостей дітей із урахуванням особливостей темпераменту; володіння арсеналом методів та прийомів корекції негативних і підтримки позитивних властивостей кожного типу темпераменту; уміння створювати найбільш сприятливі дитячі об'єднання залежно від типу темпераменту.

Варіант VI. Врахування особливостей розвитку самосвідомості передбачає: надання дітям можливості робити власний вибір (видів діяльності, матеріалів, занять, засобів, ролей, тематики та видів ігор, друзів тощо), приймати самостійні рішення; забезпечення умов для самостійної діяльності, розв'язання нескладних проблемних ситуацій; навчання раціональним способам експериментувальної та практичної діяльності, тренування у застосуванні набутих вмінь і навичок; підтримку процесів визначення та досягнення мети; сприяння у визнанні кожної дитини групи, підвищенні її статусу, формуванню позитивної самооцінки та впевненості у собі; заохочення самостійних і свідомих дій дитини, демонстрація її важливих досягнень перед іншими дітьми; позитивне оцінювання поведінки дитини, спрямованої на подолання труднощів, розв'язання проблемних для себе та інших ситуацій, прояви творчості, винахідливості, вибірковості; надання змоги порівнювати та поцінювати свої вчинки, результати діяльності; активізацію мотивів особистої та соціальної вагомості окремих дій і вчинків; регламентацію педагогічної допомоги; поширення непрямих методів керування діяльністю дітей (відкриті запитання, випереджувальні позитивні оцінки, поточні поради, поетапні підказки, спрямування уваги, доповнення гри більш складними матеріалами).

Варіант VII. Врахування особливостей соціально-етичного розвитку забезпечується насамперед створенням атмосфери взаємоповаги, взаємодопомоги, шанобливого, доброзичливого ставлення педагогів до усіх дітей групи, вмінням рівномірно розподіляти увагу між усіма дітьми, демонструвати приклад коректного спілкування з людьми із найближчого оточення; розширенням кола уявлень дітей про норми та правила поведінки, наданням можливості вправлятися у добрих вчинках, використовуючи для цього реальні життєві та ігрові ситуації; прояви ініціативи у встановленні контактів з іншими; вироблення самими дітьми спільних для усіх правил поведінки; невтручання без об'єктивної на це необхідності у дитячі стосунки; вміння в разі такої потреби справедливо та об'єктивно розв'язувати дитячі конфлікти; створення колективних традицій і звичок; надання батькам вихованців необхідної методичної допомоги з проблеми соціально-етичного розвитку дітей 3-6(7) років.

Варіант VIII. Врахування особливостей емоційно-вольового розвитку забезпечується піклуванням педагогів про створення атмосфери спокою, радості, хорошого настрою, наповнення життя дітей цікавими та приємними враженнями, змістовною, посиленою і насиченою діяльністю; вмінням володіти собою, керувати власним настроєм, емоційними станами, попереджувати емоційний дискомфорт і виникнення неприязних стосунків між дітьми; уникненням вказівок авторитарного характеру, погроз, наказів, надскладних вимог до поведінки дитини тощо; забезпечення постійного спілкування з природою; розвиток здатності дітей розуміти та розрізняти емоційні стани присутніх за мімікою, інтонаціями, пантомімікою, адекватно виявляти власні емоції, стримувати їх надмірність, прогнозувати можливу реакцію присутніх на певні вчинки; використовувати можливості ігрової, образотворчої діяльності для стабілізації емоційних проявів, розвитку почуття гумору; забезпечення дотримання максимально зручного для дітей режиму дня, запобігання перевтомлюваності; утримання особливої уваги до дитини під час важливих змін у її

житті, уважне та зважене реагування на дитячу впертість, вередування, поганий настрій; уважність до наповнюваності групи дітьми, обладнання кімнати, шумових подразників, яскравих емоційних вражень та інших збуджуючих чинників; надання методичної допомоги батькам у питаннях емоційно-вольового розвитку дітей.

Варіант ІХ. Врахування особливостей потребово-мотиваційного розвитку передбачає розуміння, повагу та увагу до родинних цінностей, будь-яких дитячих потреб і побажань; визначення освітніх завдань із урахуванням актуальних для дітей групи потреб і мотивів, підтримку і розвиток високих – духовних, інтелектуальних, соціальних потреб; здатність проводити бесіди-розмови про дитячі почуття, стосунки, ставлення, цінності, улюблені книжки тощо; усвідомлення важливості біологічних і матеріальних потреб і стимулів; надання дітям можливості самостійно шукати шляхи для задоволення власних потреб та інтересів, ознайомлення із можливими перевіреними й адекватними шляхами задоволення потреб; турботу про розвиток конструктивної мотивації до навчально-пізнавальної та трудової діяльності; акцентування уваги на добрих вчинках дітей, демонстрації досягнень і чеснот дитини в присутності важливих для неї людей.

Варіант Х. Врахування особливостей пізнавального розвитку досягається шляхом варіативного забезпечення змістовної та різнобічної пізнавальної діяльності дитини не тільки в навчальній, а і в інших видах діяльності; підвищення рівня чуттєвого пізнання дитиною довкілля; навчання узагальненим формам обстеження предметів за допомогою сенсорних еталонів; створення умов для пошуково-дослідницької діяльності; піклування про наявність варіативного, змістовного розвивального предметно-ігрового середовища; наданням дітям можливості самостійно розв'язувати нескладні проблемні ситуації, що виникають у побуті, праці, грі, навчанні; заохочення самостійних дитячих міркувань, питань, суджень; уникнення готових розгорнутих відповідей, монологічних пояснень на користь спостережень, обговорень, самостійних

дитячих суджень і припущень; систематичне розширення дитячих уявлень про природні та суспільні явища через спостереження, екскурсії; стимулювання мовленнєвої активності дітей; організація практичної діяльності, розв'язання логічних завдань, вправ, виховання любові та поваги до дитячої літератури, читання; проведення у разі потреби індивідуальних, додаткових корекційно-розвивальних занять; надання індивідуальної методичної допомоги батькам вихованців.

Організація роботи з дітьми, яким притаманний дисгармонійний тип розвитку індивідуальних відмінностей передбачає насамперед розробку та втілення індивідуалізованих освітніх програм (ІОП). Практика створення індивідуалізованих освітніх програм спирається на багаторічний вітчизняний і світовий досвід розроблення психологічних характеристик дитини. Зокрема, при визначенні оптимальної структури ІОП ми спиралась на ряд робіт провідних психологів, у рекомендаціях яких виокремлюється не лише констатувальна частина психолого-педагогічної роботи, але і власне розвивально-корекційна, що визначає індивідуальні педагогічні завдання, зміст та окреслює орієнтовне коло найбільш ефективних у конкретному випадку заходів, засобів, форм роботи.

На відміну від поширених у наш час варіантів схем-характеристик, де основна частина змісту відводиться висвітленню особливостей психічного розвитку дитини, у *структурі запропонованої нами ІОП* значно збільшується питома вага *психолого-педагогічних рекомендацій*, поширюється коло рубрик, у яких передбачається розкриття актуальних педагогічних завдань, нетипового змісту роботи, виявлення своєрідних педагогічних умов тощо. Особлива увага звертається на прогноз у розвитку дитини та очікувані результати.

Отже, в пропонованій нами структурі ІОП відображаються *результати поточного вивчення* особливостей індивідуального розвитку, але при цьому саме на основі таких відомостей встановлюються пріоритетні для кожної дитини *завдання розвитку*; обґрунтовується необхідність підсилення або зменшення питомої

ваги у використанні дуже ефективних або малоефективних *засобів взаємодії* з дитиною; окреслюються ті *завдання*, що не є обов'язковими для усіх інших дітей.

Відповідно до визначених нетипових завдань окреслюється й своєрідний *зміст освітньої роботи*, який визначається педагогом із запропонованого програмами для інших вікових груп або з додаткових програм, де визначається зміст гурткової, факультативної роботи. Це примушує до пошуку нестандартних *форм, методів і засобів педагогічної діяльності*, провідні з яких також фіксуються в ІОП.

У ряді випадків особливості індивідуального розвитку дитини (наприклад, емоційні порушення) можуть потребувати створення особливих умов, що забезпечуватимуть реалізацію поставлених у роботі з конкретною дитиною завдань. Ці *умови та загальна характеристика суттєвих змін*, які відбуваються в групі, також відображаються в програмі. Важливим орієнтиром для педагога стає окреслення очікуваних результатів, його бачення перспектив розвитку та тих змін, що мають відбутися в ситуації підсиленої уваги до особливих потреб тієї чи іншої дитини. Зіставлення цих намірів із отриманими пізніше об'єктивними досягненнями в роботі дозволяє визначити ефективність психолого-педагогічної роботи в цілому та встановити проблемні, малоефективні заходи для подальшої корекції ІОП та їх побудови на засадах максимально сприятливої взаємодії з дитиною.

Так само, як і в роботі з дітьми гармонійного типу розвитку, слід врахувати не тільки тип, але й рівень розвитку (суперечливий за різними сферами або низький за усіма сферами), притаманний кожній дитині. Це відображається в усіх складових індивідуальної програми – як у завданнях, де підкреслюється значення цілеспрямованої роботи у визначених напрямках (усіх або деяких), так і в обраних методах та специфічному змісті роботи. Так, для дітей із низьким рівнем розвитку планується комплексна інтенсивна робота за усіма напрямками, посилення уваги до індивідуальних форм організації навчання, забезпечення додаткових занять із фахівцями певного напрямку, створення відповідних додаткових

умов, створення виховних розвивальних ситуацій тощо. Для дітей із гармонійно-суперечливим рівнем розвитку в завданнях, методах та змісті роботи робиться наголос на тих специфічних особливостях, що притаманні саме їм, планується інтенсивна робота у напрямку проблемної сфери розвитку. Наприклад, при наявності в дитини високого рівня інтелектуального розвитку, але при низьких результатах комунікативного – основна увага спрямовується на розвиток комунікативної компетенції дошкільника.

Зазначимо, що в процесі створення індивідуалізованих освітніх програм необхідним є дотримання таких правил:

– у процесі розробки ІОП повинні брати участь фахівці різних профілів – міждисциплінарна команда (медик, психолог, логопед, вихователь та інші);

– ІОП можуть бути письмовими і заповнюватись у різних формах;

– ІОП можуть мати вигляд індивідуалізованих рекомендацій, подаватися у вигляді усних проєктів, і в цьому разі вони не відображаються в письмових документах;

– ІОП комплектуються на основі державних документів, програм і передбачають виконання завдань та засвоєння змісту, передбаченого у цих документах;

– зміст ІОП може стосуватися як розвитку дитини в цілому, так і окремих його напрямків;

– у процесі створення ІОП беруть участь члени родин вихованців;

– розробка ІОП потребує додаткового часу, оскільки це складний і тривалий процес;

– зміст ІОП є основним орієнтиром для педагогічного персоналу під час роботи з дитиною; педагогічний персонал відповідає за реалізацію ІОП;

– у письмових ІОП міститься інформація про дитину, освітні завдання, специфіка змісту та методики роботи, додаткові умови, що необхідно створити, та очікувані результати.

2.3. Технологія організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

Відновлення, збереження психологічної рівноваги як мета технології організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми. Забезпечення психічного здоров'я як стану благополуччя дітей є одним із завдань діяльності сучасного ЗДО. Психологічне благополуччя як інтегральна характеристика охоплює психічний і психофізіологічний стан, соціальне здоров'я особистості, відсутність негативних переживань, станів, наслідків, а також домінування позитивних емоційних станів (Бессонова, 2013). Вияв у комунікативній, емоційній сферах розвитку дітей з родин учасників АТО та ВПО, які пережили психотравмівні події, таких тривожних проявів, як замкненість, агресивність, впертість, недовіра до людей з найближчого оточення, розлади настрою, засвідчує порушення стану їхнього психологічного благополуччя й визначає необхідність створення в групі психологічно комфортної комунікативної атмосфери, сприятливої для покращення психоемоційного стану дітей, виникнення радісних емоцій, позитивних хвилювань, вільного самовираження, налагодження міжособистісних контактів.

Відчуття психологічної рівноваги і безпеки, які є основою стану благополуччя, виникають у дитини передусім завдяки контактам із батьками. Особливу роль у виникненні позитивно емоційного стану, емоційного комфорту відіграють контакти з матір'ю. Тому при втраті контактів із батьком, за умови надання матір'ю необхідної уваги і підтримки, дитина відчуватиме емоційне благополуччя, яке є базовим емоційним станом. Якщо ж було втрачено контакти з батьком і матір'ю, дитина пережила психотравмівні події, досягнення нею емоційного благополуччя має забезпечуватися емоційно позитивним типом взаємодії педагога з

малюком, яка спрямовується на його прийняття і підтримку.

Враховуючи те, що стан психологічного благополуччя є динамічною характеристикою, не можна досягти його раз і назавжди як у родині, так і ЗДО. Необхідна повсякчасна його підтримка як постійне балансування на межі потрібного і реального, наприклад, довіри і недовіри, тривоги і безпеки. Наслідком такої підтримки є врівноваження психіки дитини. Тому важливим є постійність, стабільність проявів позитивного емоційно забарвленого ставлення до дитини: доброзичливої уваги, дружнього спілкування, турботи, любові, адже малюк відчуває постійну, а не епізодичну чи періодичну потребу в емоційній близькості з дорослим. Окрім постійності емоційної близькості, педагог має бути уважним до ситуативних станів, нехарактерних реакцій дитини, своєчасно надавати їй психологічну, психотерапевтичну допомогу, намагатися зменшувати стресогенні впливи та компенсувати психічні сили, втрачені на їх подолання.

Для досягнення психологічного благополуччя як цілісного переживання, яке супроводжує життєдіяльність і характеризується сприятливим емоційним тлом, функціональним станом організму і психіки, важливо сприяти позитивному сприйняттю дітьми свого життя, незважаючи на ті негативні зміни, які в ньому відбулися. Джерелом позитивних емоційних станів – безпеки, задоволення, радості, щастя – мають виступити позитивні стосунки з іншими людьми: батьками, членами родини, педагогами, близькими дорослими, однолітками.

Наголосити на особливій ролі близьких дорослих, їхньому ставленні до дитини необхідно, оскільки, тільки спираючись на нього, дитина може виділити і утримати своє “Я”, визначити своє ставлення до себе, адже природа емоційних засобів оцінювання та самооцінювання є спільною. Так позитивна впевненість важливих дорослих у можливості дитини визначає її віру в свої сили.

Практичною реалізацією емоційно позитивного ставлення вихователя є педагогічні позиції розуміння, визнання, прийняття дитини, виділені І. Бехом (Бех, 2003). Позиція “розуміння дитини”

включає правильну оцінку емоційних станів і почуттів, які дитина переживає в конкретний момент, і пізнання її глибинного “Я” – потреб і мотивів, які вона прагне задовольнити; це емпатійне розуміння. Результатом розуміння є виявлення потреб та індивідуальних особливостей вихованців, встановлення відносин позитивної емоційної підтримки і психологічного захисту дитини. Процес розуміння дитини відбувається під час міжособистісної комунікації й ґрунтується на таких професійно-комунікативних уміннях, як вираження у мовленні доброзичливості, зацікавленості, уваги й поваги до дитини-співрозмовника, фактів розуміння, що допомагає їй глибше усвідомити свої наміри, бажання чи страхи. Позиція “визнання дитини” охоплює прийняття педагогом індивідуальності дитини, що складається з особливостей її темпераменту, сприймання, задатків, характеру й відповідної специфіки інтересів, потреб, здібностей. Така позиція засвідчує, що педагог сприймає дитину як суб’єкта взаємодії, а не як пасивний об’єкт його впливу. Позиція “прийняття дитини” – це позитивне ставлення до неї незалежно від того, тішить вона педагога у цей момент чи ні. Прийняття передбачає поблажливе, терпляче ставлення, за якого не тільки не засуджується сама дитина, а й емоційно нейтрально, врівноважено приймаються її негативні прояви. Таку взаємодію забезпечують не тільки комунікативні вміння спілкуватися з дитиною без її осудження, з наданням їй можливості виговоритися, відкрити свої почуття, а й докладання педагогом на тлі люблячого ставлення до дитини власних емоційно-вольових зусиль.

Враховуючи підвищену емоційну вразливість малюків дошкільного віку в цілому й наявні у дітей емоційні розлади, негативні емоційні переживання, встановлення емоційно-психологічних зв’язків і відносин між вихователем і дітьми особливо актуалізується при вихованні дітей із родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб. Розвиток таких зв’язків сприятиме утворенню дитячо-дорослої спільності як малої групи дітей і дорослих (І. Шустова). Організація емоційно підтримуючої

міжособистісної комунікації в групі учасників, яких об'єднує емоційно-психологічна включеність, чуття єднання, схожі потреби та спільні інтереси, є найбільш ефективною для виникнення стану психологічного благополуччя, адже його важливою складовою є відчуття єдності з іншими людьми.

Емоційно-ціннісна спільність вихователя з дітьми як умова організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації.
Для організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації педагог має бути відкритим до впливів дитини, взаємодіяти з нею на засадах емоційної близькості, щирої зацікавленості. Під впливами дітей розуміємо їхні стани, переживання, почуття, уявлення, думки, вчинки, висловлювання як у формі реакцій, так і активних, ініціативних дій, мовлення. Сприйнятливість до впливів дитини передбачає емоційну чутливість, уважність, турботливість, чуйність й багато у чому визначається тим, наскільки педагогу властиво самовідчуття психологічної близькості світу дитинства; почуття “психологічного такту”, яке допомагає розуміти найтонші порухи дитячої душі, й тому кожного разу чинити стосовно неї правильно (К. Ушинський); чи пам'ятає педагог про те, як сам був дитиною, що дозволить досягти духовної спільності з дитиною, без якої виховання не відбудеться.

Тому організація емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації є не стільки процесом почергової активності педагога (педагогічний вплив) і дітей (їхня власна активність), скільки процесами пізнання, розуміння дитини, співпереживання як зовнішнім подіям її життя, так і внутрішнім, процесами співдії, співтворчості, обміну ідеалами, цінностями – встановлення емоційно-ціннісної спільності. Для цього має відбуватися контакт внутрішніх світів педагога і вихованця як двосторонній, а не односторонній вплив дорослого на дитину. Такий контакт характеризує взаємний інтерес і позитивне ставлення учасників одне до одного, їхня емоційна близькість (довіра, прихильність); наявність спільного на рівні переживань, схильностей, дій, досвіду, цінностей, ставлень. Отже, технологія організації емоційно

підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми ґрунтується на їхній емоційно-ціннісній спільності, побудові відносин на основі емоційної близькості, прагненні до розуміння внутрішнього світу дитини.

Принципи організації професійно-мовленнєвого спілкування вихователя з дітьми як вихідні положення технології організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації. Визначимо ці принципи:

- гуманізація комунікативних настанов педагога;
- досягнення емоційно-ціннісної спільності вихователя з дітьми;
- відновлення втраченої психологічної рівноваги дітей, її збереження;
- задоволення потреби дітей у спілкуванні, розвиток мотивів спілкування, інтересів;
- досягнення особистісно розвивального ефекту в процесі мовленнєвого спілкування вихователя з дітьми;
- приклад товариськості й рівноправності, конструктивна позиція у спілкуванні з дітьми;
- діалогічна орієнтація у спілкуванні й діалогічність мовлення педагога, добір оптативних мовленнєвих форм;
- дотримання професійної та мовленнєвої етики;
- встановлення емоційної довіри й підтримка позитивної атмосфери спілкування;
- пом'якшення, зняття, компенсування засобами педагогічного мовленнєвого впливу емоційного напруження, дії на дітей стресогенних чинників;
- врахування індивідуальних особливостей і ситуативного стану дитини в процесі комунікативно-мовленнєвої взаємодії;
- використання прийомів активного слухання і зворотного зв'язку в процесі спілкування;
- врахування у виборі тактики спілкування, плануванні та побудові педагогічного мовлення вікових та індивідуальних особливостей дітей, рівнів розвитку комунікативно-мовленнєвих

умінь, розвивально-виховних завдань;

– надання відповідно до віку дітей національно-культурних зразків мовленнєвої комунікації і спілкування, використання методичних прийомів спільної мовленнєвої дії;

– емоційна насиченість процесу мовленнєвого спілкування з дітьми, доцільне використання засобів, спрямованих на їхнє психологічне розвантаження, розважання;

– розв’язання завдань розвитку особистості дитини в процесі організації різних видів дитячої діяльності засобами професійно-мовленнєвого спілкування;

– комунікативно-мовленнєвий супровід предметно-практичної взаємодії з дітьми;

– втілення у педагогічне спілкування традицій українського родинного спілкування з дітьми і мовленнєвого етикету, збагачення професійного мовлення кращими зразками усної народної творчості;

– рефлексія вихователя щодо впливу власного стилю мовленнєвого спілкування на розвиток комунікативно-мовленнєвої сфери дітей, їхнє психологічне благополуччя (Луценко, 2013).

Ефективне слухання як складова технології емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми.

Для подолання виявлених порушень у комунікативній, емоційній сферах, щоб зосередити свою увагу на самій дитині, педагог повинен слухати і чути – розуміти смисл її висловлювань, незважаючи на їх мовленнєву недосконалість й те, що дитина не весь зміст може передати за допомогою слів.

Слухання, зокрема ефективне слухання, як активний процес спрямоване на те, аби чути свого співрозмовника, й забезпечує розуміння повідомлення, запам’ятовування його змісту, аналіз, оцінку змісту почутого, налагодження довірливих стосунків. У комунікації педагог може послуговуватися такими видами слухання: *нерефлексивне, рефлексивне та емпатійне*. Кожному з них властива сукупність прийомів: *мовчазне слухання, уточнення, переказ, подальший розвиток думок дитини*.

Прийоми активного слухання дають змогу зібрати потрібну

інформацію про малюка, його актуальний стан, уточнити, чи правильно зрозуміли його повідомлення. Ці прийоми водночас є засобом орієнтації на дитину, оскільки використовуються, щоб виділити в її повідомленні найважливіше, й надалі допомогти їй краще зрозуміти себе. Застосування прийомів активного слухання у міжособистісній комунікації з вихованцем дає дорослому додатковий час на обдумування подальшого ходу розмови щодо порушеної проблеми, сприяє кращому усвідомленню і запам'ятовуванню почутого, дає можливість підбити підсумки і зробити правильний висновок. Види слухання:

Нерефлексивне слухання – це мовчазне слухання, яке потребує певного напруження, психологічної уваги. Його потрібно використовувати тоді, коли дитині необхідно висловити свої почуття. Мовленнєвий супровід нерефлексивного слухання полягає у коротких репліках на зразок *“Розповідай далі, будь ласка”*, *“Я слухаю тебе”*, *“Так, розумію”*. Невербальними засобами є *поза очікування, нахил уперед до дитини, кивки головою як ознака зацікавленості й готовності слухати далі, заохочувальний вираз обличчя, обмін поглядами*. Добре, якщо дорослий перебуває на рівні зросту дитини: сидить поруч, навпроти чи присів коло неї навпочіпки.

Рефлексивне слухання. Рефлексивне, або активне, слухання передбачає зворотний зв'язок із дитиною-співрозмовником з метою контролю розуміння почутого. При цьому використовуються уточнювальні запитання, перефразування, узагальнення основних думок дитини. Отже, у процесі рефлексивного слухання ширше використовується мовлення для з'ясування правильності розуміння того, що висловив малюк.

Уточнення – звертання до дитини з проханням доповнити або пояснити щось із того, про що вона розповідала. Уточнення застосовується з метою *“розговорити”* дитину, продемонструвати бажання вислухати її або краще зрозуміти те, про що вона хотіла розповісти, що мала на увазі.

Переказ – виклад своїми словами того, що сказав малюк, аби

показати, що його слухають, розуміють, і він може довіряти своєму співрозмовникові.

Перефразування під час переказу дає змогу перевірити точність тлумачення почутого, а дитині – змінити сказане, якщо її зрозуміли неправильно. Перефразування можна почати словами “*Зі сказаного тобою я зрозуміла, що ...*”. На початку розмови переказ майже дослівний, а далі – стислий, із виділенням і збереженням головної думки.

Узагальнення думок, або резюмування, допомагає з’єднати фрагменти розмови в єдине смислове ціле. При цьому послуговуються такими виразами: “*Отже, ти хочеш...*”, “*Ти вважаєш, що ...*”. Подальший розвиток думок дитини є вербалізацією цільового підтексту всього її висловлювання.

Емпатійне слухання – найбільш важливе для організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації. Від рефлексивного воно відрізняється метою, а саме: зрозуміти, які психотравмівні події пережила дитина; які почуття, емоції пов’язані з тим, про що йдеться; підтримати дитину, дати їй зрозуміти, що проблема, яка її турбує, є важливою. Для цього використовують такі прийоми рефлексивного слухання, як уточнення, переказ, перефразування.

Емпатійне висловлювання спирається на безоцінний зворотний зв’язок. Проте для корекції сказаного можна також використовувати фрази на зразок “*Справді?*”, “*Якщо я не помиляюсь*”. Залежно від застосовуваних прийомів розмова дорослого з дитиною може мати різні форми. Одна з таких форм – коли думки і почуття, які висловлює дитина, дорослий переказує дослівно або передає своїми словами, заохочуючи її при цьому уточнювати, доповнювати сказане. Більшого значення у міжособистісній комунікації з дошкільником набуває розмова, у якій передбачають сприймання і розуміння дорослим зовнішніх виявів комунікативної поведінки дитини – погляду, міміки, жестів, пози. У цьому разі дорослий повторює сказане малюком, послуговуючись своїми спостереженнями за його психічним емоційним станом, знаннями

щодо внутрішніх причин його вербальної та невербальної поведінки. У міжособистісній комунікації можна використати і таку модель розмови, коли за подальшого розвитку своїх думок дитина глибше їх зрозуміє (ага-ефект). Обов'язковим елементом при цьому є стимулювання дитини до зворотного зв'язку: доповнень, уточнень, виправлення того, що сказав дорослий.

Мовленнєві висловлювання різних типів і жанрів як складова технології емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми. Для успішної міжособистісної комунікації з дітьми розрізняють і використовують *описові* та *оцінні* висловлювання. *Описові* містять лише результати спостережень, розповідають про факти, тому є більш нейтральними. Введення у висловлювання емоційно-оцінного ставлення надає мовленню особистісного спрямування. *Оцінні* вирази містять висновки, передають ставлення до дій дитини. Слід розрізняти виявлення ставлення до ситуації та до особистості дитини. Висловлювання негативного ставлення до дитини неприпустиме.

Організуюючи емоційно підтримуючу міжособистісну комунікацію, доречно використовувати *різноманітні позитивні оцінки, оптативні форми звертань, пом'якшувати негативну оцінку упереджувальною позитивною, добирати зменшувально-пестливі форми дитячих імен* і відповідно відмовлятися від упереджувальних негативних оцінок загального плану (“*Завжди ти не слухаєшся!*”, “*Ти такий впертий!*”, “*Ти такий лякливий!*”), *нетактовних висловлювань, злостивих форм звертання, стереотипних шаблонних оцінок.*

Встановленню міжособистісних контактів сприятимуть оптативні, тобто побажальні форми звертання, що уможливлюють вибір. До них належать: *пропозиція, порада, опосередкована вимога, прохання.* Висловлювання вихователя, змістом яких є *оцінка*, мають бути м'якими, позитивними (похвала, схвалення, згода, випереджальна позитивна оцінка), при потребі з певним негативним змістом, але обов'язково пом'якшеним (осуд, присоромлення, виявлення подиву).

Під час організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації значне місце посідають позитивні парціальні оцінки. Згода використовується для того, щоб дитина мала впевненість у правильності власних дій, відчувала підтримку, а також для стимулювання подальшої її діяльності. Згоду виявляють, використовуючи слова “так”, “правильно”, “згодна з тобою” або за допомогою повторення висловлювання дитини, привернення уваги інших малюків до відповіді чи дій товариша: “Зверніть увагу, діти, якими словами Данилко описує сонечко”. Проте подібних фраз не завжди достатньо для впливу на афективно-вольову сферу дошкільника. Тому потрібно додавати до них ще емоційні слова на зразок “дуже добре”, “вдало”, “цікаво”, “як гарно ти сказав”, “щоразу в тебе виходить краще”.

Підбадьорювання передбачає емоційну підтримку дитини. Особливо її потребують діти, замкнені, нерішучі, невпевнені у своїх силах, які переживають негативні стани та емоції. Тому найменший їхній успіх слід відзначати: “Миколко, як гарно ти почав розповідь. А тепер продовжуй її”, “Петрику, ти став такий самостійний. Сам розпочав і завершив свій малюнок”. Конструюючи різні варіанти підбадьорювання, важливо показати дитині, в чому полягає її успіх, досягнення.

Схвалення зорієнтовані на особистість малюка в цілому. У таких схваленнях звертаємо увагу не тільки на конкретний успіх, але й на загальну позитивну оцінку особистості дитини: “Оленко, ти – молодець”, “Віталіку, ти – гарний оповідач”, “Юрко вміє слухати уважно”, “Михайлику, ти такий вправний”. Важливо доречно використовувати схвалення, не допускати захвалювання окремих дітей, залишаючи без емоційної підтримки інших.

Позитивна випереджальна оцінка спрямовує на успіх у діяльності та позитивні зміни у стані, діях, поведінці дитини. Вихователь таким чином спонукає малюка до практичних дій, комунікації з однолітками: “Назарчику, зараз ти сам запросиш дітей гратися з тобою. У тебе все вийде добре”, “Запроси Віталіка погратися з тобою. Він буде радий”.

Спілкуючись із малюками, вихователь обов'язково звертається до кожної дитини на ім'я – це є важливим компонентом міжособистісної комунікації і необхідною умовою емоційної підтримки дитини.

Для індивідуалізації міжособистісної комунікації з дітьми залежно від типу (гармонійний чи дисгармонійний) та рівня (високий, середній, суперечливий або низький за усіма сферами) їхнього розвитку, можна використовувати структуру запитань із різним ступенем навіювання, запропоновану Ернстом Кречмером.

Наведемо їх:

- *Запитання, які не містять сугестивного впливу*, створюють умови для виявлення дитячої ініціативи під час вибору теми, змісту й ходу розмови: *“Про що ти хотів мені розповісти?”*, *“Про що ти ще хотів поговорити?”*. Такі запитання пропонуються дітям упевненим, комунікабельним, із гармонійно-високим рівнем розвитку.

- *Запитання, які передбачають альтернативний вибір*, дають змогу вихователеві управляти комунікацією, але при цьому малюк дістає можливість вибрати зміст розмови, подальший її хід, правильну відповідь: *“Наталочко, про що ти хотіла мені розповісти: про маленьку сестричку чи про свої справи?”*, *“Сергійку, ти зрозумів, як можна помиритися з товаришем, чи ще поговоримо про це?”*. Запитання такого типу пропонують дітям, яким важко почати розмову, вихованцям із гармонійно-середнім рівнем розвитку.

- *Запитання, які містять непряме навіювання відповіді*, спрямовують дитину на пошук правильного змісту: *“Які слова допомагають нам бути ввічливими співрозмовниками?”*, *“Що треба говорити, якщо хочеш, щоб тебе прийняли у гру, чи поділилися іграшкою?”*. Така підказка доцільна в проблемно-пошукових ситуаціях. Вона дозволяє спрямувати бесіду в потрібне річище. У такий спосіб можливо допомогти малюкам із дисгармонійно-суперечливим рівнем розвитку, пересічними комунікативно-мовленнєвими вміннями.

• *Запитання – активне навіювання відповіді: “Тобі, мабуть, соромно за свій вчинок?”, “Ти радієш, бо...”, “Ти пригадуєш про ...”.* Запитання такого типу використовують у ситуаціях, які потребують прямого педагогічного втручання, допомоги дітям із низьким рівнем розвитку.

З метою встановлення й підтримання міжособистісної комунікації, вихователь використовує лексико-граматичні засоби діалогізації мовлення, тобто слова, словосполучення, які виявляють його ставлення до предмета розмови: “я вважаю”, “здається”, “на жаль”, “як добре!”, “от шкода!”, “цікаво”. Щоб постійно підтримувати контакт із дітьми, він перевіряє, чи розуміють вони зміст розповіді, чи цікаво їм, привертає увагу до головного: “Діти, ви здогадалися, про кого йдеться?”, “Слухайте уважненько!”, “Поміркуймо разом”, “Пригадаймо разом”, “Хочете дізнатися, що було далі?”. Демонструвати своє особисте ставлення до предмета розповіді педагогу можна так: “Мені сподобалося, що ...”, “Мені стало сумно, що...”, “Я зраділа, бо ...”, “Мені буде цікаво дізнатися про ...”, “Я здивувався, коли ...”.

Вихователь має пам’ятати, що його мовлення як за змістом, так і за мовним оформленням має бути доступним дитині, відповідати її віку та рівню розвитку, й водночас не менш важливим є його позитивне емоційне забарвлення, адже воно виражає привітне ставлення до малюка, їхню емоційно-ціннісну спільність.

Оптико-кінестичні засоби як складова технології емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми.

Важливе місце у технології емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації відведено невербальній комунікації, яка здійснюється за участі різних сенсорних систем: зору, слуху, смаку, нюху, тактильного відчуття. Найбільшу групу становлять оптико-кінестичні засоби: *міміка, погляд, пози, жести.*

Міміка, або вираз обличчя, передає різноманітні емоційні стани людини та їхні відтінки. Серед мімічних знаків найцінніший для надання емоційної підтримки дитині – усмішка. Контроль виразу свого обличчя дає педагогові можливість передавати, підсилювати,

стримувати, нейтралізувати, приховувати власні емоції. За допомогою міміки вихователь виражає педагогічно доцільні почуття, скажімо, своє здивування поведінкою дитини чи навпаки – емоційну підтримку дій малюка, його особистісних проявів.

Візуальне спілкування притаманне дітям. Вони охочіше дивляться на тих, ким захоплюються або з ким перебувають у близьких стосунках. Погляд є засобом привернення уваги, емоційної підтримки, регуляції процесу міжособистісної комунікації, знаком пошанування до співрозмовника, зацікавлення розмовою. Завжди слід пам'ятати, що *дитині надзвичайно важливо відчувати прийняття та любов у погляді батьків і вихователя.*

Під час організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації найдоцільнішою є позиція – *“обличчям до обличчя”*, оскільки здійснюється контакт “очі в очі”, що сприяє встановленню емоційного контакту, розгортанню мовленнєвого. Завдяки такому розташуванню педагога і дитини, у останньої розширюється вживання слів, пов'язаних із предметом розмови; учасники діалогу частіше звертаються одне до одного на ім'я, послуговуються спонукальними виразами; виникає зворотний зв'язок у вигляді перефразувань, повторювання слів співрозмовника; зростає кількість висловлювань, що означають згоду; збільшується загальна кількість реплік.

Поза як форма невербальної поведінки інформує про емоційний стан дитини, стосунки між учасниками розмови. Поза може свідчити про *готовність до спілкування, відкритість*, або, навпаки, *внутрішню замкненість* (схрещені руки, зчеплені пальці); *прагнення до домінування* (нависання над партнером) або *залежність* (погляд знизу, тимчасова сутулість); *протистояння* (стиснуті кулаки, виставлене вперед плече) або *гармонію* (синхронізація поз, їхня відкритість). Контролюючи свої пози, аналізуючи пози вихованців, педагог створює сприятливу комунікативну атмосферу, коригує хід комунікації. Так, якщо сісти на зручний м'який диван, це сприяє розкутості м'язів тазу й налаштовує на довірливу розмову. Поза готовності до спілкування

(голова і тулуб, повернуті до дитини, тулуб нахилений вперед), яку обрав вихователь, допоможе малюкові невимушено приєднатися до комунікації. Створюючи умови для обрання дитиною певної зручної пози, вихователь може впливати на її психоемоційний стан.

Оптико-кінестичні засоби у комунікації з дітьми дошкільного віку мають підкреслено виразний, емоційний характер. Педагог використовує їх не ізольовано, а в комплексі з іншими невербальними засобами. Наприклад, найдоцільнішою під час організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації є поза педагога, який з метою контакту розміщується на рівні очей дитини, використовує типові вияви відкритості, довірливості. Формальне втілення і внутрішній психологічний зміст невербальних повідомлень мають бути сповнені любові, турботливого, оптимістичного ставлення до малюка.

Для організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації важливі різноманітні дотики: *погладжування, рукостискання, поплескування, обійми, поцілунки*, їхнє особистісне спрямування. Дотики свідчать про емоційний стан, перебіг взаємодії та є формою тактильної стимуляції, до якої діти дошкільного віку особливо чутливі.

Контакт як структурна складова технології емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми. У структурі міжособистісної комунікації вихователя з дітьми виділяємо такі види контакту: емоційний, просторовий, мовленнєвий, інтерактивний.

Емоційний контакт є видом психологічного контакту і ґрунтується на здатності викликати в дитини довіру, прихильність до себе, *відчувати емоційний стан та взаємодіяти з нею в єдиному емоційно-чуттєвому діапазоні* (Бех, 2003). За такого контакту дитина хоче співробітничати з дорослим, прагне ділитися з ним своїми переживаннями. На тлі любові та прихильності вона тонко відчуває ставлення дорослого до себе й тому позитивно приймає його пропозиції, зауваження.

Просторовий контакт складається з уміння подавати себе дітям,

обирати дистанцію до співрозмовника, займати позицію “обличчям до обличчя” на рівні очей дитини, супроводжувати комунікацію контактуванням очима, жестами, системою такесичних прийомів (торкання, погладження тощо).

Мовленнєві контакти вводять дитину в світ людського спілкування, її найближчий соціум. Успіх такої взаємодії залежить від уміння вихователя почати спілкування, привернути до себе увагу, сконцентрувати її на собі. Під час мовленнєвих контактів вихователь звертається до дітей з метою: а) встановлення контакту: *звертання, привітання, формули знайомства, ввічливості*; б) входження в контакт, управління контактом, згортання контакту; в) запиту інформації, констатації: *повідомлення інформації*; г) емоційної підтримки й вияву педагогічно доцільних емоцій (*згоди, схвалення, сумнівів, подиву, несхвалення*), почуттів (*любові, радості, гордості, оптимізму*).

Успішність здійснення емоційно підтримуючої комунікації залежить від здатності педагога до міжособистісної *акомодації* (від лат. *acommodatio* – пристосування). *Пристосування* охоплює систему прийомів – психологічних, мімічних, пантомімічних, мовленнєвих, рухових. Пристосування до дитини як до мовленнєвого партнера у міжособистісній комунікації може бути підготовленим і спонтанним, короткочасним або тривалим. Підготовлена акомодація – це добір змісту, форми мовленнєвих висловлювань, мовних засобів. Прийоми спонтанного пристосування: *зміна темпу мовлення, сили голосу, повторення запитання, переформулювання запитання, адресованого певній дитині, правильна відповідь, відображення мовлення дітей у мовленні педагога*.

Інтеракційний контакт – це налагодження мовленнєвого спілкування з дітьми під час спільних дій, занять. Комунікація у ході такого контакту відіграє роль взаємодіючого фактора, створює умови для взаємопов’язаного розвитку різних сторін особистості дитини, видів дитячої діяльності: художньо-мовленнєвої, художньо-продуктивної, ігрової, навчально-пізнавальної, трудової; спілкування дітей між собою і вихователем.

Завдяки діяльній складовій інтеракційного контакту створюються умови для оптимального вияву дитячої активності як компонента психологічного благополуччя. Насиченість інтеракційного контакту емоціями радості, задоволення, успіху, захоплення власне процесом діяльності підсилює ефект емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації. Захоплені спільною привабливою діяльністю з однолітками, дорослими, діти невимушено долають бар'єри замкненості, недовіри, відновлюють психологічну рівновагу.

Технологія проведення індивідуальних і колективних розмов вихователя з дітьми. Подолання тривожних особливостей розвитку комунікативної, емоційної сфер дітей із родин АТО та ВПО можливе шляхом налагодження індивідуально з кожною дитиною інтимної міжособистісної комунікації. *Індивідуальні розмови* є способом подолання недовіри, комунікативної замкненості мовчазних дітей, дітей, які перебувають у негативному настрої, пригнічені переживанням розлуки з близькими, сумують за домівками, які довелося залишити тощо.

Організуючи спілкування “сам на сам”, вихователь має створити сприятливу комунікативну атмосферу, використовувати слова та висловлювання, що заохочують до встановлення емоційної близькості, довірливої комунікації: *“Ми сядемо з тобою зручненько ось тут. Нам тут буде затишно, і ми поговоримо”*.

Для індивідуальної розмови з дитиною потрібні відповідні час і тактика. Вихователь комунікативно підлаштовується до дитини, її настрою, ситуативного стану, особливостей вербальної й невербальної поведінки, виявляє увагу, в разі необхідності висловлює співчуття тощо. Щоб розмова пройшла успішно, вихователь повинен орієнтуватися на етапи, за якими здійснюється мовленнєве спілкування:

Орієнтувальний. Педагог оцінює умови, за яких має відбутися спілкування. При цьому звертається увага на загальну сприятливість (чи несприятливість) умов: чи сприятлива, спокійна комунікативна атмосфера; чи немає якихось чинників, що можуть перешкодити

спілкуванню; яку діяльність виконує дитина (зміст, способи діяльності, її індивідуальний або колективний характер; захопленість діяльністю). Це допоможе визначити провідний зміст розмови з вихованцем, ситуативні чинники, які можуть впливати на схильність дитини до спілкування: як вона ставиться до діяльності (байдуже, захоплено), в якому емоційному, фізичному стані перебуває.

Моделювальний. Педагог складає план розмови, визначає її зміст і тактику, яка залежить від обраного виду діалогу; добирає конкретні мовленнєві форми, лексико-граматичні, інтонаційні й невербальні засоби; прогнозує бажані наслідки комунікації.

Вступний. Етап передбачає залучення дитини до мовленнєвого контакту через виклик у неї почуття довіри до вихователя. Щоб досягти цього, дорослий використовує різноманітні прийоми емоційного впливу: *контактування очима, усмішку, комунікативні дотики (торкання руки, погладжування), привітання, звертання на ім'я у нестливій формі* тощо. На цьому етапі педагог може розповісти про себе, поставити дитині запитання, повідомити цікаву інформацію, пожартувати, щось порадити. Використання прийомів особистісної індивідуалізації, завдяки яким враховуються життєвий досвід дітей, їхні інтереси, нахили, потреби, бажання та почуття, сприяє виникненню комунікативної мотивації говоріння, за якої дитина охоче входить у мовленнєвий контакт.

Основний. Цей етап має відбуватися як динамічна зміна ролей, комунікативних позицій вихователя і дитини з використанням прийомів спрямування розмови у потрібне річище, емоційного впливу та за діалогізації мовлення. Щоб розмова не проходила як “запитання вихователя – відповідь дитини”, педагог має викликати та підтримувати її ініціативу. Наприклад, поставивши кілька запитань, запропонувати далі дитині розпитати вихователя про нього; чи розпочати цікаву історію або пізнавальну розповідь і, зупинившись на її певній частині, запропонувати дитині розпитати, що відбувалося далі з цікавим для неї героєм; або запропонувати дитині розповісти про те, що для неї важливо, а після своєї розповіді

розпитати вихователя про те, що вона ще хотіла б дізнатися з цього приводу.

Заключний. На цьому етапі вихователь підсумовує обговорювану тему розмови, закріплює налагоджені емоційний і мовленнєвий контакти, їхній позитивний вплив на стан дитини. Робить логічний наголос на позитивних наслідках: *“Добре, що ти розповів мені про те, що тебе турбує. Тепер я зможу допомогти тобі”*, і пропонує таке спілкування – *“Ми і надалі говоритимемо про те, що тебе турбує. Гаразд?”*.

Для організації емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователь спирається як на загальну потребу дитини спілкуватися, так і створює ситуативну, і задовольняє її, поцікавившись у дитини враженнями, її переживання, успіхами, заохочуючи до розповіді про свої турботи, негативні переживання, чи речі, зроблені її руками: малюнок, аплікацію, виріб із глини, паперу, конструкцію з будівельного матеріалу. Із замкненими дітьми треба розмовляти частіше за будь-якої зручної нагоди: якщо дитина грається – поговорити про іграшку; якщо малює – розглянути її малюнок; читає – розпитати про книжку; сидить осторонь, ні з ким не спілкується, не грається – привернути увагу до чогось (мешканців у куточку природи, іграшки, книжки, певної дитячої діяльності), заохотити до спілкування. Педагог обирає тему розмови, зважаючи на інтереси дитини, її захоплення, вікові та індивідуальні особливості.

Вихователь має діяти тактовно, приєднуватися, а не настирно втручатися у діяльність малюка, щоб не порушити його гру або інше заняття. Невимушена і вільна розмова з вихователем позитивно впливає на психічний, емоційний стан дитини, на налагодження стосунків дитини з однолітками.

Щоб налагодити комунікативну взаємодію між дітьми, залучити до спілкування менш активних, замкнених, тих, що не так давно відвідують групу, серед яких можуть бути й діти з родин учасників АТО і ВПО, можна зробити їх комунікативними помічниками. Наприклад, у ранкові години доцільно привітати

дітей, які прийшли першими, провести з ними коротку розмову, в ході якої поставити кілька запитань про те, як їхні справи, настрої тощо. Звичайно, кожен вихователь зможе конкретизувати такі питання, враховуючи індивідуальність вихованців. А далі доручити цим дітям привітати кожного наступного вихованця, який завітає до групи, або робити це спільно з ними. Коли закінчиться ранковий прийом, вихователь може розпитати своїх помічників і дітей, чи сподобалося їм, як їх привітали товариші, підкреслити їхню доброзичливість, відкритість, гостинність тощо.

Щоб залучити мовчазних, замкнених дітей до *колективної* розмови, вихователь створює спеціальні умови: *застосовує м'які інтонації, заохочувальний вираз обличчя, усмішку, комунікативні жести і слова, які сприяють входженню дитини у розмову, налаштовують однолітків на сприйняття її повідомлення.* Наприклад: *“А я знаю, хто може вам допомогти. Мишко знає, як можна ...”* або *“Діти, Наталочка розказала мені таку цікаву історію... Але краще вона розповість її вам сама”*.

Спочатку участь мовчазної дитини у колективному спілкуванні може бути монологічного плану, оскільки така форма потребує меншої мовленнєвої взаємодії. З подоланням замкненості, недовіри, набуттям позитивного комунікативного досвіду дитина зможе бути більш активною у розмові, обмінюватися з однолітками спонтанними, непідготовленими висловлюваннями: запитаннями, повідомленнями, міркуваннями, поясненнями.

Своєрідним показником емоційно підтримуючої комунікативної атмосфери, створеної вихователем, є зміст дитячих запитань. Під час емоційно нейтральної комунікації діти реалізують переважно ділові й ситуативні мотиви. Вони звертаються до вихователя з приводу подій, що відбуваються у їхньому середовищі: за дозволом, зі скаргами. В умовах емоційно позитивної міжособистісної комунікації діти запитують вихователя про все: сфери життя, природу, культуру, людей, самих себе; звертаються до вихователя зі своїми міркуваннями щодо побаченого і почутого, діляться, за наявності, негативними спогадами, переживаннями, щоб

заспокоїтися, розважитися, розвіяти сумніви або впевнитися, що їхня думка правильна.

Організація емоційно підтримуючої комунікації вихователя з дітьми має відбуватися в змістовно наповненому, насиченому яскравими подіями житті групи, адже радісні події, позитивні емоційні враження, особистий досвід наповнюють внутрішній світ дитини позитивними образами, є необхідними імпульсами для відновлення психологічної рівноваги, виникнення стану психологічного благополуччя, радісного, оптимістичного світосприйняття.

2.4. Життєзмінювальні й психолінгвотерапевтичні технології роботи з дітьми, які пережили психотравмівні події

Традиційні технології, що використовуються в закладах дошкільної освіти, у звичайних умовах є як необхідними, так і достатніми. Зважаючи на суттєві життєві зміни, що відбулися в тієї чи іншої дитини з родин учасників АТО та ВПО, ці технології є не достатніми.

Діти, які пережили психологічний стрес, на відміну від дорослих, не розуміють, що з ними сталося, не здатні пояснити свій емоційний стан, свої переживання і своє занепокоєння, свої страхи, фобії й тривоги. Посттравматичні стресові розлади дошкільників можна виявити передусім за їхньою поведінкою, мовленням, малюнками. Тому висловлювання психологічно травмованих дітей, своєрідність їхньої поведінки мають бути предметом особливої уваги психолога, вихователя.

Враховуючи психоемоційний і психофізіологічний стан дітей, які пережили психологічну травму, можна з повною переконливістю стверджувати, що їм насамперед потрібні психотерапевтичні впливи, зокрема життєзмінювальної психотерапії.

Психотерапевтичні життєзмінювальні технології, а також психолінгвотерапевтичні технології розраховані на гальмування негативних спогадів, асоціацій, пов'язаних із напруженням, тривожністю, страхами, спричинених різними надзвичайними ситуаціями: внутрішнім переміщенням, переживаннями скрутних умов, болісне переживання відсутності батьків, які беруть участь в АТО тощо. До них належать такі життєзмінювальні психолінгвотерапевтичні технології, як казкотерапія, ігрова психотерапія, лялькотерапія, природотерапія, аромотерапія, кольоротерапія, арт-терапія, терапія малюванням, терапія театральнo-драматичною діяльністю, музикотерапія. Розглянемо сутність цих технологій докладніше.

Дефініція “психотехнологія” (у широкому розумінні) трактується нами як *сукупність міждисциплінарних знань про мету, завдання, алгоритми, структуру, зміст та організаційні форми й засоби психотерапевтичних впливів у освітньому процесі ЗДО; як науково вмотивовані психотехніки.*

Психотехніки тлумачаться двоєдино: 1) з урахуванням поглядів тих, хто розвиває, як *сукупність адресно спрямованих психолінгвотерапевтичних та життєзмінювальних впливів* для гармонізації мовлення і поєднаних із ним психічних процесів, особистісних властивостей і психостанів; 2) на підставі погляду тих, хто навчається, як *спосіб оволодіння й володіння гармонізованим після психологічної травми мовленням.*

На основі уявлень Р. Бастіна, Б. Карвасарського про психотерапію як особливий різновид міжособистісної взаємодії, за якої дитині надається допомога психологічними засобами в разі виникнення у неї проблем або утруднень психічного характеру, ми використовуємо термін “групова психотерапія” у двох значеннях: 1) як метод впливу, що приводить у дію процес навчання (щодо життєзмінення і гармонізації розвитку – Л. Калмикова); 2) як комплекс явищ, що відбуваються при взаємодії та спілкуванні дітей (у нових, кардинально змінених безпечних умовах – Л. Калмикова) (Психотерапевтична енциклопедія, 1998). Життєзмінювальні та

психолінгвотерапевтичні технології розглядаємо як ефективний психотерапевтичний засіб надання дітям психологічної допомоги, зняття стресу і напруження, усунення деструктивних чинників, які спричиняли дисгармонію і дисонанс у дитячих висловлюваннях.

Доцільно використовувати такі форми роботи, як психолінгвотерапія, креативна візуалізація, релаксопедія і сугестопедія тощо та технології казкотерапії, ігрової терапії, лялькотерапії, арт-терапії, природотерапії, музикотерапії. Вони створюють можливості для психологічної допомоги, розвантажують від стресів і труднощів психіку дітей, знімають дезадаптацію, що природно виникає при зміні місця проживання й постійному згадуванні про пережите; виконують роль трансмісії.

При застосуванні будь-якої форми терапії чи технології важливо заохочувати звернення кожної дитини до самої себе, до свого мовлення. Свобода говоріння, словесне вираження власних думок, почуттів дає змогу дітям зняти напруження, відволікатися від стресових спогадів, урівноважувати своє мовлення, відчувати, що вони потрапили в нові безпечні умови, що їм нічого не загрожує, що в їхньому житті відбулися зміни, які докорінним чином поліпшать їх стан, повернуть дитячу радість і натхнення, дозволять сприймати їх як гідних і значущих. Завдяки життєзмінювальній психолінгвістичній терапії має місце “здорове самовираження” дітей (К. Мустакас), вони набувають здатності приймати і цінувати спосіб свого мовленнєвого самовираження, спроможності переставати сумніватися в самих собі, не боятися можливих зауважень у разі відкритого висловлення своїх думок, настроїв, почуттів, відкрито говорити про свої справжні наміри, побажання, дії та устремління.

Спокійне урівноважене мовлення дітей без його уповільнення або прискорення, необґрунтованої паузації в процесі перебігу, зайвих афектів й емоційного напруження в говорінні, постійного відображення в процесі говоріння пережитих дітьми подій, які зумовили стрес і спричинені ним симптоми порушення мовлення, може з'явитися за умов, якщо кожна дитина відчуває любов до себе, турботу про неї, якщо вона оточена увагою та підтримкою.

Одним із важливих способів гармонізації дитячої життєдіяльності є креативна візуалізація, якій належить особлива роль серед психотерапевтичних форм впливу на мовлення дітей (Капська, 2006). Вона заснована на механізмах роботи уяви як творчого, керованого процесу. Ця форма психотерапії спрямовується на теперішнє дітей і використовує природну силу їхньої уяви, яка є здатністю розуму створювати ідеї або ментальні образи.

Застосовуючи креативну візуалізацію в урівноваженні й формуванні мовлення, важливо спиратися на уяву, аби створювати чіткий образ того, чого ми хочемо досягти в мовленні дітей, які пережили психотравмівні події. Потім увага дітей має фіксуватися на цьому образі або картині постійно, надаючи їй позитивної енергії доти, поки вона не стане реальністю (досягається те, що візуалізоване). Використовується також один із елементів креативної візуалізації – *афірмація* – *позитивна настанова на те, що уявлюване вже існує*. Потрібно навчати дітей робити настанови, які ніби притягують бажане і створюють все, що відбувається. Афірмації слід вимовляти дошкільникам або пошепки, або про себе, або вголос, або навіть співом. Діти мають стверджувати: а) в теперішньому часі; б) тільки в позитивній формі; в) лаконічно і просто. Це підвищує ефект афірмацій.

На заняттях необхідно запропонувати дошкільникам заздалегідь підготовлені твердження. При їх виборі слід обов'язково дотримуватися вимог до використання афірмацій:

1. Візуалізовувати картину в деталях, досягаючи точності.

2. Зосереджуватися на ній часто, щоб вона стала складовою частиною життя дитини.

Гармонізація й оптимізація висловлювань дітей як психотерапевтичний процес спрямовано впливає не тільки на стабілізацію і розвиток мовлення, а й на *внутрішні* психічні структури і функції, забезпечуючи урівноважений психічний стан дітей, нормалізує їхню поведінку, забезпечує зникнення симптомів психологічних травм.

Психолінгвістична казкотерапевтична технологія.

Казкотерапія – одна з універсальних і привабливих форм роботи вихователя та психолога у розв’язанні означених проблем у дітей із родин учасників АТО та ВПО. Вона є джерелом розкриття і розвитку творчих здібностей дітей, зокрема мовленнєвих. Як зауважував В. Сухомлинський, без казки, живої і яскравої, яка оволоділа свідомістю і почуттями дитини, неможливо уявити дитячого мислення і дитячого мовлення як певного ступеня розвитку людського мислення і мовлення (Сухомлинський, 1977).

Казкотерапія – процес активізації внутрішніх ресурсів, потенціалу особистості. При казкотерапії відбувається і терапія середовищем, і особливою казковою атмосферою. В казці завжди з’являється відчуття захищеності, знімаються тривоги, невпевненість, зникають страхи від пережитого. Будучи результатом роботи людської свідомості та підсвідомості, казка допомагає дітям через інтуїцію і фантазію відкривати в собі творчий початок, відчувати атмосферу таємничості та загадковості, наділяти звичайні речі казковими і чарівними властивостями, починати створювати нові пригоди та події, ставати справжніми Чарівниками. Казкотерапія розвиває у дошкільнят чуттєве сприймання і уяву, вчить творчо мислити і відтворювати все це у мовленні, стимулює активне спілкування, дитячу фантазію, надає їм сили і формує їх як особистостей. У казкотерапії дитина залишає реальний світ і переноситься в світ фантазій, що актуалізуються казкою, з якими поступово зникають тривожні особливості індивідуального розвитку. В ній виявляються приховані мовно-мовленнєві здібності, може здійснитися мрія, зреалізуватися творчий задум, відбутися висловлювання, яке в ситуації довільності, напруження або стресу створюється з великими труднощами. Тому що в казці все змінюється: говорить не дитина, а казковий персонаж, а відтак говоріння відбувається легко, адже здійснюється мимовільно.

Поринаючи в країну казки, яка збуджує дитячу уяву, актуалізує мрії дитини, бажання і наміри, дошкільники приймають казковий світ усім серцем, відчувають себе в ньому творцями власної мови і

обдарованими мовленнєвими особистостями. “Проживаючи” казку, перевтілюючись у казкових героїв, вони непомітно для себе позбуваються своїх проблем, отримують можливість відновити свій емоційний стан, усунути зайву ситуативність і спонтанність збудженої або уповільненої поведінки, подолати спричинену наслідками психологічної травми дезадаптацію. Процес мовленнєво-мовного самовираження через казку безпосередньо пов’язаний і з укріпленням психічного здоров’я дитини, тому розглядається як вагомий психопрофілактичний фактор.

В сеансах казкотерапії завжди наявні моменти “занурення” або вхід у казку і вихід із неї. Такий ритуал допомагає дітям безболісно і спокійно повернутися із драматичної реальності й метафоричної мови казки в повсякденну реальність і побутове мовлення. До подібних ритуалів зараховуємо маніпуляції з чарівними предметами (золотий ключик, чарівна паличка, чарівна квітка, дзеркальце Аліси тощо), читання чарівних книг, проговорювання чарівних заклинань, присутність таємничого поводиря, відвідування казкової кімнати, присутність казкових персонажів (ляльок), використання атрибутів казкових героїв тощо.

Завдяки інформативності цього жанру психолог або вихователь через аналіз складеної дошкільниками казки отримує інформацію про психологічний стан дитини, актуальний та потенційний рівні розвитку, визначає способи подолання психологічних проблем і труднощів.

Доповнюючи, змінюючи і збагачуючи казку, діти долають самообмеження й збагачують свій досвід. Знаходячись у казковій мовленнєво-драматичній реальності, кожна дитина стає емоційно захищеною від ризику “згорання”, яке б могло відбутися, враховуючи її психологічний стан.

Беручи участь у казкотерапевтичних формах роботи, дошкільники накопичують позитивний емоційний заряд, “виходять” із казки задоволеними від своїх дій і впевненими в своїх емоційно-вольових можливостях, укріплюючи власний соціальний імунітет, статус “досвідченого” учасника казкових подій, здатного, зокрема,

до вербального самовираження. Через казкотерапію кожна дитина опановує способи і алгоритми комунікації, а також шляхи виходу з проблемної ситуації, підказані сюжетом і образами казки. Ця психотерапевтична форма дозволяє дошкільникам не тільки розслабитися і зняти напруження від ситуації, що викликала стрес, а й із задоволенням змоделювати і легко відтворити окремі ситуації, характерні для їхнього кола спілкування. В казкотерапевтичних формах роботи перед дитиною виникає необхідність стримувати ситуативні афектні емоції і потік збудженого стресом спонтанного мовлення, керувати вираженням своїх почуттів, думок, вражень, станів у гармонізованому спокійному мовленні.

Казкотерапія, надаючи дитині певні приклади поведінки, певною мірою задовольняє природні дитячі потреби: 1) в автономності, оскільки герої казок діють самостійно (зокрема, і вербально) протягом усього шляху, роблять вибір, приймають рішення, розв'язують їх, спираючись тільки на свої власні сили; 2) в життєвій компетентності, оскільки герой виявляється здатним долати надзвичайні перешкоди, ставати переможцем, обов'язково досягати успіху; 3) в активності, оскільки герой завжди знаходиться у дії, в русі, з кимось зустрічається, спілкується, комусь допомагає або підказує, кудись йде, активно розв'язує комунікативні проблеми: розповідає, попереджає, співає пісеньку, переконує, запитує, відповідає, доводить, розмірковує, описує, відмовляється, стверджує тощо; 4) в самовираженні, оскільки сам сюжет казки і її різні герої надають можливість дитині обрати образ за своїм уподобанням і проявити себе як особистість, мобілізувати свої найкращі якості, найкращі порухи душі, розповісти про свої заповітні бажання, виявити у висловлюваннях свій емоційний стан, знання, взаємостосунки з дітьми, розв'язувати проблеми і долати перешкоди, що виникають у її житті; 5) в когнітивному і духовному зростанні, оскільки казка через чарівний світ, сповнений дивами і таємницями, дає знання про навколишній світ, вчить знаходити вихід із життєвих ситуацій, допомагає вірити в себе, в свої можливості, в силу добра, любові та справедливості.

Дітям, які в стані психічної травми бояться публічних висловлювань, добирається казка або спеціально створюється новий корекційний казковий твір, в якому метафорично закодована інформація про страх і труднощі висловлюватися перед однолітками і дорослими та способи його подолання. Дитина не тільки прослуховує ці казки, а й відтворює у грі шляхи подолання страху, малює ілюстрації до казки, перефразовує її на свій лад, складає нову казку з цим же героєм і, таким чином “ознайомившись” зі своїм страхом або іншим розладом, позбувається його.

Казкотерапія проводиться з такими дітьми 2–3 рази на тиждень і передбачає використання казок, рекомендованих програмами ЗДО, і створених як дошкільниками, так і вихователями або дитячими психологами спеціально для подолання дітьми психологічних бар’єрів, що виникають в них у зв’язку з психологічними травмами. Для занять необхідно створювати казкові кімнати, в яких і мають проводитися розвивальні казкотерапевтичні заняття (сеанси). Увесь казковий інтер’єр таких кімнат нагадує дітям їхні улюблені казки. В них дошкільнят завжди очікують казкові будиночки, з віконечь яких на кожному занятті виглядають різні казкові персонажі. Це і три ведмеді, і семеро козенят, і Вінні-Пух, і Баба Яга, і принцеси, і Сніжна Королева, і лісова Фея, і Крокодил Гена, і Золота Рибка, і сірий вовк, і Колобок, і хитра лисичка та інші.

У казковій кімнаті діти бачать не лише ляльок-героїв казок, а й гортають книжки з текстами казок, ілюстраціями до них; тут також багато казкових персонажів із відомих їм казок, що намальовані самими дітьми чи представлені репродукціями картин і серією сюжетних картинок. У кімнаті також мають бути казкові речі: чарівна паличка, що виконує бажання дітей; магічний обруч, який дає силу і впевненість; чарівний перстень, здатний перенести дітей у будь-яку казку; чарівна квітка, яка дає наснагу для подорожей в інші країни; чарівна лампа, що підказує дорогу різними казками й загадковими казковими світами; килим-літак і літаюча тарілка, що переносять на інші планети й галактику тощо.

В цій кімнаті можна прослухати казку, намалювати її

фрагмент; погратися статуетками казкових персонажів, ляльками; приміряти маски й костюми казкових героїв; можна перевтілитися в королеву чи лицаря; поспілкуватися з Чебурашкою і ведмедем Балу; створити нову казку, пофантазувати й помріяти; подивитися мультфільми.

Кожне казкотерапевтичне заняття має таку узагальнену структуру:

1. Ритуал “входження” в казку з метою створення настрою на спільну мовленнєво-творчу взаємодію. Змістом цього етапу є, як правило, колективні вправи, в яких виконуються дії, що згуртовують дітей (ставши в коло, діти або передають один одному м’яч із побажаннями добра, радості, любові, або дивляться на запалену в центрі кола свічку і, взявшись за руки, подумки надсилають один одному привітання, побажання або загадують свої бажання тощо).

2. Повторення, щоб згадати, яку казку розповідали минулого разу, які висновки для себе зробили, якого досвіду набули, чого навчилися (розповідати, розмірковувати). Психолог або вихователь ставить дітям запитання, активізує мовленнєво-мислительні процеси, з’ясовує, як їм допомогло те, чого вони вже навчилися на попередніх заняттях.

3. Розширення уявлень дітей про світ. Вихователь розповідає нову казку, запитує, чи хочуть вони допомогти якому-небудь персонажеві з казки (заспівати пісеньку, підбадьорити, зацікавити, виконати разом мовленнєві дії, відтворюючи зміст казки в особах; запитати героїв казки про щось цікаве для них; поспілкуватися з персонажами казок на певну тему; передати привітання і побажання іншим персонажам казок, написати і передати їм листа, запросити до себе в гості; погратися з улюбленими персонажами в нову, придуману дітьми гру за повідомленими попередньо правилами; разом із героями казок помріяти й пофантазувати про бажане, очікуване, уявне і несподіване тощо).

4. Набуття дітьми нового інтелектуально-мовленнєвого досвіду та закріплення нових навичок і якостей. Вихователь організовує ігри, які дозволяють дошкільникам оволодіти новим креативно-

чуттєвим досвідом, а також проводить разом із дітьми символічні подорожі, перевтілення, перетворення, що сприяють індивідуальному вираженню емоційного стану дитини.

5. Інтеграція нового досвіду в життєдіяльність дітей. Вихователь обговорює разом із ними, в яких життєвих ситуаціях вони можуть використовувати той, актуалізований засобом казки, інтелектуально-чуттєвий і мовленнєвий досвід, якого набули на казкотерапевтичному занятті, що сприяє подальшому самостановленню й розкриттю душевних сил дитини, захищає від стресів і травмівних психостанів.

6. Резюмування. Узагальнення набутого когнітивно-чуттєвого й естетично-мовленнєвого досвіду та додавання його до наявного в дітей практичного досвіду. Вихователь узагальнює те, що відбувалося на занятті; відзначає окремих дітей за їхню активність; підкреслює цінність набутого багатогранного досвіду; називає конкретні ситуації реального життя, в яких діти можуть толерантно й доречно використати новий комунікативний досвід, що інтегрально охоплює різні аспекти життєдіяльності дитини, її особистісного буття.

7. Ритуал “виходу” з казки. Вихователь готує дітей до міжособистісної взаємодії в звичайному соціокультурному середовищі. Для цього проводиться повтор ритуалу “входження” в казку. Вихователь звертається до дітей: “Ми беремо з собою усе цінне, важливе, що ми сьогодні відчували, сприймали, переживали, чого навчилися, що увійшло в наші серця й там залишилося жити, щоб у світі було більше радості й краси”. Діти в цей час, стоять у колі, виконують рухи, ніби щось беруть із кола й прикладають руки до грудей.

На окремих казкотерапевтичних заняттях діти можуть самостійно визначити казку, яку вони хотіли б почути, і здійснити подорож в те чи інше казкове місце за її змістом.

Можна використовувати, наприклад, такі казки: *Іван Франко* – “Ріпка”, “Лисичка і Рак”, “Заєць і Їжак”, “Лисичка і Журавель”; *Олена Пчілка* – “Журавель та Чапля”; *Леся Українка* – “Біда навчить”; *Михайло Коцюбинський* – “Брати-місяці”; *Микола*

Трублаїні – “Про дівчинку Наталочку та сріблясту рибку”; *Наталя Забіла* – “Про півника і курочку”, “Бджолина перемога”; *Вадим Скомаровський* – “Горобець-горобчик”; *Костянтин Ушинський* – “Козенята та вовк”; *Василь Сухомлинський* – “Сьома дочка”, “Фіалка і бджілка”, “Зайчик і місяць”, “Пелюстка і квітка”, “Для чого півневі гребінець”, “Їжачок і світлячок”, “Два метелики”, “Найгарніша мама”, “Велике і мале”, “Жаба, що співала по-журавлиному”, “Як починається осінь”, “Як зайчик грівся взимку проти місяця”, “Зайчик і горобина”, “Шпак прилетів”; *Самуїл Маршак* – “Казка про дурне мишеня”, “Казка про розумне мишеня”; *Корній Чуковський* – “Мийдодір”, “Телефон”, “Айболить”, “Тарганисько”, “Федорине горе”; *Лев Толстой* – “Три ведмеді”; *Олександр Пушкін* – “Казка про рибалку та рибку”; *Шарль Перро* – “Червона Шапочка”, “Попелюшка”, “Хлопчик-мізинчик”; *Ганс-Крістіан Андерсен* – “Дюймовочка”, “Непохитний олов’яний солдатик”; *Брати Грімм* – “Мішок хитрощів”, “Бременські музики”; *Астрід Ліндгрен* – “Малюк і Карлсон” (уривки).

Ігрова психотерапія й лялькопсихотерапія. *Ігрова психотерапія* – це найефективніша природна форма роботи з дошкільниками. Для них гра, як зауважував В. Сухомлинський, – це найсерйозніша справа, в якій розкривається перед дітьми світ, розвиваються їхні творчі здібності, відбувається повноцінний розумовий розвиток. Гра – це велике світле вікно, через яке в духовний світ дитини вливається живодайний потік уявлень, понять про довкілля (Сухомлинський, 1977). Гру павлівський педагог порівнює з іскрою, що засвічує вогник допитливості й зацікавлення.

Більшість дітей, що мають тривожні особливості розвитку внаслідок пережитих психотравмівних подій, відчувають труднощі в створенні монологічних публічних висловлювань, мовленнєвій комунікації з дорослими і однолітками. Проблеми, з якими вони стикаються, здаються їм складними, непереборуваними, неподоланими. Внаслідок психологічного дискомфорту діти замикаються у собі, окремі з них відмовляються виконувати будь-які завдання.

В грі ж такі діти отримують можливість невимушено набути

комунікативного досвіду, застосовувати його відповідно до життєвих ситуацій, включитися в процес співтворчості, співробітництва.

Ігрова терапія базується, як правило, на використанні рольової гри – найсильнішому впливові на розвиток особистості дитини. Узявши на себе в грі певну роль, кожна дитина легко перевтілюється в обраного персонажа, непомітно для себе набуває бажаних рис. Адже діє не вона (дитина), а лікар, бібліотекар, продавець, конструктор, пілот, командир військового корабля тощо. В грі дошкільники невимушено вступають у суб'єкт-суб'єктну взаємодію, відчують себе повноцінними учасниками спілкування. Мимовільно, ненавмисно, неусвідомлено вони поступово набувають навмисності мовлення, проявляють спонтанну рефлексію і опановують базові засади довільного контролю над власними емоціями, мовленням. Кожна дитина намагається висловлюватися якнайкраще, оскільки відповідальна за ту чи іншу роль, і тому не може нашкодити обраному нею персонажеві, а навпаки докладає всіх зусиль, щоб репрезентувати його якнайуспішніше. Коли діти входять в образ, у їхній свідомості динамічно вимальовуються картини, жваво працює думка, бурхливо пробуджується уява, фантазія, концентрується увага, загострюються почуття, актуалізуються доречні мовні засоби, вдосконалюється мовлення, воно стає комунікативно доцільним, контекстним.

Процедура ігрової терапії передбачає виконання дітьми спеціальних вправ (вправляння у вербальній та невербальній комунікації, програвання різних життєвих ситуацій). Граючись, кожна дитина вперше починає краще розуміти значення свого мовлення в комунікації. Неточне, неповне, непослідовне повідомлення радиста командирю або пілоту літака може призвести до його загибелі; багаторазове використання слів “там”, “туди”, “ось-такий” тощо без конкретної назви предметів чи напрямку руху може спровокувати неправильні дії автомобіліста. Невміння пояснити продавцю, які саме продукти треба купити і в якій кількості, спричинить придбання невдалих товарів тощо.

У грі розвивається здатність до прийняття власних рішень, знімаються напруження і страхи перед новими співрозмовниками, підвищується рівень оцінки власного мовлення, набувається спроможність одночасно говорити, вислуховувати себе і спокійно редагувати вимовлене під час висловлювання. Саме в грі створюється урівноважений емоційний фон, у кожного її учасника збуджуються позитивні емоції, які стають пусковим “пристроєм”, що приводить у дію психологічні механізми і примушує працювати злагоджено усі психічні функції. Саме в процесі ігротерапії зникають симптоми посттравматичних стресових розладів, тривожні особливості розвитку, розвиваються творчі здібності, розкривається мовленнєво-мовний потенціал дошкільників, відбувається особистісна самореалізація.

Діти, які здобувають подібний ігровий досвід, відчують себе більш впевненими й радісними, адекватніше реагують на присутніх поряд людей, набувають комунікативного досвіду, повно і цілісно сприймають себе та інших, активно проявляють свою індивідуальність, кмітливість, винахідливість. Ігрова терапія слугує інтенсифікації того, що необхідно кожній маленькій людині для життя в нових безпечних умовах і самореалізації. Саме в грі дошкільники породжують енергію, необхідну для становлення їх як особистостей.

Ігротерапія дає можливість дітям бути повноправними учасниками життя і за допомогою дорослого (спільно з ним) знаходити смисли буття в нових умовах, розуміти правила співробітництва, відчувати позицію учасника і партнера. В такому співробітництві з дорослим діти переживають у процесі гри те, що відбувається в реальному спілкуванні, і проживають ніби ціле життя, відкриваючи для себе щось нове, досі невідоме. Керуючи ігровими ситуаціями (узявши на себе головну роль), дитячий психолог або вихователь вступають у глибокі особистісні взаємини з дошкільниками, допомагають їм у самоствердженні, в становленні свого реального “Я”, зокрема мовленнєвого. Засновані на щирих і цілісних стосунках взаємини дітей і вихователя в грі забезпечують

особистісне зростання кожної дитини. Саме ці “живі” взаємини є важливою умовою ігротерапії.

Розвиток образу “Я” посилюється в грі, тому що кожна дитина відчуває себе бажаною, розуміє, що її люблять, сприймає людську емпатію дорослого, бачить довіру до неї у складних міжособистісних взаєминах. Свобода висловлюватись у ігротерапевтичних сеансах, виражати думки, почуття, стани, визнавати і приймати самого себе дозволяє дітям набутти адекватної самооцінки, прийняти й оцінити спосіб свого смисловираження і мовленнєвого висловлювання, зокрема свій індивідуальний стиль мовлення. Тільки завдяки процесу самовираження, реалізації внутрішніх цінностей діти формуються як самостійні і самоактуалізовані індивідуальності, здатні до самовизначення. Встановлення важливих взаємовідносин у грі, в яких дорослі виявляють інтерес до всіх особистісних якостей дітей та їхніх індивідуальностей, дозволяє відчутти і зрозуміти, що тепер переживає кожна дитина, яка мала психологічну травму (К. Мустакас).

Лялькотерапія є однією з провідних форм психотерапевтичного впливу на дітей дошкільного віку з метою запобігання розвитку в них посттравматичного симптомокомплексу, подолання тривожних особливостей розвитку, які виникли внаслідок психотравми. Вона суттєво доповнює казкову та ігрову терапію. Лялька своєю привабливістю стимулює дитячу мовленнєву активність, знімає характерні для цих дітей стани напруження, тривожності, депресії, дискомфорту, втоми, сором'язливості, невпевненості тощо. Ляльку можна використовувати і як самостійний засіб (заохочення дітей до висловлювання), і як допоміжний засіб (знайомство з лялькою, опис її зовнішнього вигляду, розповідь про її улюблені ігри, казки, книги, розваги, справи, допомогу дітям).

Алгоритм проведення лялькотерапії передбачає таку послідовність дій: дошкільникам пропонується обрати ляльок, познайомитися з ними, розповісти про них цікаві пригоди, описати

їх зовнішній вигляд (якщо потрібно, то за допомогою вихователя), погратися з ними, а також послухати, як вихователь спілкується з лялькою. В момент розмови вихователь або психолог ставить ляльці запитання, запрограмовані психолінгвотерапевтичним процесом: про дії, почуття, стани, думки тощо. Відповіді, надані лялькою (озвучені дорослим), проєктуються безпосередньо на дітей.

Ляльки та інші іграшки спричиняють виникнення певних типів поведінки дітей, допомагають структурувати їхнє мовлення. Дошкільники лагідно й турботливо розмовляють з лялькою, намагаються використати весь арсенал мовних засобів, яким володіють: *“Ось ти у мене така гарненька, чарівненька. Я ще зроблю тобі спідничку коротеньку, красиву. Пофарбую губи і брівки. Куплю туфельки, як у Барбі, зроблю зачіску. Я тебе дуже люблю”*. Дошкільники більше розмовляють, граючись у ляльки, ніж коли малюють або розглядають книжки. Отже, саме ляльці вони можуть розповісти про свої тривоги, страхи.

Лялькотерапія ефективно виконує подвійну функцію: по-перше, актуалізує мовлення тих дітей, які замкнулися в собі у результаті стресу, не йдуть на контакт із новими дорослими й однолітками; по-друге, надає можливість цим дітям розповісти про свої пережиті враження (“снаряд бу-бух”, “я перелякався”, “гармата стріляє”, “розбили мій будинок”, “свистить куля”), страхи, свій душевний біль, що полегшує їхній психічний стан.

За допомогою ляльок дошкільники здійснюють певну проєкцію – приписують власні думки, почуття лялькам, сфокусовують на них власну поведінку. Лялька виконує функцію субституції: є для дитини своєрідним заміником, об’єктом, що заміщує суб’єкт або об’єкт, здатний задовольнити ту чи іншу дитячу потребу. Заміщення зменшує вплив на дітей їхніх стресогенних емоцій, дає можливість повправлятися в адекватному ситуації висловленні своїх почуттів.

Найбільш рельєфно лялька як замітник виявляється в грі. Діти сварять ляльку, промовляючи при цьому, що вона поводить себе негарно і їй треба змінитися на краще. Або, навпаки, вони голублять її, говорять лагідно, ніжно, люблячи. Лялька дозволяє висловити в розмові з нею те, що неможливо розповісти кому-небудь, наприклад,

свої страхи, пережиті почуття.

Лялька для дитини – засіб, що допомагає реальному “Я” наблизитися до ідеального “Я”. Коли вона є вираженням ідеального “Я”, тоді здійснюється корекція реального “Я” або наближення до нього. Саме так відбувається трансформація соціально недоречних бажань або таких, які неможливо реалізувати в конкретний момент, у соціально прийнятні, допустимі тут і зараз. Дивлячись на ту чи іншу ляльку, особливо на ляльок, що знаходяться за кермом автомобіля або просто мають привабливий вигляд, діти ототожнюють себе з ними або з іншими ляльками, які асоціюються у них із сильною, харизматичною особистістю, з розумною істотою тощо. Імітуючи манеру поведінки таких ляльок, вони у спілкуванні між собою з’ясовують: *“Ось цей гонщик – це я. А той дядько у шлемі – це будеш ти, Миколо”*, *“Я – Знайко, а ти – Незнайко”*, *“Я – Барбі, а ти будеш Катрусю”*. Саме так кожна дитина, ідентифікуючи себе з лялькою, починає почуватися більш сильною, красивою, розумною, самостійною, оскільки вимріявала, створювала в уяві, що вона є лікарем, вчителем, диктором телебачення, космонавтом тощо. Завдяки ляльці та створеному нею ірреальному світу, діти прагнуть до самовираження, самореалізації через ірраціонально зроблений вибір.

З особливою любов’ю діти ставляться до ляльок, що зроблені ними самостійно, а не створені промисловим способом. Виготовлення ляльки вже є процесом, що заспокоює, своєрідною медитацією. В процесі її пошиття або виліплювання з пластиліну, глини, тіста чи піску, вирізування з паперу, або збирання з природного матеріалу в дітей відбуваються позитивні зміни в психологічному стані, емоційній сфері. Цікавою є не тільки лялька, якій надають пріоритет, а й сам процес її виготовлення.

Виготовлення ляльок актуалізує уяву, розвиває здатність до концентрації, дрібну моторику рук, активізує відповідні рушійні центри мозку, іррадіацію, що закономірно виникає, збуджує і одночасно примушує працювати моторні центри мовлення (Кольцова, 2004).

Лялькотерапія як один із способів психодидактичного впливу

передбачає використання іграшки як проміжного об'єкта взаємодії дошкільників і вихователя. Діти, що пережили психотравмівні події, складно ідуть на контакт навіть із добре знайомою людиною. В цих випадках також допомагає лялька, яка привертає до себе увагу, першою вступає у діалог. Тоді дитина бере ляльку в руки і починає спочатку відповідати їй, а потім і говорити від її імені. Цей спосіб використовується як на заняттях, так і в індивідуальній роботі. Діти-“мовчуни”, у яких страх перед монологічним публічним мовленням витіснений у підсвідомість, програють і проговорюють за участю іграшки свої мовленнєво-мовні труднощі і в такий спосіб усувають їх.

Лялька допомагає дітям відчувати себе захищеними у розв'язанні їхніх проблем: у знятті тривожності, зниженні інтенсивності негативних переживань, подоланні захисних бар'єрів, у набутті внутрішньої психологічної свободи, встановленні контакту, радісного настрою, у засвоєнні нових мовних засобів і способів комунікації, в опануванні життєстверджувальних стратегій життєдіяльності. Маніпулюючи лялькою, дошкільники випробовують новий для них стиль міжособистісних взаємовідносин, його мовленнєве оформлення, переконуються у його дієвості, і тому переносять опанований в грі з лялькою спосіб взаємодії у реальне життя.

Використовуючи в психотерапевтичній роботі з дітьми ляльки-маріонетки, пальчикові ляльки, можна відволікати дітей від травматичних спогадів і комунікативних труднощів, зумовлених психологічною травмою, забезпечити можливість швидких, лаконічних переходів від деформованого стресовою ситуацією мовлення до гармонійного й урівноваженого, структурованого, до оволодіння довольністю і контрольованістю мовлення; формувати особистості, які здатні творчо репрезентувати в комунікації власне “Я”, випромінювати відкритість, радісне світосприйняття, виявляти взаємну довіру, доброзичливість.

Психотерапевтичні технології впливу на сенсорну сферу психіки дітей. Природотерапію як вплив природних чинників на

чуттєву і емоційну сфери психіки дітей, які отримали психологічну травму, можна використовувати з метою гармонізації їхнього розвитку як самостійний метод, так і в поєднанні з іншими методами вербального характеру. Організуючи спостереження за явищами природи, милування красою течії води, блакиттю неба, різними барвами рослин, ландшафтом рідного краю, слід допомагати дітям сформувати образ світу, в якому вони відтепер живуть і зростають. Ці образи є невід'ємною складовою мовленнєво-діяльнісного процесу. Природні засоби діють не тільки заспокійливо або збуджувально, а й здатні слугувати фоном, допомагати створювати внутрішню програму і конкретний зміст висловлювань дітей.

Природотерапія слугує способом покращення психічного стану та здоров'я дітей, забезпечення їхнього позитивного емоційного стану, активізації психічних процесів. Відтак у них розвивається не тільки мовлення, а й змінюється ставлення до навколишнього світу, діти починають відчувати, сприймати і розуміти себе як часточку Планети Земля, Всесвіту.

Аромотерапія як різновид природотерапії базується на впливові запахів на психічний і фізичний стан дітей; на силі природи, втіленій у натуральних ефірних оліях (Капська, 2006; Федій, 2007). Психолого-педагогічні властивості аромотерапії представлено в технологіях у тісному зв'язку з емоційними станами дітей та їхнім психічним здоров'ям. Забезпечуючи профілактичний ефект, ефірні олії одночасно суттєво впливають на вияв тих чи інших психічних процесів у дітей, зокрема мовлення.

Продуктивність мовлення та настрої дітей підвищує запах жасмину, грейпфрута, лимона. Для подолання мовленнєвого комплексу використовуються аромати майорану, базиліку, апельсину, кориці; дезадаптації при переході від дисгармонійного до оптимального мовлення допомагає лимон. Хвою як тонізувальний засіб можна застосовувати під час проведення мовленнєвих ігор.

Лаванду як засіб, що стимулює роботу головного мозку дитини, можна розміщувати на дитячих столиках, за якими вони виконують вправи, завдання. Для посилення концентрації уваги

доцільно додавати аромат лимона. Ефірна олія “Шавлія мускатна” посилює бажання дітей до діяльності, й мовленнєвої зокрема, урівноважуючи емоції, здійснюючи релаксуючу та стабілізуючу дію на дитячу психіку.

При нав’язливих страхах необхідним є аромат ялівника, він також відновлює психологічну рівновагу дошкільників. Розмарин покращує довготривалу й короткочасну пам’ять, допомагає впорядкуванню думок, сприяє кращому розумінню навчальної інформації, яка сприймається дитиною. Тім’ян повзучий стимулює та посилює довільні й усвідомлені дії, актуалізує перебіг різних видів діяльності в дитині. Евкалипт покращує логічне мислення, розмірковування дітей. До ароматів, що виявляють стимулювальну дію на нервову систему, покращують концентрацію уваги, сприяють довільності, контрольованості мовлення, зараховуємо м’яту перцеву, кипарис вічнозелений, лимон, евкалипт кулястий. Ромашка звичайна допомагає подолати сильні збудження (перезбудження), нервозність, підвищує врівноваженість у комунікаціях.

Аромотерапію можна поєднувати з музикотерапією. Серед природотерапевтичних способів впливу на емоційно-вольову і когнітивну сферу психіки дошкільнят важливу роль виконує *кольоротерапія*. Вплив кольору здійснюється через зорове сприймання і уявні образи кольору. Впливаючи на фізіологічні системи, колір здатен як пригнічувати, так і активізувати стан діяльності дітей, покращувати їхній настрій, навіювати певні думки, почуття, а також допомагати запам’ятовуванню і відтворенню образів. Наприклад, кожний колір із кольорової гами має позитивний вплив на перебіг мовленнєвих процесів у дітей. Червоний колір викликає інтерес до висловлювань, підвищує пошукову активність при виборі доречних і точних слів та їх форм. Жовтий колір позитивно впливає на творчі розповіді дітей, на концентрацію думки при доборі фактичного матеріалу і відтворенні його в процесі мовлення. Він також підвищує пізнавальні інтереси дітей і вербальне самовираження. Помаранчевий колір сприяє когнітивним процесам, як і жовтий, підвищує творчий потенціал.

Блакитний колір корисний при створенні дітьми міркувань, оскільки він пов'язаний із інтелектом і вмінням заспокоюватися за допомогою вербальних засобів. Цей колір ніби допомагає дитині залишатися наодинці зі своїми думками, споглядати, розмірковувати. Зелений колір допомагає дитині аналізувати власне висловлювання, контролювати його зміст, концентруватися на ньому, пригадувати факти, події, образи, оволодівати рефлексивними вміннями. Фіолетовий колір сприяє виникненню в дітей натхнення, необхідного для мовленнєво-творчої діяльності, заспокоює, створює умови для природності й зрозумілості мовленнєвого висловлювання.

Для кольоротерапії доцільно використовувати різноманітний кольоровий дидактичний матеріал із паперу, тканини, пластмаси, кольорові кульки, глину, олівці й фарби, тісто, а також природне довкілля.

Психолінгвістичні арттерапевтичні технології.

Арттерапію як ефективну технологію роботи з дітьми із родин учасників АТО і ВПО зараховуємо до психолінгвотерапевтичних форм впливу. Ці технології ґрунтуються на мобілізації творчого потенціалу дитини, її внутрішніх механізмів саморегуляції, оскільки відповідають фундаментальним дитячим потребам, зокрема в мовленнєвій самоактуалізації, ствердженні нею власного комунікативного буття в соціальному світі. Необхідно використовувати всі форми арт-терапії, оскільки вони збуджують позитивні емоції, допомагають дітям долати апатію і байдужість до мовленнєвих виявів, сприяють життєво необхідній комунікативній активності та творчості, допомагають впоратися з тривогою, напруженням і невпевненістю, пасивністю, спричиненими психотравмівними подіями.

В арт-терапевтичному сеансі кожна дитина має можливість позбавитися невдалої спроби говоріння, страхів, тривожних спогадів.

Заняття арт-терапією дозволяють дошкільникам відчутти атмосферу творчості, розкрити свої здібності, реалізувати свій

мовленнємисленнєвий потенціал засобами індивідуальної мови у власному мовленні.

Терапія малюванням допомагає дітям створювати за допомогою динаміки малюнка внутрішню програму висловлювання, проговорювати її для себе у внутрішньому мовленні синхронно зі створюваним зображенням або відтворювати фарбами на папері те, про що вони вже розповідали, що описували, про що розмірковували, зберігаючи в пам'яті позитивні образи подій і ситуацій. Під час малювання дошкільники також зосереджуються на змісті того, що намагаються відтворити в наступному акті говоріння, одночасно пошепки або про себе знаходять точні й виразні слова для фраз, добирають для вираження смислу в своєму майбутньому висловлюванні необхідні граматичні форми.

В *терапії театральньо-драматичною* діяльністю інтегрується образотворче мистецтво, музика, акторська гра, хореографія, дитяча література і дитяча мовленнєва творчість. Такий інтенсивний комплекс впливових психотерапевтичних засобів сприяє випромінюванню в дітей оптимістичних емоцій, вияву співпереживання, мовленнєвої активності, соціальної адаптованості. В терапії драматизацією формується позитивне ставлення до соціального довкілля, вибору способів комунікативно-мовленнєвої взаємодії як можливості самоствердження у взаєминах із дорослими та однолітками, творчої реалізації дитини як особистості, індивідуальності.

В театральньо-драматичній діяльності діти проживають життя героя, переживають разом із ним, відчують відповідальність за автентичність мовлення персонажів і разом з цим поступово оволодівають довільністю та іншими властивостями висловлювань. Фантастичний світ театральної драматизації дає кожній дитині відчуття радості, комфорту, розкутості, свободи, задоволення, діти легше оволодівають комунікативно-мовленнєвими операціями і початковими діями – свідомими і довільними, необхідними для життєдіяльності в реальному світі. Саме так діти починають вільно спілкуватися, навчаються співтворчості, набувають впевненості в

собі, позбавляються страхів і невпевненості, стають більш комунікабельними, помічають зміни у настрої і поведінці інших, тонко реагують на них, проявляючи особистісні якості. Проживаючи казку в драматизації, перевтілюючись у її героїв, діти вчаться приймати усі аспекти своєї особистості.

Занурення в драматизацію є для дітей, які пережили психотравмівні події, входженням у символічний світ, у внутрішній простір їхньої душі. З'єднуючись частиною свого "Я" з образами казкових персонажів (тварин, птахів, людей тощо), діти набувають нових якостей, важливих для життя. Вони стають більш гнучкими, стійкими, рішучими, лагідними, толерантними, навчаються спілкуванню, оволодіваючи мистецтвом розуміння себе та інших.

Музикотерапія як важливий компонент психодидактичного процесу глибоко впливає на емоції та почуття і відповідно стимулює дітей до творчості, посилює продуктивність психічних процесів.

При негативних емоційних станах дітей, що мають яскраво виражений характер збудження, для гіперактивних дошкільників, дітей із родин учасників АТО і ВПО з тривожними особливостями розвитку, із метою врівноваження і стабілізації їхніх психічних станів, доцільно використовувати такі музичні твори вітчизняних і зарубіжних композиторів для дітей: Е. Гріг "Ранок", Б. Дваріонас "Прелюдія", І. Бах "Менует", Т. Шутенко "Полька-Яринка", Я. Степовий "Колискова", В. Косенко "Дощик", В. Моцарт "Веснянка", М. Глінка "Жайворонок", К. Сен-Санс "Лебідь", П. Чайковський "Пори року" ("Березень", "Квітень"), О. Гречанінов "Котик захворів", П. Чайковський "Хвора лялька", Людвіг ван Бетховен "Елізі"*.

Емоційні стани дітей, що проявляються в пригніченості, невпевненості, пасивності, у відсутності бажань та інтересів, можна змінювати на стабільні, якщо їм пропонувати для сприймання такі музичні твори: С. Майкапар "Метелик", Ю. Щуровський "Півник-задирака", В. Косенко "Скерцино", Д. Шостакович "Шарманка", І.

---

* У виборі всіх зазначених музичних творів брала участь кандидат педагогічних наук, доцент О. О. Борисова.

Бах “Волинка”, І. Бах “Полонез”, Ю. Щуровський “Український танець”, М. Мусоргський “Гопак”, Д. Кабалевський “Клоуни”, М. Глінка “Полька”, українська народна пісня в обробці М. Лисенка “Кучерява Катерина”, В. Моцарт “Турецький марш”, П. Чайковський “Нова лялька”, О. Гречанінов “Котик видужав”, П. Берлін “Поросята, що марширують”.

Музикотерапію необхідно сполучати з іншими формами психотерапевтичного впливу, зокрема із казкотерапією, ігротерапією, лялькотерапією, природотерапією, арт-терапією, де музика у поєднанні з іншими засобами й формами психотерапевтичного впливу кожен раз виконує іншу функцію. В грі – сприяє розвитку комунікативності. При спостереженнях над природними об’єктами, що підлягають майбутньому опису, – релаксаційну функцію. При підготовці висловлювання (створення внутрішньомовленнєвої схеми) – створює атмосферу для зосередження на його змісті.

Музикотерапію можна використовувати не тільки з метою розвитку експресивних мовленнєвих процесів (говоріння), а й для удосконалення аудіювання. У цьому випадку музика стає засобом, що розвиває імпресивне мовлення: допомагає дітям краще сприймати і розуміти зміст текстів, які їм читають, або зверненого до них мовлення в спілкуванні.

Отже, музикотерапія – багатовекторна, багатофункціональна форма впливу на дитину; вона забезпечує необхідне емоційне підґрунтя для активізації дитячих вербальних комунікативних процесів. Через спокійну, релаксаційну музику забезпечується функціонування захисних механізмів перетворення збудження і неврівноваженості дошкільників у стан гармонії. Змінювати настрій із пригніченого, байдужого на оптимістичний слід за допомогою динамічної музики, яка заряджає впевненістю, позитивними емоціями. Музика знімає напруження в дітей, допомагає легкому, ніби мимовільному перебігу складних психічних процесів, що потребують довільності, навмисності й цілеспрямованості, структурованості та плановості.

Основні форми музикотерапії, запропоновані О. Федій (Федій, 2007), можна адаптувати для застосування з дітьми із родин учасників АТО і ВПО таким чином: а) спільне прослуховування музичних творів спрямовувати на підтримку вербальних комунікативних контактів (комунікативна); б) сприймання художніх творів під лагідну заспокійливу музику – на досягнення життєвої гармонії, подолання самотності та відчуженості, формування оптимістичного світосприймання, залучення до високих духовних цінностей людства, які презентують музичні композиції видатних творців. (реактивна); в) виконання пісень почергово з фізичними вправами на розслаблення – на зниження нервово-психічного напруження (регулятивна).

В процесі використання психотерапевтичних технологій основну увагу слід приділяти встановленню вагомих відносин, у яких психолог виявляє інтерес до всіх особистісних проявів дітей, до їхньої індивідуальності і разом із дітьми відчуває, розуміє і пізнає те, що переживає кожна дитина (К. Мустакас). Відтак дошкільники стають готовими змінюватися, розвиватися, ставати цілісними особистостями, відкривати в собі притаманні тільки їм таланти й індивідуальні особливості, потенціал для конструктивних комунікативних відносин із оточенням, налаштованими на особистісне зростання, вияв любові та доброти.

2.5. Етнокультурні технології у вихованні та розвитку дітей дошкільного віку із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

Сутність етнокультурних технологій як педагогічного явища. Етнокультурною технологією є процес виховання дітей на етнокультурних засадах, що охоплює підпорядковані спільній меті форми, методи, способи та прийоми виховання дітей із використанням засобів духовної та матеріальної культури народу.

Саме етнокультура як успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, які визначають стиль життя, виконують етноідентифікуючу роль, дають можливість виділити і протиставити себе іншим етносам (Тиводар, 2004), сприяє усвідомленню особистістю своєї єдності з народом, представником якого вона є, і водночас розумінню своєї єдності, автентичності рідної національної культури.

Складові етнокультурних технологій у роботі з дітьми дошкільного віку реалізуються в трьох аспектах:

– освітньому – ознайомлення з елементами матеріальної та нематеріальної культури рідного народу;

– виховному – розкриття основних морально-етичних норм, цінностей на кращих етнокультурних взірцях, використання виховних можливостей етнокультурного середовища;

– практичному – надання можливостей дошкільникам входити в самотній етносвіт шляхом дієвого пізнання.

Основними засобами етнокультурної роботи з дошкільниками в ЗДО є рідне слово (мовлення вихователя), твори усної народної творчості (загадки, забавлянки, примовки, лічилки, заклички, пісеньки, казки), народні ігри (рухливі, хороводні, пальчикові ігри-вправи), народні ремесла (народна іграшка, художня вишивка, художня кераміка, гончарство, народний костюм, писанкарство, витинанка тощо), розваги та свята (календарно-обрядові та державні свята тощо), спілкування з природою (спостереження за природою рідного краю, прогулянки до визначних місць природного етносередовища).

У вихованні та розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб важливу роль відіграють твори усної народної творчості, зокрема, народні казки та легенди, різні жанри українського музичного фольклору, а також народні ігри та народна іграшка.

Народні казки та легенди. Ефективним етнокультурним засобом у роботі з дітьми дошкільного віку з родин учасників АТО

та внутрішньо переміщених осіб є народна казка. Цей вид оповідної народної творчості сприяє полегшенню сприйняття дитиною нового для неї довкілля: змін у складі сім'ї, спричинених участю одного чи кількох членів її родини в АТО, або зміни умов проживання як наслідку вимушеного переміщення із зони збройного конфлікту чи тимчасово окупованих територій України, – тобто казка здійснює вплив на процес пристосування дитини до умов нового соціального середовища. Народна казка дозволяє перетілитися в улюблених казкових персонажів, брати участь у їхніх пригодах, одночасно засвоюючи необхідні для адаптації соціальні норми, правила та звичаї, що декларуються у казковій формі. При цьому основними завданнями, які розв'язуються шляхом використання засобів народної казки, є такі:

а) формування адекватної системи відносин із новими для дитини соціальними об'єктами (вихователями та іншими людьми з її оточення) – для цього слід обирати народні казки, тематика яких присвячена розкриттю важливості взаємної поваги та довіри, шанобливого ставлення молодших до старших і навпаки, наприклад, казки *“Дві кізоньки”*, *“Летючий корабель”*, *“Батько та син”* та ін.;

б) забезпечення комфортного входження дитини у новий дитячий колектив, налагодження взаємин між вихованцями у групі – слід пропонувати дітям казки про дружні стосунки, необхідність взаємодопомоги та взаємопідтримки: *“Ріпка”*, *“Рукавичка”*, *“Котик і Півник”*, *“Зайчикова хатка”*, *“Коза-дереза”*, *“Сірко”*, *“Котигорошко”* та ін.;

в) засвоєння дитиною норм і цінностей нового соціального середовища – при цьому ефективним буде проведення бесід, розігрування ситуацій за змістом казок про добро і зло, справедливість і несправедливість, морально-етичні правила поведінки в різних життєвих ситуаціях і вміння знайти вихід із скрутного становища: *“Півник і двоє мишенят”*, *“Казка про двох цапків”*, *“Кривенька качечка”*, *“Лисиця та Журавель”*, *“Івасик Телесик”* та ін.

Крім необхідності забезпечити швидкий процес ресоціалізації

дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і ВПО, важливим завданням вихователя є психолого-педагогічна підтримка позитивних особливостей їхнього розвитку, якими є турботливість, активність, відповідальність, мотивація на досягнення успіху, впевненість і співчутливість. Репрезентовані казкою споконвічні виховні ідеали українського народу забезпечують формування в дитини дбайливого і турботливого ставлення до батьків, інших членів родини, вихователів, однолітків; переконують її в безперечній перемозі добра над злом, у здатності людини досягти своєї мети за умови, якщо до цього буде докладено певних зусиль; формують у дитини віру в позитивне майбутнє, почуття довіри до навколишнього світу. Зокрема, такими є казки про сімейні стосунки, чуйність, уважність і шанобливе ставлення до рідних і близьких людей: *“Добрі брати”*, *“Сім лозин”*, *“Про батьківську любов”*, *“Про матір-зозулю”*, *“Закопане золото”*, *“Названий батько”* та ін.

Казка є водночас одним із засобів психологічної діагностики і корекції почуттєвої та поведінкової сфер, оскільки діти, виконуючи роль певного казкового персонажа, можуть спокійно розповісти про свої думки та почуття. Тому її варто використовувати з метою подолання таких тривожних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, як недовіра до інших людей, замкненість, тривожність, різноманітні страхи, спричинені пережитими психотравмівними подіями. При цьому основними функціями казки є такі:

а) функція дзеркала – проекція емоційного стану дитини, її думок і хвилювань на зміст казки з метою порівняння та подальшого усвідомлення суті проблеми;

б) функція моделі – казка пропонує кілька варіантів розв’язання проблеми, навчає дитину вчинити правильно, надаючи для вибору кілька зразків поведінкових моделей відповідно до ситуації;

в) функція опосередкування – казка є засобом налагодження довірливих стосунків між дитиною та дорослим і допомагає

здійснювати виховну діяльність, чітко регламентуючи вимоги до поведінки дитини через образи казкових персонажів;

г) функція збереження досвіду – набуття дитиною здатності інтерпретувати зміст проблеми, відображеної у раніше прочитаній казці, відповідно до нових життєвих умов та обставин;

д) функція альтернативної концепції – дітям пропонують альтернативний варіант вже відомої їм казки, який примушує дитину аналізувати та оцінювати звичний казковий сюжет і персонажів твору з іншого боку (Казімірська, 2010: 4, 7).

До ефективних прийомів роботи з казкою для виявлення позитивних і тривожних індивідуальних особливостей розвитку дітей з родин учасників АТО і ВПО слід зарахувати:

– слухання казки дитиною з подальшим детальним обговоренням сюжету, мотивів і персонажів твору, формулюванням необхідних повчальних висновків;

– розповідання казки дитиною від першої або третьої особи;

– “переписування” казки шляхом заміни її сюжетної лінії, кінцівки або деяких персонажів;

– малювання за мотивами казки;

– інсценізація дітьми змісту народної казки з використанням костюмів казкових персонажів і необхідних для перевтілення в роль сценічних атрибутів (“чарівних” предметів, елементів декорацій тощо);

– самостійне складання дітьми твору казкового жанру, в якому головним є персонаж із народної казки;

– використання народної казки для настільного театру, театру картинок та ігор-драматизацій.

Діти дошкільного віку з родин учасників АТО і ВПО належать до різних вікових груп, тому підвищенню ефективності роботи вихователя ЗДО сприятиме вибір казкового матеріалу відповідно до їхнього віку. Зокрема, у процесі ознайомлення з народною казкою дітей молодшого дошкільного віку рекомендуємо використовувати казки про тварин, які через образи звірів у алегоричній формі відтворюють взаємини людей. Такий жанровий різновид казки є

найбільш зрозумілим і цікавим для дітей цього віку, оскільки привертає увагу до об'єктів і явищ близької для їхнього сприйняття природи. Наприклад, це українські народні казки: *“Дід та баба”*, *“Курочка Ряба”*, *“Колобок”*, *“Рукавичка”*, *“Коза-дереза”*, *“Півник та двоє мишенят”*.

Дітям середнього дошкільного віку, крім казок про тварин (*“Колосок”*, *“Солом'яний бичок”*, *“Лисичка-сестричка”*, *“Лисичка та Журавель”* та ін.), можна запропонувати для ознайомлення чарівні казки, головними персонажами яких виступають найчастіше герої, наділені надзвичайними здібностями, які вони використовують для допомоги простим людям або в боротьбі зі злими силами для відновлення добра на землі. До таких творів можна зарахувати українські казки: *“Кривенька качечка”*, *“Івасик Телесик”*, *“Сніжниця”*, *“Ох”* та ін.

У роботі з дітьми старшого дошкільного віку доречно використовувати як казки про тварин (*“Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат”*, *“Пан Коцький”*), так і чарівні казки (*“Яйце-райце”*, *“Котигорошко”*, *“Іван-Побиван”*, *“Розумниця”*), а також починати ознайомлення старших дошкільників із соціально-побутовими казками, які розкривають особливості сімейних взаємин, стосунків між рідними та близькими людьми, формують початкові уявлення дітей про соціальні ролі та обов'язки людей у суспільстві, навчають ставитися до всіх незгод і негараздів оптимістично: *“Дідова дочка і бабина дочка”*, *“Гаманець”*, *“Мудра дівчина”*, *“Про язикату Хвеську”*, *“Як мужик пана дуриє”*, *“Ківиш лиха”* та ін.

Використання казки в роботі з дітьми дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб сприяє розвитку в них активності, ініціативності, самостійності та творчості. Зокрема, з цією метою слід залучати дітей до інсценування українських народних казок, виготовлення необхідних для цього атрибутів і елементів костюмів чи декорацій, запропонувати їм обрати для участі в святі, що проводитиметься в ЗДО, святковий костюм у вигляді улюбленого казкового персонажа.

Як засвідчили результати проведеного емпіричного

дослідження індивідуальних особливостей виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, особливого значення у родинах дітей надається патріотичному вихованню. Тому важливим завданням вихователя є забезпечення національно-патріотичного характеру навчання та виховання дітей із використанням у виховній роботі кращих зразків культури українського народу. До них належать і народні легенди, які містять оповідь про історичну подію, територіальну місцевість або відому в історії всього народу чи певного регіону постать дещо фантастичного, вигаданого характеру, яка сприймається як достовірна.

Цей жанр усної народної творчості є ефективним у процесі пристосування дітей до умов нового соціального середовища. Його використання сприятиме усвідомленню ними історичного минулого українського народу, розширюватиме коло знань дітей про ті етнічні регіони, в яких вони проживають після переселень або переміщень. З метою прищеплення дітям почуття любові до краю, в якому вони живуть, до його історичних і побутових традицій у практиці ЗДО слід використовувати народні легенди різноманітної тематики:

– легенди про виникнення поселень та їхніх назв: держави (*“Про Україну”*); етнічних та історичних регіонів України, міст або сіл, селищ (*“Три брати – засновники Києва”, “Річка Либідь”, “Дніпро та Десна”, “Як постало Левове місто”, “Як виникли Карпати”*), народні легенди про походження назв українських міст Біла Церква, Вінниця, Рівне, Тернопіль, Переяслав, Житомир, Одеса та ін.);

– легенди про ставлення до рідної землі: *“Євшан-зілля”, “Легенда про калину”* та ін.;

– легенди про видатних постатей української культури: *“Богдан Хмельницький”, “Маруся Чурай”* та ін.;

– легенди про визначні пам’ятки рідного краю: *“Золоті Ворота”, “Батий-руйнівник”, “Дніпрові дзвони”* та ін.;

– легенди про народні ремесла та промисли: *“Як було винайдено воза”, “Як виникла вишивка”, “Як було побудовано першу*

хату”, “Як чумаки винайшли скло”, “Як було винайдено млин” та ін.;

– легенди про народне мистецтво: “Кобза”, “Чарівна скрипка”, Великодні легенди про писанки та ін.;

– легенди про народні звичаї та свята: Великодні легенди, “Святий Миколай і злодій”, “Стрітення”, “Сорок святих”, “Легенда про Святого Спиридона” та ін.).

Музичний фольклор. Діти з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб є надзвичайно психологічно вразливими, тому необхідно забезпечити їм емоційно комфортне середовище виховання та розвитку, сприяти відновленню емоційної стабільності та рівноваги. З цією метою використовуються насамперед засоби музичного фольклору, а саме: колискові пісні, забавлянки, примовки, жартівливі пісні, пісні-казки, небилиці.

Коліскова пісня є ефективним етнокультурним засобом подолання тривожних почуттів, які нерідко охоплюють дитину дошкільного віку. Адже споконвіку твори цього ліричного жанру виконувалися для передавання дитині материнської ласки та любові, прагнення захистити її від усіляких негараздів і незгод; вони виступали своєрідним оберегом перед незнайомим ще дитині навколишнім світом. У роботі з цими дітьми колискові можна використовувати для встановлення психоемоційного контакту, зняття надмірного м’язового напруження, відновлення спокійного ритму дихання, заспокоєння, налаштування на позитивний лад, розвитку впевненості у власних силах, знеболення тощо (Омельченко, 2015: 157). Оскільки в значній кількості таких дітей зафіксовано розлади сну, то виконання колискової та обряд заколисування сприятимуть відновленню міцного і спокійного сну. Для створення атмосфери любові, ніжності, затишку та заспокоєння у процесі виховання та розвитку дітей цих категорій можна використовувати такі колискові, як, наприклад: “Ой, ходить сон коло вікон”, “Заходить до хати зоря-зоряниця”, “Ніченька іде”, “Ой, у ліску на горішку”, “Сонько-дрімко”, “Котику сіренький”, “Коточок, не йди рано в садочок”, “Ой, кіт-воркіт”, “Люлі, люлі,

люлі, налетіли гулі”, “Ой, ну, люлі, треба спати” та ін.

Забавлянки та примовки, тобто короткі пісеньки гумористичного чи жартівливого змісту ігрової спрямованості, побудовані на єдності слова та музики, є одним із етнокультурних засобів активного спілкування дитини молодшого дошкільного віку з довкіллям, її розумового розвитку, виховання в неї чуття прекрасного. Разом з цим, їх використання сприяє попередженню виникнення або подоланню таких вже наявних у розвитку дітей із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб тривожних особливостей, як замкненість, тривожність, плаксивість. За допомогою цих творів вихователь може створити невимушену позитивну атмосферу, і відповідно пришвидшити процес ресоціалізації дітей у нових умовах або обставинах, організувати комфортне середовище для відновлення їхньої емоційної рівноваги. Серед рекомендованих до використання в умовах ЗДО можна назвати такі фольклорні твори: “Ладки, ладки”, “Гоп-гоп, гу-ту-ту”, “Ту-ру-ру”, “Одна ніжка тупоче” та ін. З цією ж метою варто використовувати і примовки, такі як “Кипи, кипи, кашко”, “Їли, їли кашку”, “Сорока-ворона”, “Печу, печу хлібчик”, “Кую, кую чобіток”, “Іде коза рогата”, “Зайчику, зайчику”, “Дрібушечки”, “Вода, вода холодна” та ін.

Подібними за призначенням у роботі з дітьми середнього та старшого дошкільного віку є жартівливі пісні, які в гумористичній, іноді сатиричній, формі розкривають особливості усіх сфер життя людей. Спрямування цього жанру музичного фольклору на комічний ефект покликане розважити і розвеселити дитину, відволікти її від неприємних спогадів, думок, хвилювань, зорієнтувати у системі правил і норм етикетної поведінки, загальноприйнятої серед представників нового для дитини соціального середовища. Найбільш поширеними українськими жартівливими піснями, рекомендованими до використання в умовах ЗДО, є такі: “Маленькі дударі”, “Грицю, Грицю, до роботи”, “Мала білочка” та ін.

Для подолання негативних наслідків пережитих дітьми

психотравмівних ситуацій (поранення, смерті близької людини чи розлуки з нею, переселення, пожежі, стрілянини, ночівлі в бомбосховищі), зняття стану внутрішньої напруженості, емоційної тривожності та подальшого формування в них емоційного стану внутрішньої рівноваги, бадьорості, пропонуємо використовувати пісні-казки. Особлива мова українського дитячого музичного фольклору, зокрема українських народних музичних казок та казок з музичними вставками, багата на світ почуттів, переживань, настроїв, думок людини, допомагає дітям емоційно проявлятися, вивчити рідну мову, культуру та звичаї свого народу. Цей жанр музичного фольклору репрезентує навколишній світ за допомогою фантастичних образів птахів і тварин, наділяючи їх рисами вдачі людини, її поведінковими характеристиками та видами діяльності.

Пісні-казки використовуються також для здійснення музично-естетичного виховання та розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку, зокрема їхніх співацьких навичок, виховання стійкого інтересу до народного мистецтва. Пропонуємо такі пісні-казки, як *“Пальчику, пальчику, де ти бував!”*, *“Ладки, ладоньки, ладусі”*, *“Два півники”*, *“Качка”*, *“Ходить гарбуз по городу”*, *“Гриби”*, *“Ковалі”*, *“Бобер”*, *“На зеленому горбочку”*, *“Сонечко, сонечко”*, *“На виру, вирочку”* та ін.

Допоміжним етнокультурним засобом створення невимушеного комунікативного середовища, подолання пригніченого емоційного стану дітей є небилиці, або нісенітниці, вигадки. Це своєрідна музична гра слів, що передає комічний зміст шляхом навмисного порушення логіки викладу думки у висловлюванні або використанні різних значень одного й того ж чи кількох різних, схожих за звучанням, слів. Педагогічне значення небилиць полягає в тому, що неймовірність, анекдотичність описуваної в цих піснях ситуації викликає в дітей радісний, веселий настрій, спонукає до логічного розмірковування, фантазування, а також сприяє розвитку/або відновленню в них почуття гумору.

У роботі з дітьми дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб пропонуємо використовувати такі

небилиці: *“Був собі журавель”*, *“Ми з тобою йшли?”*, *“Ой піди ж ти, кицю”*, *“Танцювала риба з раком”*, *“Ходить гарбуз по городу”*, *“Чи ви чули, Годосію, про таку чудасію”*, *“Ішла коза попід ліс”*, *“Я вам, люди, заспіваю ні сеї, ні тої”* та ін.

Музичний фольклор є продуктивним засобом соціокультурного виховання дошкільників, адже завдяки народним пісням, зокрема, колисковим пісням, забавлянкам, примовкам, жартівливим пісням, пісням-казкам, небилицям дитина ознайомлюється з музичною спадщиною рідного народу, формує свій музично-естетичний смак, розвиває мовленнєво-комунікативні здібності засобами рідної мови, відповідно збагачує свої знання про рідний край і виховується в національно-патріотичному дусі.

Народна гра. Важливим етнокультурним засобом виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб є народні ігри. Вони проводяться з метою підтримки і розвитку позитивних особливостей дошкільників цих категорій: впевненості, наполегливості, організованості, вміння досягати поставленої мети; і для подолання тривожних – недовіри до вихователів та однолітків, замкненості, плаксивості, проявів егоцентризму. При цьому пропонуємо використовувати народні ігри різноманітного спрямування (за класифікацією О. Яницької):

– дидактичні (ігри розумової спрямованості, які потребують використання раніше набутих знань, кмітливості, активної мислительної діяльності: *“Чорне та біле”*, *“Дід Макар”*, *“Кури”* та ін.);

– рухливі з обмеженим мовленнєвим текстом (текстовий матеріал за формою є лічилкою, примовкою або перегукуванням: *“Мак”*, *“Панас”*, *“Горюдуб”*, *“Гуси”*, *“Вишні-черешні”*, *“Біла квочка”*, *“Рибака та рибки”*, *“Зайчик, зайчик-побігайчик”*, *“Яструб і курчата”*, *“Мишка й котик”*, *“Вовк і хорт”*, *“Бузьок і жабки”*, *“Горішки”*, *“Гречка”*, *“Біла квочка”*, *“Ягідочка”*, *“Калина”*, *“Жнива”*, *“Грибок”*, *“Двоє – мало, третій – зайвий”*, *“Піжмурки”* та ін.);

– рухливі хороводні ігри (передбачають поєднання фізичних

вправ і пісенного тексту): *“Галя по садочку ходила”*, *“Подояночка”*, *“Перепілочка”*, *“Грушка”*, *“А ми просо сіяли”*, *“Довга лоза”*, *“Ой вийтеся, огірочки”* та ін.;

– ігри мовленнєвої спрямованості (сприяють розвитку в дитини правильної вимови, вмінню здійснювати самоконтроль мовлення, а також помічати та виправляти мовленнєві помилки дітей із її оточення, і відповідно розвивати культуру власного мовлення): *“Небилиці”*, *“Плутанина”*, *“Що я чув, що я бачив”*, *“Хто більше?”* та ін.;

– обрядові та звичаєві ігри (ігри, пов’язані з певним святом народного календаря українців: *“Кривулька”*, *“Огірочки”*, *“Барвінок”*, *“Розлилися води”*, *“Подояночка”*);

– ігри історичної спрямованості (занурюють дитину в історичне минуле рідного народу: *“Король”*, *“У короля”*, *“Воротарчик”*, *“Пускайте нас”*, *“Нема пана дома”*, *“Дзвін”*, *“Пролужив я в пана рік”* тощо);

– ігри з відображенням трудових процесів і побуту народу (відображають буденне життя простих людей: *“Жили у бабусі...”*, *“Ой сусіди, сусідоньки”*, *“Косарі”*, *“Ковалі”*, *“Полотно”*, *“Різьбяр-мандрівник”*, *“Куй-куй, ковалі...”*, *“Як було у баби...”*).

Загалом участь дітей у народній грі сприяє засвоєнню ними загальнолюдських цінностей, розвитку морально-вольових якостей, фізичному загартуванню організму дитини, і насамперед, що набуває особливого значення в роботі з дітьми дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, спонукає до максимального комунікативного контактування з однолітками та дорослими людьми, виховує почуття дружби та поваги до свого товариша, формує почуття відповідальності за власні вчинки.

Народна іграшка. Природну потребу дитини пізнавати світ, творчо і самостійно його осмислювати здатна задовольнити народна іграшка, а тому основним змістом іграшки є наслідування дорослих в їхній трудовій і побутовій діяльності, звичаєво-обрядових дійствах (Богуш, 2002). За традиційними уявленнями українців, кожний різновид іграшок був своєрідним оберегом дитини, виконував свою

захисну функцію. Наприклад, дерев'яні іграшки були призначені для того, щоб відганяти від дитини злі сили. Текстильні ляльки насамперед використовувалися для засвоєння дитиною морально-етичних норм поведінки, формування в доньки первинних уявлень про її майбутні обов'язки як матері, дружини, берегині роду, господині дому. Водночас такі ляльки мали і оберегове значення, адже традиційно українці клали в колиску новонародженої дитини ляльку-мотанку, щоб у хаті не було домовиків; ляльки наділялися здатністю забирати хворобу в дитини, вбирати негативну енергію, а в майбутньому бути запорукою щасливого одруження і сімейних стосунків. Сирні коники, баранці, цапи, корівки, птахи, коні з вершниками, олені виконували суто обрядові функції.

У вихованні та розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб народні іграшки використовуються передусім як ефективні засоби корекційно-виховної роботи, що здійснюється для забезпечення успішної адаптації дітей до нових умов, їхньої ресоціалізації. Оскільки ці діти дуже часто бувають замкненими, відмовляються спілкуватися як із вихователем, так і з іншими дітьми в групі, змістом такої роботи є створення вихователем позитивного емоційно-чуттєвого фону сприйняття дитиною нового навколишнього середовища, мимовільне встановлення з нею комунікативного контакту, заохочення дитини до здійснення активної комунікативної діяльності з однолітками та дорослими людьми.

Народна іграшка також є важливим засобом національно-патріотичного виховання, адже через маніпулятивні дії з нею дитина поглиблює знання про побутове життя та особливості традиційних родинних і суспільних стосунків українців, а відповідно розширює систему уявлень про свій народ та його культуру.

Українська народна іграшка виступає ефективним засобом естетичного виховання дітей, оскільки вона є майстерним зразком українського декоративно-прикладного мистецтва. Використання народної іграшки у вихованні дітей дозволяє ознайомити їх із певною моделлю поведінки, зразком, сценарієм різних процесів

життя і водночас забезпечує радісний, бадьорий настрій дитині, добре самопочуття. Практично в кожній народній іграшці закладені вільні основи самовираження, імпульси творчих ходів, виборів, переваг, непередбачуваність дитячої поведінки (Кільова, 2010: 63).

Серед українських народних іграшок, які можна використовувати для створення емоційно комфортного середовища у процесі виховання та розвитку дітей із родин АТО та внутрішньо переміщених осіб, виділимо такі різновиди:

а) іграшки з дерева (деркачі, вітрячки, фуркала, свищики, тарахкальця, сопілки, скрипки, дзиги);

б) іграшки з глини (свищики у вигляді птахів або свійських тварин);

в) ляльки з тканини (“вузлові”, або “неодягнені”, – виконані способом крутіння, завивання; “вдягнені” – оздоблені максимально натуралізованими елементами одягу та етнічно характерними рисами обличчя);

г) іграшки з сиру або тіста (виліплені або випечені до певних календарно-обрядових дійств фігурки птахів, свійських і диких тварин);

д) іграшки з сіна, соломи (різноманітні брязкальця, тарахкальця, фігурки бичків, оленів, коників, ляльок і “павучків”).

Організація співпраці ЗДО з батьками дітей дошкільного віку на етнокультурних засадах. У процесі адаптації дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб до нових умов проживання та встановлення соціальних контактів із найближчим довкіллям особливого значення набуває характер стосунків у таких родинах, стиль сімейного виховання, якого дотримуються батьки дошкільника.

В. Сухомлинський стверджував: “Виховання дітей – це віддавання духовних сил. Людину творимо любов’ю – любов’ю батька до матері і матері до батька, любов’ю батька і матері до людей, глибокою вірою в красу і гідність людини. Чудові діти виростають у тих сім’ях, де батько і мати по-справжньому люблять одне одного та водночас люблять і поважають людей. У цієї дитини

– мир і спокій в душі, глибоке душевне здоров'я, щиросердна віра в добро, віра в красу людську, віра в слово вихователя, тонка чутливість до тонких засобів впливу – доброго слова і краси” (Сухомлинський, 1977: 413).

Як засвідчують результати проведеного психолого-педагогічного дослідження, усім дітям цих категорій потрібно більше уваги з боку дорослих та більше проявів тепла й любові; вони потребують індивідуального підходу в процесі виховання та навчання, особливої уваги батьків і педагогів.

Спільна творча діяльність дітей і батьків формує позитивне, дбайливе ставлення одне до одного, сприяє збагаченню дитячо-батьківських стосунків, позитивно впливає на психологічний стан дитини, сприяє збереженню етнічних виховних традицій, забезпечує подальше існування етносоціальної пам'яті як конкретної родини, так і народу загалом.

Однією з визначальних умов ефективної роботи з дітьми із родин внутрішньо переміщених осіб є врахування особливостей тих культурних засад, на яких вони виховувалися на своїй малій батьківщині. Для цього важливо проводити бесіди, консультації з батьками, присвячені проблемі формування поваги до культури, історії, мови, звичаїв, яких традиційно дотримуються родини вихованців, корені яких сягають їхнього рідного краю, а також тих, до яких мають долучитися діти в новому місці проживання.

Вихователів у процесі соціалізації таких дітей у нових умовах необхідно зберегти їхню культурну (регіональну) ідентичність, а також ознайомлювати з регіональними особливостями краю, який став для них рідним. З цією метою батьки можуть залучатися до проведення занять, брати участь у виставках родинної творчості, підготовці атрибутів, необхідних для народних ігор, театралізованої діяльності дошкільників, до забезпечення необхідними матеріалами з родинних фотоколекцій, проведення спільних прогулянок та екскурсій, участі у святах і розвагах етнокультурної тематики тощо. Корисним буде використання тематики заходів для організації співпраці з батьками дошкільників з метою становлення та

утвердження етнічної самосвідомості дітей, запропонованої В. Лаппо:

1. Тематика бесід з метою виявлення: а) етнічної самоідентифікації батьків та інших членів родини; б) ступеня обізнаності батьків з культурними особливостями етнічної спільноти, до якої вони належать; в) готовності батьків до сприяння етнічній соціалізації їхньої дитини.

2. Тематика індивідуальних консультацій: а) як оберігати й практикувати родинні традиції; б) як впроваджувати етнічний колорит у сучасному побуті; в) які педагогічні традиції варто застосовувати у сучасному родинному вихованні.

3. Тематика групових консультацій: а) як використовувати етнічні мотиви в оформленні дитячого ігрового куточка (кімнати); б) як знайомити дитину з елементами родинно-побутової культури; в) як навчити дошкільника шанувати стародавні речі, звичаї, обряди.

4. Батьківські конференції за темами: а) “Роль етнопедагогічних традицій у системі дошкільної освіти сьогодення”; “Родовід і династія”; б) “Родинні свята”; в) “Декоративно-ужиткове мистецтво у побуті сучасної родини” (Лаппо, 2004: 185).

Отже, в роботі з дітьми дошкільного віку із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб вихователю ЗДО необхідно враховувати як вікові, так і індивідуальні відмінності таких дітей, позитивні та тривожні особливості їхнього розвитку, створювати комфортне виховне середовище для відновлення в них емоційної рівноваги, сприяти активізації їхнього духовного та творчого потенціалу, формуванню мовленнєвої культури засобами рідної мови; прищепленню любові до рідного краю, свого народу; виховання поваги до культурної спадщини рідного народу; формуванню почуття власної належності до народної спільноти шляхом використання в освітньому процесі етнокультурних засобів навчання і виховання.

2.6. Технологія формування активно-патріотичної позиції дітей старшого дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

Концептуальні засади технології. Нинішній етап розвитку суспільства визначає необхідність формування в сучасного покоління рис національного характеру, які відповідають активній життєвій позиції особистості: самостійності, відповідальності, ініціативності. Розвиток громадянина як високоморальної особистості, яка плекає українські традиції, духовні цінності, володіє відповідними знаннями, вміннями та навичками, здатна реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства, сповідує європейські цінності, готова до виконання обов'язку із захисту Батьківщини, незалежності та територіальної цілісності України, є метою сучасного національно-патріотичного виховання (Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр.).

Визнання особливої ролі дошкільного дитинства в становленні та розвитку особистості, пріоритетності соціально-морального розвитку, завдань формування основ світогляду (Базовий компонент дошкільної освіти, 2012) спрямовують увагу педагогів на прилучення дошкільнят до національно-патріотичних цінностей, виховання громадянськості як моральної риси. Нині, коли в країні особливо гостро постає потреба в згуртуванні суспільства навколо ідеї державності, національних цінностей і визнана необхідність оновлення методики, технологій національно-патріотичного виховання, результати діагностичного обстеження дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб засвідчують позитивні результати. З'ясовано, що серед яскраво виражених позитивних особливостей розвитку дітей цієї категорії особливо помітними є прояви ними патріотичних почуттів, любові до Батьківщини.

Цей факт ще раз підтверджує й знову висуває на перше місце

такий важливий виховний принцип, як пріоритетність родинного виховання над суспільним (Лисенко, Кирста, 2010), який враховує важливе значення сім'ї для розвитку дитини, невід'ємність її буття, вихованості від життєвих обставин родини, культури родинного виховання.

Задля взаємопов'язаного засвоєння дітьми національних і загальнолюдських цінностей, національно-патріотичне виховання має відбуватися в ширшому виховному полі, здійснюватися у контексті громадянського виховання й ґрунтуватися на таких цінностях: повага до людини, її гідності; громадянство; любов, гордість, почуття причетності до історії, культури, мови, традицій своєї Батьківщини; активна позиція, дії на благо рідної країни; гуманність, толерантність, доброзичливе ставлення до людей інших національностей (Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, 2015); в єдності з морально-правовим вихованням. Правовий аспект сприятиме як збагаченню морального, національно-патріотичного виховання, так і конкретизації їх результатів, а саме: усвідомленню дитиною своєї особистісної вагомості, людської гідності, рівності прав різних дорослих людей і дітей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, рефлексії у ставленні до дитини людей з найближчого оточення, їхньої культури та її власного ставлення до батьків, інших дорослих, однолітків, мови, традицій, звичаїв свого народу, й ширше – своєї Батьківщини.

Такий підхід забезпечить формування національної ідентичності, збереження і розвиток життєздатних у сучасному світі і притаманних українському менталітету рис характеру.

Принципи виховання активно-патріотичної позиції дітей старшого дошкільного віку. Враховуючи широкий контекст виховання активно-патріотичної позиції дошкільника, виховна технологія реалізує як загальні виховні принципи, так і принципи національно-патріотичного виховання, а саме:

– принцип національної спрямованості, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до

рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися належністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;

– принцип самоактивності й саморегуляції забезпечує розвиток у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень; виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях і вчинках;

– принцип полікультурності передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування в дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської;

– принцип соціальної відповідності обумовлює потребу узгодження змісту і методів патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес, і має на меті виховання в дітей і молоді готовності до захисту Вітчизни та ефективного розв'язання життєвих проблем;

– принцип історичної і соціальної пам'яті спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців та відтворює її у реконструйованих та осучаснених формах і методах діяльності;

– принцип міжпоколінної наступності, який зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні (Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, 2015).

Серед загальних виховних принципів, важливих для виховання активно-патріотичної позиції, виділимо такі:

– гуманізація виховного процесу, поєднання гуманного

ставлення до дитини із залученням її до співпереживання, співучасті, прояву турботливості, допомоги іншим;

– пріоритет родинного виховання, єдність підходів, впливів з боку батьків, педагогів, психолога;

– відповідність методики, технологій віковим, індивідуальним особливостям розвитку, здібностям, обдарованості дітей;

– формування якостей особистості в комплексі, опертя на позитивне в дитині;

– поєднання піклування, психологічної допомоги і педагогічної підтримки дитини з розвитком її активності, самостійності, відповідальності;

– опертя на минулий життєвий досвід дитини, трансформація наявного негативного досвіду, збагачення та розширення позитивного особистого досвіду дитини в специфічно дитячих видах діяльності.

Виховання активно-патріотичної позиції дітей старшого дошкільного віку як мета технології. Враховуючи те, що головним пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення до українського народу, Батьківщини, держави, нації (Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, 2015), його гасло – єдність, солідарність українського народу, усвідомлення національної ідентичності. Для формування такого ставлення необхідна спрямованість методики, технологій на виховання національно-патріотичних почуттів, усвідомлення своєї національної ідентичності, що забезпечується триєдиною цілісною технологією, яка охоплює рівень знань, уявлень, почуттів, ставлень, практичних дій, вчинків.

Відомо, що активність позиції особистості визначається розумінням нею своїх громадянських обов'язків, наявністю почуття соціальної відповідальності. Складовими компонентами цієї відповідальності є такі: розуміння своєї співпричетності до конкретного суспільства, соціально обумовлених обов'язків, загальноприйнятих у ньому; такі дії, як “знати”, “поважати”, “берегти”, “примножувати”, “захищати”; відповідна правомірна

поведінка стосовно своєї Батьківщини.

Активність патріотичної позиції дошкільника проявляється у тому, що дитина виявляє інтерес, небайдужість до історії і сучасного життя своєї країни, суспільних подій; через доступні їй способи виражає емоційно-ціннісне ставлення до культури, традицій, рідної мови; свідомо, активно долучається до спрямованих на збереження природи рідного краю, культури, народних традицій дій дорослих і старших за віком дітей; вчиняє правильно, відповідально щодо державних, національних символів і стосовно близьких, знайомих людей, ініціює корисні дії заради їхнього блага та співвітчизників. Проявом дієвого й конструктивного патріотизму є екологічно, соціально та економічно доцільна поведінка (Гавриш, Крутій, 2015).

Про наявність активно-патріотичної позиції у дитини-дошкільника свідчить:

– володіння доступними, з урахуванням віку знаннями, уявленнями про державу, її історію, символи, культуру, традиції, мову свого народу, вияв бажання більше дізнаватися про них;

– сформоване емоційно-ціннісне ставлення до всього, з чим пов'язане поняття “Батьківщина”: прояви почуття любові до своєї країни, її людей, рідної землі, гордості за її історію, культуру; повага до державних і національних символів; прагнення зберігати та примножувати красу української землі, мови; цінувати витвори народного мистецтва, поліпшувати добробут людей; зміцнювати свою державу;

– посильна активна участь у спільній із дорослими діяльності, спрямованій на збереження природи рідного краю, традицій, культури, творення добра для людей – своїх співвітчизників, що живуть поруч і в різних куточках України, та потребують уваги, турботи, вияву вдячності, допомоги.

Зміст, етапи технології виховання активно-патріотичної позиції дітей старшого дошкільного віку. Оскільки поняття “єднання” широке, і його можна розкрити через низку таких понять, як “тісний зв'язок”, “єдність”, “згуртованість”, то до завдань національно-патріотичного виховання необхідно включити

розкриття перед дітьми важливості існування зв'язків між різними поколіннями українців, людьми, які живуть в різних регіонах України; тлумачення того, що всіх міцно об'єднує спільна історія, культура, мова, й тому люди, які живуть у різних мальовничих місцевостях, об'єдналися і створили державу Україна, поєднані однією Батьківщиною. Вихованці мають не тільки дізнаватися про ці зв'язки, але й відчувати себе їх учасниками, пізнавати себе як українців, адже формування ціннісного ставлення – це формування зв'язків щораз дорослішої особистості зі світом: соціумом, культурою, історією, державою та її людьми – громадянами України.

На важливості засвоєння дітьми духовно-моральних цінностей наголошував В. Сухомлинський. Видатний педагог підкреслював, що для того, щоб виховати дитину в патріотичному дусі, необхідно сформувати у неї любов до інших людей, любов до праці, і наголошував на тому, що дитина має свідомо і з радістю робити щось добре і корисне для блага іншої людини; відчувати бажання творити прекрасне; бути включеною в активну діяльність колективу однолітків; відчувати співчуття до світу живої і неживої природи (Сухомлинський, 1997). Тому виховний зміст технології – це прилучення дітей до духовно-моральних цінностей українського народу, формування в них національно-культурної ідентичності, національно-патріотичного світогляду.

Зміст освітньої діяльності з виховання активно-патріотичної позиції у дітей із родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб має ґрунтуватися на вихованні гуманного ставлення не тільки до людей, а й до усього живого. Відповідно до патріотичного спрямування вихованості цих дітей, завдяки впливу родинного виховання, зміст має бути як національно спрямованим, так і сприяти утвердженню загальнолюдських цінностей, ідеалів добра, краси, гуманізму й миру, гуманного, толерантного ставлення до людей; морально-правовим і забезпечувати виховання самоповаги, почуття власної гідності, формувати вміння орієнтуватися в своїх правах та обов'язках перед іншими людьми (дорослими, дітьми),

державою; сприяти усвідомленню рівності прав різних дорослих людей і дітей (Луценко, 2015).

Враховуючи те, що об'єктами для виховання ціннісного ставлення, за Концепцією національно-патріотичного виховання, є такі: повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України); участь у громадсько-політичному житті країни; повага до прав людини; верховенство права; толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей; рівність всіх перед законом; готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України (Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, 2015), – важливо правильно оцінювати можливості щодо їх включення у зміст роботи з дошкільниками як на рівні формування знань, уявлень, так і на рівні змісту переживань, почуттів, правил поведінки, складності практичних дій. У переважній більшості вони доступні для сприйняття, розуміння, емоційного переживання дітьми старшого дошкільного віку: вияву до них шанобливого ставлення й виконання відповідних практичних дій.

Так, розповідаючи дітям про права, скажімо, про право на громадянство – право людини на захист з боку держави, необхідно розкрити й обов'язки, які вони можуть виконувати вже тепер, звернути увагу більшою мірою на них, ніж на ті, які діти виконуватимуть, коли стануть дорослими. Наприклад, малюкам посилено оберігати суспільне майно в своїй груповій кімнаті, приміщеннях освітнього закладу, громадських місцях (у своєму будинку, транспорті, побутових закладах, поліклініці, лікарні та ін.), не завдавати шкоди природі рідного краю та іншим місцям, де вони можуть перебувати подорожуючи, не завдавати шкоди культурній спадщині, історичним пам'яткам; виконувати посильні обов'язки та доручення в сім'ї, закладі дошкільної освіти; виявляти повагу до батьків, людей похилого віку, дбати про їхнє благополуччя, висловлювати вдячність за турботу, допомогу, захист близьким, людям з їхнього найближчого соціального оточення, захисникам Вітчизни.

Визначений зміст виховної технології з формування активно-патріотичної позиції старшого дошкільника слід спрямувати не лише на ознайомлення дітей із національними, державними символами, історією і культурою рідної країни, її традиціями, звичаями, а насамперед на розуміння вихованцями своєї причетності до історії та сучасного життя країни, розуміння своїх прав і обов'язків у своєму соціальному колі, виховання почуття відповідальності, гордості за свою країну, любові до її людей. Свідченням засвоєння цінностей є організована самостійна або ініціативна дитяча діяльність, предметом якої є практичний вияв дитиною свого ставлення до тієї чи іншої цінності: вияв любові, пошани, поваги, допомоги, турботливості, відповідальності, безкорисливості.

Цілеспрямований педагогічний вплив із метою формування активно-патріотичної позиції дітей старшого дошкільного віку важливо здійснювати на всіх етапах виховної технології, а саме: збагачувально-змістовому, ціннісно-мотиваційному, діяльнісно-перетворювальному.

На збагачувально-змістовому етапі з метою формування в дітей комплексу компетенцій: особистісно-оцінної, родинно-побутової, соціально-комунікативної, природничо-екологічної, предметно-практичної, художньо-продуктивної, комунікативної, – доцільно проводити комбіновані, ігрові, сюжетно-ігрові, домінуючі заняття, гурткову, індивідуальну роботу, екскурсії у соціальне і природне довкілля, спостереження у повсякденні, у ході яких використовувати такі методи: використання проблемних ситуацій у повсякденному бутті, пізнавальні розповіді, елементарні досліди, бесіди, віртуальні екскурсії, показ відеофільмів (наприклад, про виготовлення ляльки-мотанки, гончарних виробів, різьблення по дереву, писанкарство тощо), прослуховування аудіозаписів українських народних пісень: колискових, календарно-обрядових та ін., перегляд мультфільмів українською мовою тощо. Дотримуючись принципу соціальної відповідності, варто ознайомити дітей із волонтерським рухом в Україні, різними сферами діяльності цих людей: допомога

військовим, налагодження мирного життя у звільнених районах. Дітям можна розповісти про те, що волонтери – це люди, які безкорисливо допомагають іншим, вони доглядають хворих, людей похилого віку та інвалідів, допомагають військовим людям, які потрапили у скрутні ситуації, рятують тварин. У процесі цієї роботи важливо показати дітям, що і вони можуть стати таким ж турботливими, милосердними людьми, як волонтери, що поруч з ними є багато людей, які потребують їхньої допомоги. Далі необхідно допомогти дітям знайти справи, людей, які потребують їхньої допомоги як маленьких волонтерів. Наприклад, необхідно прибрати майданчик свого закладу, допомогти дітям молодших груп, потурбуватися, приділити увагу самотньому пенсіонеру – колишньому працівнику закладу дошкільної освіти тощо.

Через пізнавальні розповіді, бесіди, ознайомлення з усною народною творчістю, творами народного мистецтва необхідно викликати у дітей інтерес до історії українського народу, формувати уявлення про національні, державні символи, характерні риси вдачі українського народу, його традиції, звичаї, ремесла. Наприклад, можна розповісти, що характерною рисою українців є доброзичливість. Пояснити, що доброзичливою називають людину, яка бажає людям добра, а отже, здоров'я, добробуту, щастя. Доброзичлива людина також співчутливо ставиться до інших. Співчутливо – значить, чуйно, уважно, сердечно, тобто не байдуже, з виявом добрих почуттів, переймаючись переживаннями іншого. Цінність цієї якості виявляється й у тому, що доброзичливість неможлива без практичного вияву – турботи, піклування. Ця інформація має закріплюватися як за допомогою творів українського фольклору, авторських віршованих і прозових творів, так і в проблемно-практичних ситуаціях, іграх, повсякденному спілкуванні, життєдіяльності.

На прикладах сучасного буття країни, життєвих ситуацій їхніх близьких (батька, родича) треба розповісти дошкільнятам, що українцям властива любов до рідної землі, прагнення оберігати її, захищати свою Батьківщину, зберігати вірність їй. Дітям також

потрібно розповісти про те, що альтруїзм як потреба робити добро для людей, надавати їм безкорисливо допомогу, підтримку є характерною рисою українського народу. Українцям притаманне й особливе, сердечне ставлення до природи, усього живого; шанування свободи, рівних прав кожної людини; толерантне ставлення до інших як вияв поваги і бажання досягти порозуміння. Українці люблять й цінують свою культуру, традиції, звичаї; вони гостинні, схильні до доброзичливого, щирого спілкування, атмосферу якого створює милозвучна українська мова.

На другому етапі, хоч його виділення є умовним, на основі сформованих знань і уявлень важливо одночасно виховувати у дітей почуття любові до Батьківщини, поваги до українського народу, його культури, мови, традицій, прагнення бути у майбутньому її вірними захисниками й формувати почуття дружньої єдності з людьми інших національностей – громадянами своєї країни, представниками інших країн, різних культур, рас; формувати інтерес до їхнього життя, співчутливе ставлення, прагнення бути співучасником спілкування, спільних дій, допомоги. Виховання доброзичливості, щирості, лагідності у спілкуванні, культури мовлення, мовленнєвого спілкування на засадах українського мовленнєвого етикету, емоційної чутливості як здатності до співчуття, співпереживання, емоційного сприйняття явищ дійсності, необхідно поєднувати з викликанням у дітей бажання наслідувати кращі взірці рис і поведінки українського народу. Серед них – шанобливе ставлення до людей, повага до їхньої праці; емоційно-ціннісне ставлення до природи рідного краю, планети Земля в цілому. Для цього необхідно вчити дітей спрямовувати увагу на власне оточення, бути уважними до однолітків, дорослих у повсякденному спілкуванні, діяльності, помічати їхній емоційний, фізичний стан, настрій, бажання, прагнення; виховувати чутливе, небайдуже ставлення до оточення: виявляти уважність до потреб інших, призвичаюватися співчувати їхнім турботам, негараздам, співрадіти успіхам, позитивним обставинам; схилити дітей приязно, по-доброму ставитися до близьких людей, які їх оточують, та інших

знайомих чи незнайомих людей, людства в цілому; вправляти дітей у виявленні турботливого ставлення до людей, тварин, рослин: піклуватися про кого-небудь; вчити висловлювати добрі побажання з приводу святкових і повсякденних подій, стану справ, обставин, дій; мотивувати дітей вживати схвальні, побажальні, позитивні висловлювання в різних ситуаціях спілкування, міжособистісних взаєминах, спільній діяльності.

З метою виконання поставлених завдань можна проводити заняття-бесіди, ігри-мандрівки, зустрічі з ветеранами АТО, представниками різних професій, народними майстрами, нетрадиційні форми роботи за участі батьків: майстер-класи, розваги, суботники-толоки, використовувати переконання, навіювання, створення ситуацій морального вибору тощо.

Третій – діяльнісно-перетворювальний етап спрямовано на формування у дітей досвіду дієвого ставлення до навколишнього світу, стійких моральних навичок, звичок, корисних для їхнього оточення, довільної поведінки, здатності до альтруїстичних вчинків, діяльності на благо людей, рідної країни. На цьому етапі дітей необхідно призвичаювати до здійснення добрих справ, виходячи з альтруїстичних мотивів – безкорисливої турботи про благополуччя іншого. Як основну форму організації життєдіяльності доцільно використовувати організовану самостійну й ініціативну дитячу діяльність: художньо-продуктивну, художньо-мовленнєву, трудову, ігрову, а також добродійні акції “Допоможемо хворому другу”, “Дарунки дітям-сиротам”, “Допоможемо дітям-переселенцям”, дні “Допомагаємо без нагадування”, моделювання і обговорення ситуацій морального вибору “Поділитися з іншим чи забрати собі?”, “Допомогти чи погратися?”.

Доцільними також є такі методи і прийоми, як приклад, доручення, вправляння, привчання, педагогічна оцінка, методи непрямого керівництва самостійною діяльністю дітей.

Важливо формувати гуманне ставлення до людей незалежно від їхньої національності, культурної належності, раси, країни проживання, людства в цілому. З цією метою особливу увагу слід

приділяти формуванню особистісних якостей, що орієнтовані на загальнолюдські – моральні цінності, які виявляються у способах взаємодії з оточенням: соціумом, природою, у ставленні до людей, – та визначають ставлення малюка до самого себе. Це передусім почуття власної гідності, самоповаги, визнання та повага гідності, прав інших людей, всіх живих істот, уважність до людей, співчутливість, доброзичливість, толерантність, турботливість, чесність, справедливість, відповідальність.

Моральні цінності як ідеали людства є незмінними. Однак реалії сучасного життя, дії у ньому дорослих, які стихійно відтворюють діти в своїх розмовах, іграх, малюнках, ставлять батьків, педагогів перед необхідністю визначити пріоритетні напрями виховання, що вплинуть на формування національного характеру, осучаснювати форми і засоби реалізації виховного змісту, однак не перевантажувати психіку малюків фактами складної ситуації, в якій перебуває наша країна сьогодні.

2.7. Технологія морально-етичного виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

Моральне виховання як цілеспрямоване формування патріотично спрямованої, морально усталеної цілісної особистості дитини. Несподівана агресія Росії проти України, наявність військового конфлікту, окупації більшої частини Донбасу, зокрема Донецької та Луганської областей, призвели до появи категорії “внутрішньо переміщених осіб”, серед них 32% дітей, яким потрібно починати життя на новому місці, в нових колективах. Крім того, в результаті військової агресії у скрутному становищі опинилися діти з родин учасників АТО, захисників Батьківщини, та тих родин, які були внутрішньо переміщеними.

Ці події зумовили внесення змін у національно-патріотичне

виховання дітей та молоді. Було опубліковано Указ президента України “Про стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки” (2015 р.) та розроблено Концепцію національно-патріотичного виховання дітей і молоді (Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді, 2015), з метою виховання громадянина-патріота України, утвердження любові до Батьківщини, духовності, моральності, шанобливого ставлення до національних надбань українського народу як одного з найбільш пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства у вихованні високоморальної особистості громадянина-патріота України. Складниками національно-патріотичного виховання є духовно-моральне та морально-етичне виховання.

Моральне виховання визначається як цілеспрямоване формування системи моральних відносин, здатності до вдосконалення умінь діяти і чинити відповідно до суспільних норм і вимог, усталеної системи звичної повсякденної моральної поведінки (Коджаспирова, 2005: 40); “передання набутого досвіду виховання від одного покоління до іншого; цілеспрямований процес прилучення дітей до моральних цінностей людства та конкретного суспільства (Дошкільна освіта, 2010: 42); “формування ціннісного ставлення до життя, виховання почуття обов’язку, справедливості, щирості, відповідальності, милосердя та інших морально-етичних чеснот, які здатні надати вищого сенсу справам та думкам людини” (Дошкольное образование, 2005: 40-41).

Сучасне моральне виховання має базуватися на кращих здобутках національної культури і педагогіки, сприяти припиненню соціальної деградації, стимулювати самоорганізацію та особисту відповідальність людей, бути гарантом громадянського миру і злагоди в суспільстві, вчити молоде покоління розбудовувати демократичну державу. Головною метою морального виховання майбутнього громадянина України є становлення патріотично спрямованої, морально усталеної цілісної особистості, готової до захисту своєї Батьківщини в будь-який час.

Стрижнем морального виховання є передусім поняття “мораль”

як система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей; це безпосередня людська поведінка (мотиви вчинків, результати діяльності, почуття, судження у людських стосунках). Це сфера суб'єктивних уявлень людини про Добро і Зло.

Водночас мораль є відносно самостійним видом духовно-практичної діяльності та виступає у формі співчуття, тактовності, милосердя, толерантності, ціннісного ставлення і любові до іншої людини та інших форм життя. В результаті морального виховання відбувається інтеріоризація загальнолюдських цінностей, формується гуманістичний світогляд. Універсальність гуманістичних ідей зумовлена їх застосуванням до всіх людей і будь-яких соціальних систем. Єдність завдань і засобів гуманістичного світогляду означає недопущення будь-яких спроб будь-якими засобами домагатися своєї мети. Не можна поступатися гуманістичними принципами, мотивуючи це стратегічною необхідністю. Насильство і терор не можуть використовуватись як засоби регулювання відносин між людьми, хоч би якою благородною метою вони не виправдовувалися.

Гуманістична мораль – спосіб духовно-практичного освоєння світу особистістю. Вона ґрунтується на визнанні людини найбільшою цінністю, а її прав пріоритетними над інтересами і суспільства, і держави (Енциклопедія освіти, 2008: 523).

Однією із функцій моралі та моральної поведінки є розвиток культури етичного мислення, спроможності морального судження і оцінки, вміння самостійно приймати рішення в непростих ситуаціях морального вибору.

Розкриваючи поняття морального виховання, не можна оминути й такі моральні категорії, як “моральні цінності” та “моральність”. Моральні цінності належать до поняття етики, яке відображає важливість для індивіда проявів моралі як регулятора суспільно належної поведінки і є втіленням його суб'єктивного діяльно-зацікавленого ставлення до реалізації у житті моральних норм і принципів (Енциклопедія освіти, 2008: 527).

Критеріями моральних цінностей виступають не лише

уявлення про такі моральні якості, як доброзичливість, повага до людської гідності, милосердя, доброта, людяність, толерантність, порядність, уміння прощати, не чинити зла, а й практичні дії, вчинки, мотиви, стимули і наміри людей. Особливе значення має розвиток потреби в емоційному і духовному контактах із людьми, потреба в самоповазі, співчутті та співпереживанні людям. Чільне місце серед названих цінностей посідають гуманна поведінка, виявлення поваги до людської гідності, людяність, бажання допомагати, прояви довіри, толерантності.

Моральність – одна з важливих форм людських взаємин. Нарівні з “мораллю”, вона є ключовим поняттям для морального виховання. Останнім часом у теорії етики утвердився понятійний поділ моралі та моральності, де перше поняття виражає специфіку моральної свідомості, або морально належне, а друге – реально існуючі моральні відносини людей, або звичаї, в яких порушення норм і принципів моралі виступають як невігластво, суперечність самого буття. Тому моральність розглядається як характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами, принципами (Енциклопедія освіти, 2008: 526).

Особливості морально-етичного виховання дошкільників. У виховному процесі сучасних ЗДО особливе місце посідає морально-етичне виховання дітей та дотримання етично-етикетних формул спілкування. Перші дитячі роки є найбільш сприятливими для формування і становлення морально-етичних якостей особистості та морально-етичних норм поведінки. Тому підґрунтя морально-етичного виховання дитини закладається ще в ранньому віці.

У дошкільному віці інтенсивно розвиваються моральні почуття і уявлення дітей, засвоюються норми та правила поведінки, формуються риси характеру й моральні звички, складаються взаємини з дорослими і однолітками, розвивається здібність до оцінки і взаємооцінки.

Процес морально-етичного виховання можна поділити на 3 ступені. На першому ступені відбувається засвоєння початкових

правил поведінки, які становлять азбуку моральної вихованості. Тут розвиваються моральні почуття та елементарні навички поведінки. На другому ступені формуються етичні почуття, а на третьому – виробляються моральні переконання, стійкі звички поведінки, продовжується розвиток моральних почуттів. Зазначимо, що ступені морально-етичного виховання не обов'язково збігаються з віковими ступенями розвитку. Особливістю морального виховання є одночасне, а не почергове формування моральних якостей як єдності свідомості, почуттів і поведінки.

Зміст морально-етичного виховання дітей дошкільного віку визначають варіативні програми виховання, розвитку і навчання дітей, рекомендовані МОН України, якими повинні керуватися педагоги і в роботі з особливою категорією дітей із родин АТО та внутрішньо переміщених осіб – відповідно до вікової категорії: молодший, середній, старший дошкільний вік.

У середньому дошкільному віці у дітей виховують любов до рідного краю, до Батьківщини, до рідної мови, симпатію і повагу до представників інших національностей, любов до праці, бажання і вміння працювати. В кожній виховній групі ці завдання конкретизуються. Упродовж дошкільного віку в дітей виховують почуття дружби і товариськості, колективізму, ввічливості, скромності, поваги до старших, турботи про молодших, навичок культурної поведінки, відповідального ставлення до виконання доручень і обов'язків, готовності працювати для загального блага. Дітей навчають бути правдивими, чесними; у них формують уміння утримуватись від небажаних вчинків.

Надзвичайно складним і важливим завданням морально-етичного виховання є виховання етики взаємовідносин, особливо це важливо у роботі з дітьми, які пережили психотравмивні події.

На шостому році життя діти мають оволодіти такими уміннями: бути ввічливими, без нагадування вітатись і прощатись з дорослими і дітьми, дякувати за послугу, їжу; уважно вислуховувати того, хто говорить, дивитись йому в обличчя; триматись спокійно, у процесі розмови не жестикулювати; не втручатись в розмову

старших, не перебивати; ввічливо звертатись до дорослих із проханням, почекати, якщо дорослий зайнятий; звільняти дорогу старшим, маленьким; подавати стілець дорослим, які прийшли до групи, пропонувати їм сісти; з повагою ставитися до праці та відпочинку старших, з готовністю виконувати їхнє прохання та доручення; піклуватись один про одного, про маленьких, новачків, виявляти співчуття, готовність надати допомогу; розрізняти хороші та погані вчинки; бути скромним, не вихвалитись; бути чесним, правдивим, вміти відверто сказати про порушення правил поведінки; справедливо розв'язувати суперечки, відповідати за свою провину, не перекладаючи її на інших; дотримуватись завжди правил поведінки; виконувати правила поведінки в громадських місцях: поводитись стримано, не виявляти до себе надмірної уваги, розмовляти неголосно, дотримуватись порядку, чистоти, поступатися місцем батькам і дорослим; дбайливо поводитись із особистими та громадськими речами.

Діти 6 років повинні розуміти, що вони – старші в закладі дошкільної освіти, молодші діти вчать у них, наслідують їхню поведінку, що вони повинні демонструвати позитивний приклад молодшим, виявляти доброзичливе і турботливе ставлення до менших, самостійно помічати, хто з малюків потребує допомоги й надавати її. Необхідно навчати дітей бути дружними: ввічливо і привітно розмовляти один з одним, дослухатися до думки інших, виявляти чуйність, захищати слабших, допомагати одне одному; виявляти готовність і вміння ділитися з товаришами іграшками, матеріалами, гостинцями; поважати діяльність іншого; не просити річ, якщо вона потрібна товаришеві; справедливо оцінювати свої і чужі вчинки; дбайливо ставитись до речей; мати уявлення про доброту, чесність, справедливість, дружбу; негативно ставитись до аморальних якостей: хитрощів, неправдивості, жорстокості, себелюбства, боягузтва, лінощів.

В комплексній програмі “Соняшник” (Соняшник, 2014) введено новий розділ “Розвиток і виховання душі та серця” і нову рубрику “Духовно-моральний розвиток дитини”. Сутність

морально-етичного виховання, за цією програмою, полягає в формуванні етичних уявлень про моральні якості людини (відповідальність, самостійність, прощення, чесність, правдивість, гуманні почуття тощо), людські взаємини, поведінку. Вихованість у сфері комунікативної поведінки передбачає ознайомлення з мовленнєвими етикетними нормами та дотримання етичних засад спілкування; розвиток уваги та поваги до мовця; закріплення та розвиток стійких навичок дотримання правил ввічливої поведінки вдома та в громадських місцях.

Показниками духовно-морального розвитку дитини є такі: дитина знає про морально-етичні норми (ввічливість, добро і зло, справедливість тощо) та християнські чесноти (любов, милосердя, співчуття); здатна розуміти почуття та переживання як власні, так й інших людей (емпатія); сприймає та засвоює знання про рідний край, державу (прапор, герб, гімн), природу, професії; з цікавістю, емоційно сприймає інформацію про народні традиції, звичаї, обряди, ознайомлюється з мистецтвом, культурною спадщиною народу.

Вихователі повинні знати і про ті труднощі, які трапляються в моральному вихованні дітей особливої категорії. Часом підвищена негативна емоційна збудливість негативно позначається на самовладанні дітей. Для них характерна нестриманість бажань, мінливість настрою, агресивні дії у ставленні до інших, замкненість, уникнення спілкування з іншими тощо. Подекуди діти виявляють примхливість і впертість, негативізм, порушують дисципліну, часом неадекватно розуміють моральні поняття, не замислюються над тим, що морально, а що ні, порушують правила поведінки.

У роботі з морально-етичного виховання дітей із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб вихователі мають можливість орієнтуватися на змістовий аспект чинних варіативних програм для ЗДО, застосовувати в роботі з цими дітьми технологію виховання морально-етичної поведінки, що включає засвоєння морально-етичних понять, взаємостосунків з іншими дітьми, дорослими та прояви їх у поведінці дитини.

Експериментальне дослідження морально-етичного виховання дітей. В експериментальній роботі брали участь діти учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб у м. Одеса та Одеській області: 15 дітей із родин учасників АТО і 30 – із родин внутрішньо переміщених осіб, які тимчасово перебували в ЗДО та Центрах виховної роботи з дітьми.

Попередні обстеження поведінки дітей означеної категорії засвідчили серед негативних проявів такі: страхи (15% дітей із родин учасників АТО і 100% – із родин ВПО), замкненість, мовчазність, небажання спілкуватися з іншими дітьми (20% дітей – із родин учасників АТО і 44% – із родин ВПО), агресивність (18% дітей із родин учасників АТО і 28% – із родин ВПО), негативні прояви морально-етичних норм і правил повсякденної поведінки, відсутність у процесі спілкування формул мовленнєвого етикету, зокрема, ввічливих слів, вітання, вибачення тощо (56% із родин переміщених осіб і 48% – із родин учасників АТО).

Щодо позитивних рис, за рейтингом, на першому місці виявилися прояви патріотизму в дітей із родин учасників АТО (98%), ВПО (87%), турботливість про членів своєї сім'ї (96% дітей із родин учасників АТО і 80% – із родин ВПО) та інші прояви.

Критеріями морально-етичної вихованості дітей було визначено такі:

1. Інформаційно-знаннєвий критерій із показниками:
  - обізнаність дітей із морально-етичними поняттями;
  - обізнаність дітей із етичними нормами поведінки;
  - обізнаність дітей із формулами мовленнєвого етикету.
2. Мотиваційно-поведінковий критерій із показниками:
  - ініціативність у спілкуванні;
  - наявність формул мовленнєвого етикету в процесі спілкування з іншими дітьми та дорослими;
  - доброзичливість і повага до інших дітей.

До кожного показника за кожним критерієм було розроблено відповідні *завдання*. Опишемо їх. Усі завдання виконувалися індивідуально або з невеличкою групою дітей (4–5 дітей).

До першого показника “Обізнаність дітей із морально-етичними поняттями” за першим критерієм дітям було запропоновано низку запитань. Наприклад: *“Що таке “доброта” (добррозичливість)? У чому вона проявляється?”*; *“Як ти розумієш “співчуття іншому”?”*; *“У тебе є друзі (подруги)?”* (У разі негативної відповіді – запитання *“Чому?”*); *“А ти хотів(ла) би мати друга (подругу)?”*; *“Як ти розумієш дружбу?”*; *“У чому виявляється “ввічливість”? Що ти можеш сказати про себе, чи ти завжди дієш ввічливо? Чому?”*; *“З ким би ти хотів дружити в групі? Чому?”* та інші запитання.

До другого показника “Обізнаність дітей з етичними нормами поведінки” дітям було запропоновано розв’язати педагогічні задачі морально-етичної спрямованості. Наприклад:

Задача 1. Діти (Оля і Андрійко) грали в перевізників. Вони машинами перевозили цеглинки на замовлення будівельників. Миколка, новий хлопчик у групі, стояв осторонь і дивився, насупившись. Потім підійшов до дітей, мовчки взяв машинку, висипав цеглинки і сказав: *“Тепер я буду возити машини”*. Як вчинив Миколка? Що йому сказали діти? Що потрібно було зробити хлопчику? Як повинні були вчинити Оля і Андрійко?

Задача 2. Діти грали з м’ячем на прогулянці. Олег, новенький хлопчик, не виявив бажання грати. Мовчки спостерігав за грою дітей. Оленка бігла за м’ячем, спіткнулася і впала. Що потрібно було зробити Олегу? Як би ти вчинив?

До третього показника “Обізнаність дітей із формулами мовленнєвого етикету” дітям було запропоновано гру “Дошкільнята – ввічливі малята”. Від дітей вимагалось завершити речення потрібним ввічливим словом. А також ситуацію-діалог “День народження”. Дітям (двоє дітей) пропонувалось (по черзі) запросити друга (подругу) на день народження.

До кожного показника мотиваційно-поведінкового критерію також було розроблено відповідні завдання. Наприклад, запитання: *“Ти любиш грати з дітьми в ігри? В які ігри?”*; *“Ти часто запрошуєш дітей пограти з тобою в якісь ігри? Чому?”*; *“Хто тобі*

допомагає з дітей вашої групи? Діти звертаються до тебе за допомогою? А ти? Як ти це робиш?"; "З ким би ти хотів(ла) сидіти за одним столом (грати разом)? Чому?"

Морально-етичні вправи:

1. "Перший день у дитячому садку": Галинку привела бабуся перший раз у старшу групу. Дівчинка соромилася, мовчки зайшла в групу, сіла на стілець у куточку і мовчки дивилася на дітей. Що повинна була сказати Галинка? Як повинні були діяти діти у ставленні до Галинки?

2. "Закінчи речення": "Чинити добро – це..."; "Допомагати іншому – це ..."; "Бути ввічливим – це..."; "Бути чемним – це..."; "Бути другом (подругою) – це...".

Читання оповідання Л. Толстого "Два товариші". Запитання до дитини: "Як ти думаєш, що відповів другий товариш? Що можна сказати про хлопчика, який сидів на дереві? Як ти оцінюєш його поведінку?"; "Якщо треба попросити своїх товаришів допомоги в чомусь, то як ти це робитимеш, що скажеш? Як ти попросиш дорослого допомогти тобі?" тощо.

Відповідно до означених критеріїв та їх показників було визначено рівні морально-етичної вихованості дітей: достатній, задовільний, низький (таблиці 2.1., 2.2, 2.3).

Таблиця 2.1

**Рівні морально-етичної вихованості
за інформаційно-знаннєвим критерієм (констатувальний етап)**

Показники	Рівні (%)					
	Достатній		Задовільний		Низький	
	діти з родин АТО	діти з родин ВПО	діти з родин АТО	діти з родин ВПО	діти з родин АТО	діти з родин ВПО
Обізнаність з МЕР	8	6	28	26	64	68

<i>Показники</i>	<i>Рівні (%)</i>					
	Достатній		Задовільний		Низький	
	діти з родин АТО	діти з родин ВПО	діти з родин АТО	діти з родин ВПО	діти з родин АТО	діти з родин ВПО
Обізнаність із морально-етичними нормами поведінки	6	4	38	36	56	60
Обізнаність із формулами мовленнєвого етикету	2	2	42	38	56	60
Всього	5,3	4	36	33,1	58,7	62,8

Таблиця 2.2

***Рівні морально-етичної вихованості дітей
за мотиваційно-поведінковим критерієм (констатувальний етап)***

<i>Показники</i>	<i>Рівні (%)</i>					
	Достатній		Задовільний		Низький	
	діти з родин АТО	діти з родин ВПО	діти з родин АТО	діти з родин ВПО	діти з родин АТО	діти з родин ВПО
Ініціативність у спілкуванні	—	—	4	2	96	98
Наявність формул мовленнєвого етикету	2	2	8	6	90	98
Доброзичливість і повага до інших дітей	—	—	2	2	98	98

Показники	Рівні (%)					
	Достатній		Задовільний		Низький	
	діти з родин АТО	діти з родин ВПО	діти з родин АТО	діти з родин ВПО	діти з родин АТО	діти з родин ВПО
Всього	0,76	0,76	4,16	3,3	94,7	98

Таблиця 2.3

Загальні рівні сформованості морально-етичної вихованості дітей із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

Категорія дітей	Рівні		
	Достатній	Задовільний	Низький
З родин АТО	2,9	20,3	77,1
З родин ВПО	1,2	19,3	79,5

Як засвідчують дані таблиць, переважній більшості дітей був притаманний низький рівень морально-етичної вихованості: 77,1% у дітей із родин учасників АТО і 79,5% – із родин ВПО.

В експериментально-дослідній роботі було застосовано дві групи методів морально-етичного виховання дітей. Перша група методів була спрямована на формування в дітей морально-етичних уявлень та оцінних суджень. Серед них: читання художніх творів та бесіди за їх змістом, етичні бесіди, дидактичні ігри, морально-етичні загадки та задачі, розповіді за картинами морально-етичного змісту, діафільми та кінофільми. Означені методи використовувалися на заняттях з розвитку мовлення, художньої літератури та в повсякденному житті.

В експериментальній роботі з дітьми із сімей АТО та внутрішньо переміщених осіб було використано практичні матеріали експериментальних занять із морально-етичного виховання дітей дошкільного віку О. Кисельової, розроблені під

нашим керівництвом (Трифонова, 2010). А також практичні матеріали з посібника “Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі” (Піроженко, 2016). Наведемо фрагменти з них.

“Знайомство з країною злагоди” (Трифонова, 2010: 100-102)

Мета: ознайомити дітей із моральною категорією “доброта”; розвивати в дітей співчуття, виховувати бажання допомагати, вивчити напам’ять прислів’я.

Словник: Злагода, Доброслава, добро, доброта, добрий.

Матеріал: два клаптики чарівної мапи країни Злагоди, один – з назвою країни, другий – з написом “вежа Доброти”, картки із зображенням різних пташенят і птахів (сорока, синиця, зозуля, голуб); прислів’я “Добра людина – надійніше кам’яного мосту”, “Птахи славляться піснями, а люди ділами”.

Хід заняття: Вихователь знайомить дітей із Правдолюбком – хлопчиком з чарівної країни.

Правдолюбко: Діти, я розповім вам про чарівну країну Злагоду, її мешканців. Всі вони живуть дуже дружно, тому ця країна так і називається – Злагода. Країною править прекрасна принцеса Доброслава, і все було б гаразд, якби не приїхала до принцеси в гості її рідна тітка – чаклунка, яка полонила і викрала Доброславу.

– Діти, ви, напевне, знаєте, що добро не може жити під владою зла, а без мешканців країни Злагоди на світі стане менше добрих вчинків, лагідних посмішок і добрих почуттів, так необхідних людям. Діти, за допомогою чарівної мапи, яка вміє розмовляти, ми можемо врятувати Доброславу.

Вихователь, розгортає мапу на столі.

– Діти, це Чарівна Мапа, яка допоможе врятувати принцесу, лише треба знайти всі її частини і правильно її скласти.

Діти знаходять перший клаптик, на якому написано “Вежа Доброти”, прикладають клаптик до мапи.

Вихователь продовжує: Ось перший клаптик – вежа Доброти, це одна із двох веж Добра і Зла, від яких починається країна Злагода. Лицарі Добра і Зла охороняють наші кордони. А чи знаєте ви, діти, що таке Доброта? Так, діти, доброта – це хороша людська риса, яка

спонукає нас робити хороші, добрі вчинки, допомагати людям, співчувати їм, бути привітними. Добру людину всі поважають, не дарма в народі кажуть: “Добра людина – надійніше кам’яного мосту”. Тобто, на неї у скрутну годину можна покластися, вона така ж надійна, як кам’яний міст. А ще кажуть “Птахи славляться піснями, а люди ділами”. Це означає, що як за піснею можна вгадати, що то за пташка, так само за справами людини видно, добра вона, чи ні. Бо тільки добра людина здатна на добрі, хороші вчинки.

Заняття за казкою В. Катаєва

“Квітка-семицвітка” (Піроженко, 2016: 206-207)

Входження в казку: “чарівним коридором” (вчити хлопчиків пропускати вперед дівчаток), милування вогниками.

Вступна бесіда:

– Чи знаєте ви, що у світі є дивовижні квіти, як ось ця (показ квітки). Ця незвичайна квітка виросла у країні Доброти, і допомагає людям робити добро.

– Як ви гадаєте, з якої казки потрапила до нас ця квітка? Сідайте зручніше і уважно подивіться, як квітка-семицвітка навчила дівчинку Женю добра.

Перегляд мультфільму “Квітка-семицвітка”.

Бесіда за змістом казки:

– Пригадайте, які бажання дівчинки виконала квітка-семицвітка?

– Яке бажання дівчинки вам сподобалося найбільше? Чому?

– Чи правильно вчинила Женя з останньою пелюсткою? Чому ви так вважаєте?

– Чи можна назвати Женю доброю на початку казки? Як ви про це здогадалися?

Підвести до висновку: Женя думала лише про себе, була-задерикувата, заздрісна і всі пелюстки витратила на себе. “Той, хто думає тільки про себе, добрим бути не може”.

– Чи змінилася Женя до кінця казки? Як про це можна здогадатися?

– Отже, добра людина бажає іншим добра і робить для інших добрі вчинки, вона допомагає людям. Скільки добрих вчинків зробила дівчинка в цій казці?

– Чому лише останній вчинок дівчинки можна назвати добрим?

– Хто ще в цій казці виявився добрим? Як ви про це здогадалися?

Заняття за народною казкою “Гуси-Лебеді”

(Піроженко, 2016: 207-208)

Входження в казку: “чарівним коридором” (вчити хлопчиків пропускати вперед дівчаток).

Вступна бесіда: (Поява квітки-семицвітки)

– Хто пам’ятає, з якої казки потрапила до нас ця квітка?

– Чого навчила Женю квітка-семицвітка?

А зараз квітка-семицвітка запрошує вас до нової казки. Тож зручніше сідайте, казку в душу пускайте.

Читання народної казки “Гуси-Лебеді” у супроводі мультимедійної презентації.

Бесіда за змістом казки:

– Яка біда трапилася з дітьми? Як ви гадаєте, чому так трапилося?

– Чи змогла б Маша сама врятувати братика?

– Кого в цій казці можна назвати добрим?

– Підвести дітей до висновку, що добрими виявилися річка, яблуня, піч, їжачок, Маша.

– Як ви це зрозуміли?

– Підвести дітей до розуміння, що кожен з них по-своєму допомагав – виявляв доброту.

– Хто в цій казці виявився злим? Як ви здогадалися, що ці персонажі злі?

– Діти, як ви вважаєте, чи можна доторкнутися до доброти? А є у доброти запах чи смак? А побачити доброту можна? Як?

Правильно, діти, доброту можна побачити у вчинках, добра людина робить гарні вчинки, а зла – робить комусь неприємне.

Гра “Яблучко доброти”

– Діти, а ви б хотіли бути добрими? До нас прикотилося яблучко доброти, я передаватиму яблучко, а ви називатимете, яку добру справу зробите сьогодні.

Самооцінка “Яблунька доброти”. У нас теж виросла яблунька – це яблунька доброти. За допомогою цієї яблуні ми дізнаватимемося про доброту наших дітей. Порахуйте, скільки всього гілочок на цій яблуні? На найвищій гілочці ростуть яблучка найдобріших дітей нашої групи. На середній гілочці – яблучка дітей, які не завжди роблять добрі справи, а на нижній гілочці – тих дітей, яким треба вчитися бути добрими.

– Поміркуйте, хто в нас у групі найдобріший? Чому? Чий яблучка повісимо на середню гілочку?

Заняття за казкою “Добро і Зло”

(Піроженко, 2016: 208 – 209)

Попередня робота: читання казки вихователями, бесіда за змістом казки, продуктивна діяльність за змістом твору (малювання, аплікація тощо).

Входження в казку: проходження “чарівною брамою” казки (першими проходять дівчатка). Розглядання атрибутів.

– Подивіться, які речі знаходяться в кімнаті. Як ви вважаєте, в яку казку ми потрапили? Як ви про це здогадалися?

– Що ми можемо зробити з усіма цими речами? Пограймо в цю казку!

Розповідання казки “Добро і Зло”.

Психологічні етюди: покажіть, як ішла старенька стомлена бабуся, як ласкаво берізка голубила бабуся, як летіла голубка, як підкрадалося зло, як підслуховувала розмову, покажіть чорну злу хмару тощо.

Гра-драматизація. Обговорення результатів гри, переживань дітей.

– Скажи, бабуся, коли ти відчувала радість у цій казці? А коли відчула смуток, хвилювання?

- Що приємніше відчувати: радість чи біль, смуток?
- Хто бабусі допоміг щоразу відчути радість?
- А ти що відчував (відчувала), коли робив добро для бабусі?

Підвести дітей до розуміння, що справжню радість людина переживає тоді, коли робить добрі вчинки.

Прощання з казкою. Самооцінка: “Яблунька доброти”.

Проект із теми “Доброта та злість”

(Піроженко, 2016: 209 – 211)

Матеріал: макети двох фортець (перша – світла, яскрава; друга – чорна); розмальовки до казок “Добро і Зло”, “Гуси-Лебеді”, “Квітка-семицвітка” (малого формату); презентація PowerPoint (герої казок “Добро і Зло”, “Гуси-Лебеді”, “Квітка-семицвітка”); пісня “Дорогою добра” (слова: Ю. Ентін, композитор: М. Мінков); багаття (макет полум’я, прикрашеного червоною гірляндою).

План заняття: Входження в казку “чарівним обручем”. Загадки у супроводі слайд-шоу – хто з якої казки?

Робота з розмальовками: кожній дитині пропонується розмальовка з “чарівної скриньки”; дитина витягує розмальовку, пригадує назву казки, розфарбовує малюнок.

Розглядання двох фортець (світла, яскрава фортеця і фортеця, виконана у темних тонах). Запитання до дітей:

– Хто може жити у цій фортеці, як ви про це здогадалися? Кого ми називаємо добрим?

– Які персонажі живуть у цьому будинку? Чому ви так вважаєте?

– Пригадайте, кого ми називаємо злим? У якій фортеці ви б самі хотіли жити? Чому?

Розселення персонажів казок по фортецях.

– Як ти гадаєш, де живе ... чому?

Після обґрунтування дитина прикріплює малюнок до відповідного макету.

Подивилися злі персонажі, як добре живеться добрим у їхньому королівстві, – скрізь панує мир, любов, ніхто нікого не ображає, всі допомагають одне одному, їхній палац виблискує на

сонці коштовним камінням. Хотіли перейти до палацу Доброти, але Зло їх не пускає, міцно вчепилося у їхні серця.

– Як ви гадаєте, чи добре жити злим персонажам у такому чорному страшному будинку, де панує зло і ненависть?

– Діти, чи можна перемогти зло? Як? (Підвести до висновку: зло можна перемогти тільки добром!)

– Отже, ми кожного персонажа повинні навчити доброти, подумайте, що доброго може робити Баба Яга? А Гуси-Лебеді? А вогонь з казки “Добро і Зло”? А що доброго може зробити хмара? Поміркуйте і скажіть, що треба, робити, щоб завжди жити у прекрасному білому палаці доброти?

Біля “багаття” (діти переходять до сенсорної кімнати і вмищуються навколо багаття; в кімнаті вимикається світло, і освітлюється макет полум’я; кілька секунд діти спостерігають за полум’ям). Дорослий неголосно звертається до дітей:

– Що означає “бути добрим”? Навіщо робити добрі вчинки? Якій людині живеться краще: добрій чи злій? Чому?

Прослуховування пісні “Дорогою добра” (слова: Ю. Ентін, композитор: М. Мінков). Самооцінка: “Яблунька доброти”. Вихід з казки “чарівним обручем”.

Другу групу методів становили методи практичного характеру: мовленнєво-ігрові ситуації морально-етичної спрямованості; інсценівки за змістом художніх творів, сюжетно-рольові ігри, побутова праця (чергування, доручення тощо). Їх мета: вправління у використанні морально-етичних норм і правил поведінки у спілкуванні з іншими дітьми. Крім того, було заплановано бесіди на морально-етичні теми: “Люби свою Батьківщину”, “Ти і твої друзі”, “Ти серед інших дітей”, “Дошкільнята – ввічливі малята”, “Чесність і правдивість, чемність, скромність, доброзичливість”, “Умій себе поводити” тощо.

Гра-заняття “Пригадай злого дракона”

(Трифенова, 2010: 143-144)

Мета: збагатити знання дітей про скромність, навчити оцінювати вчинки інших людей і героїв фольклорних творів,

розвивати мовлення дітей, збагатити словник прислів'ями і образними виразами, вчити передавати кольором характер і поведінку казкових героїв (позитивних і негативних), виховувати бажання бути скромним.

Словник: скромність, доброта, заздрість, образа, жадібність, вихвалання, зазнайство, зверхність, хвалько.

Матеріал: Професор прислів'їв, Правдолюбко, Злий дракон, фарби, пензлі, кольорові олівці, папір, фольклорні твори ("Держи голову високо, та не задирай носа"; "Скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають"; "Солодка морква, та в сусідньому городі").

Хід заняття. Професор Прислів'їв: я хочу у вас, діти, попросити допомоги. У країні Злагоди трапилась одна дивна історія. У нас оселився дракон. Він уже старий, вогнем дихати не може, і ніхто його не боїться. І на добро він теж не здатний, адже у нього немає серця. От і вештається дракон околицями міста, дітей лякає, але він зовсім не злий, йому просто сумно й самотньо. Я хочу відправити його в казковий зоопарк – нехай він там свій вік доживає, його там доглянуть, як-не-як, а тварина чарівна, шкода його. Але є одна умова, за якої його приймуть до зоопарку, – він має бути скромним.

Злий дракон розповість вам, діти, про одну подію, свідком якої став нещодавно у дворі. Двоє дітей – Петрик і Іванко – грались, у Іванка була нова іграшка – машина, він постійно показував її Петрику і вихваляв: "Це остання модель, вона швидка та красива, як справжня". Петрик хотів роздивитися машину, попросив Іванка дати йому в руки, а той не дав і продовжував вихвалитися. Петрик відійшов, образився, а про себе подумав: "От би у мене була ця машина, а не у того хвалька – Іванка, от я б тоді награвся! А Петрику нізащо б не дав, аби він знав, що треба бути скромним і добрим".

– Діти, подумайте, кого з хлопчиків можна назвати скромним? Чому ви так думаете? Як чинять скромні люди? Чи правильно міркував Петрик, що якби у нього була машина, він би теж не дав її Іванкові? Як би ви вчинили на місці Петрика, а Іванка?

Професор Прислів'їв підсумовує відповіді дітей: Молодці, діти! Так, скромний – не буде хвалитися перед товаришем своїми іграшками або іншими речами, скромний робить добрі вчинки і не чекає за це винагороди. Про це є прислів'я: “Держи голову високо, та не задирай носа”, “Скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають”.

Фрагмент заняття з образотворчої діяльності:

Аплікація “Квітка для мами” (Трифонов, 2010: 145)

Мета: розвивати навички взаємодопомоги, виховувати дружні стосунки.

Матеріал: Скромнинка, приладдя для виготовлення аплікації, прислів'я.

Хід заняття: Скромнинка прийшла в гості до дітей і пропонує зробити аплікацію (квітку) для мами або бабусі на свято 8 Березня. У кожного з дітей на столах не вистачає якоїсь деталі для аплікації або знаряддя для її виконання, проте цей предмет є в сусіда. Дітям пропонується поділитися з товаришами, вихователь заохочує дітей до співпраці і взаємодопомоги. Вихователь пропонує дітям згадати прислів'я про взаємодопомогу, які вивчались на попередніх заняттях (“Де дружно, там не суужно”, “Що одному не дається, те гуртом легко береться”, “Будеш супутником доброї людини – допоможе тобі за всякої днини”, “При горі та в лиху годину пізнаєш вірну людину”, “Раніше комусь помагай, а тоді вже в когось поміч приймай”, “Хто любить лише себе, того люди не люблять”).

На прикінцевому етапі дітям було запропоновано завдання, аналогічні тим, які пропонувалися на констатувальному етапі. Кількісні результати щодо морально-етичної вихованості дітей із родин АТО та внутрішньо переміщених осіб подано в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

**Рівні морально-етичної вихованості дітей із родин АТО
та внутрішньо переміщених осіб на прикінцевому етапі**

Категорія дітей	Рівні					
	Достатній		Задовільний		Низький	
	КЕ	ПЕ	КЕ	ПЕ	КЕ	ПЕ
З родин АТО	2,9	28	20,3	46	77,1	26
З родин ВПО	1,2	20	19,3	50	79,5	30

Як бачимо з таблиці, у дітей з родин обох категорій відбулися позитивні зміни щодо їхньої морально-етичної вихованості. Так, на достатньому рівні дітей із родин АТО стало 28 % (було 2,9 %), із родин ВПО – 20 % (було 1,2 %); на задовільному рівні з родин АТО виявлено 46 % дітей (було 20,3 %), із родин ВПО – 50 % (було 19,3 %); на низькому рівні залишилось відповідно 26 % дітей із родин АТО (було 77,1 %) і 30 % – із родин ВПО (було 79,5 %). Одержані кількісні дані засвідчують дещо кращі показники в дітей із родин АТО. Отже, цілеспрямовані виховні заходи з дітьми, що були проведені в експерименті, виявилися ефективними.

**2.8. Технологія формування навичок
соціально-комунікативної взаємодії
з однолітками у дітей із родин учасників АТО
та внутрішньо переміщених осіб**

Технологія набуття дітьми дошкільного віку з родин АТО та внутрішньо переміщених осіб досвіду соціальної взаємодії та спілкування з однолітками в різних видах діяльності спрямована на

розв'язання завдань навчити:

– обирати адекватний стиль соціальної і комунікативної поведінки у взаєминах із однолітками та дорослими;

– використовувати конструктивні дії, що регулюють спільну діяльність;

– досягати компромісних рішень, намагатися уникати конфліктів, позитивно їх розв'язувати.

Для реалізації поставлених завдань необхідно здійснювати роботу, спрямовану на збагачення знань дітей про правила поведінки в соціумі, набуття ними досвіду побудови взаємин у спільній продуктивній діяльності. Специфіка такої роботи полягає в організації діяльності дітей у нових умовах, де вони мають знаходити адекватні форми ефективного співробітництва, швидко реагувати на зміни обставин, знаходити конструктивні рішення, а також переконуватись у необхідності враховувати інтереси іншої дитини, домовлятись, шукати компроміс у конкретній ситуації спілкування чи взаємодії. Результатом виховної роботи має стати вільне орієнтування в способах уникнення й запобігання конфліктних ситуації та своєчасне їх розв'язання.

Задля розв'язання поставлених завдань пропонуємо серію занять-тренінгів для дітей старшого дошкільного віку за темами: “Я – особлива людина”, “Я і моя родина”, “Я і мої однолітки”, “Я і мій вихователь”, “Вчимося робити добрі справи”, “Я щаслива людина”, “Вчимося спілкуванню”, “Добре серце”, “Лагідні слова”, “Справжній друг”, “З чого починається дружба?”, “Вчимося любити”, “Милосердя”, “Доброта у кожному серці”, “У світ зі злагодою”.

Тема заняття: “Я – особлива людина”

Мета заняття: виховувати в дітей любов і повагу до себе та інших; формувати вміння сприймати себе та інших; формувати уявлення про унікальність і неповторність кожної людини.

Методи: бесіда, пояснення, розповідь, гра, вправа.

Матеріали: аудіозапис із серії “Звуки природи”, іграшковий телефон, ватман із зображенням сонця, предметні картинки,

скринька зі “скарбами”, люстерко.

Хід заняття

Гра “Чарівне люстерко”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь звертається до дітей: Фея Любові надіслала нам чарівне люстерко. Подивіться, кого ви там побачили? Як ви вважаєте, чи є на світі людина, схожа на вас? Так, кожен з нас – неповторний.

Гра “Розмова із сонечком”. Дзвонить іграшковий телефон. Вихователь підіймає слухавку та імітує розмову із сонечком.

– Алло! Вітаю! Хто це?

– Це я, ваш друг – Сонечко. Кожного ранку я зазираю у віконечка дитячого садка та бачу гарних і веселих діточок. І мені дуже хочеться познайомитися з вами.

– Дякуємо, Сонечку, за теплі слова. Діти будуть дуже раді розповісти про себе. Вони навіть розкажуть, за що вони себе люблять. А ти, Сонечко, любиш себе?

– Так, люблю себе. Люблю за те, що я велике, яскраве, тепле. А ще за те, що допомагаю зростати дітям, квітнути садам і зігриваю землю.

– Діти, а чи бажаєте ви розповісти Сонечку про себе?

Діти передають телефонну слухавку одне одному й розповідають про себе. Вихователь підбадьорює дітей і допомагає додатковими запитаннями тим, хто має труднощі або соромиться говорити про себе. Вихователь говорить від імені сонця:

– Дякую, діти! Мені дуже приємно було слухати ваші розповіді! Я радію, що ви такі сміливі, красиві, умілі, сильні, добрі. Мені дуже сподобалося, що ви так добре, приємно говорите про себе, – значить, ви любите й поважаєте себе!

– Так, Сонечку, наші діти з повагою ставляться до себе та інших.

Вправа “Ми схожі – ми різні – ми рівні”. Вихователь звертається до дітей: Діти, подивіться уважно один на одного. Які схожі й відмінні риси ви помітили? (Роздуми дітей).

– Давайте повторимо за мною всі разом: спільного у нас багато,

та не треба забувати: кожен має особливе. Ми не схожі – це важливо!

– Дуже добре, що ми різні, але маємо пам'ятати, що права в кожного з нас однакові.

Фізкультхвилинка. Вправа “Я люблю...”. Діти сидять у колі. Вихователь кидає м'яча, запитує, що вони люблять їсти, у що полюбляють гратися та ін. Діти відповідають і повертають м'яча вихователю.

Вправа “Послухай себе”. Вихователь звертається до дітей: покладіть праву долоньку зліва, де б'ється ваше сердечко. Про що воно вам говорить? Кого ви найбільше любите?

Узагальнюємо. Сьогодні на занятті кожен із нас дізнався про себе щось приємне. Якщо любити й поважати себе, тоді й інші люди ставитимуться до нас із любов'ю й повагою. А той, хто себе любить і поважає, хоче стати ще кращим. А ще ми дізналися, що кожен із нас є неповторним.

Тема заняття: “Я і моя родина”

Мета заняття: розширювати уявлення дітей про сім'ю як найменший осередок суспільства, що необхідна людині для щасливого життя; поглиблювати їхні знання про взаємини в родині, які ґрунтуються на любові, взаємній турботі та обов'язках; виховувати навички шанобливого ставлення до старших членів родини.

Методи: бесіда, пояснення, читання, гра, вправа.

Матеріал: альбом, аудіозапис із серії “Класики – дітям”, невелика свічка у закритому свічнику, пиріг для чаювання, обруч із різнокольоровими стрічками, аудіозапис дитячого сміху, картинки або фотографії, що відображають віковий розвиток людини: від немовляти до дорослого.

Хід заняття

Гра “Коло радості”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь стає в центрі кола, піднявши над собою обруч зі стрічками. Вихователь звертається до дітей: Візьміть кожен по одній стрічці. Що у нас вийшло? (Відповіді дітей).

– Кожна людина, велика і маленька, любить свій будинок, тому що в ньому живе його родина. Мати сім'ю – це велике щастя.

Вихователь пропонує дітям закінчити речення “Моя сім'я – найбільш ... дружна, весела, спортивна тощо”

Бесіда “Наодинці з собою”. Вихователь звертається до дітей: Раніше, в давні часи, в центрі помешкання завжди горів вогонь, він називався вогнищем. Вся родина збиралася навколо нього, щоб розповісти про свої справи або просто посидіти у тиші. Традиція називати сім'ю і рідний дім “родинним вогнищем” збереглася з тих пір.

Вихователь демонструє невелику свічку в закритому свічнику.

- Давайте запалимо свічку і уявимо, що це вогник рідного дому. Кожна людина любить свій дім, свою сім'ю. Посидимо в тиші й подумаємо про свій дім, про своїх рідних ... *(Звучить музика).*

Вихователь запитує дітей: Про кого ви зараз думали? Розкажіть, де ваша сім'я любить збиратися разом. Що ви робите, коли ви разом? Про що ви розповідаєте один одному? Хто найстарший у вашій родині? Хто наймолодший? Хто ти для мами? А для бабусі? Для брата, сестри? Хто чим займається в сім'ї? Хто про тебе піклується? Як ти дбаєш про інших? *(Міркування дітей).*

Гра “Пиріг щастя”:

– Пропоную для всієї родини спекти пиріг щастя?

– Як ви думаєте, що входить до складу такого пирога?

– Можна додати до нього трохи радості, доброти, здоров'я, веселощів і три ложечки сміху. *(Діти імітують замішування тіста, додавання чарівних інгредієнтів для всіх членів родини: для мами – радості, для тата – успіху, для всіх – доброту, радості, сміху).*

Підсумовуємо: щастя вистачить на всіх! Ось який чудовий пиріг у нас вийшов! *(Діти беруться за руки і показують, який великий пиріг вийшов).*

Вправа “Збери ланцюжок”. Вихователь пропонує розкласти фотографії людей відповідно до віку і статі: немовля – дівчинка – дошкільниця – школярка – студентка – мама – бабуся; немовля – хлопчик – дошкільник – школяр – студент – тато – дідусь.

Вихователь запитує дітей: Ти любиш своїх близьких? Чому? (Тому що вони добрі, ласкаві, турботливі). Що б ви хотіли побажати своїй родині? (*Побажання дітей для своєї сім'ї*).

Узагальнюємо. Як добре, що у всіх вас є сім'я! Ви – найщасливіші діти на світі, тому що у ваших сім'ях люблять одне одного, весело і дружно живуть усі разом. Сім'ї бувають великі та маленькі. Головне, щоб у родині завжди були мир, повага, любов одне до одного.

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. *Вихователь звертається до дітей:* Діти, чуєте, хтось стукає у наші двері? Цікаво, хто це?

– Який чудовий сюрприз! Діти, це до нас прийшли ваші мами, тата, дідусі та бабусі. Скажемо їм: “Заходьте, будь ласка!” Встанемо всі разом у коло! Візьміть своїх близьких за руки і відчуйте, як добре, коли поруч із тобою рідні люди!

Вихователь запрошує гостей і дітей на сімейне чаювання з пирогом щастя.

Тема заняття: “Я і мої однолітки”

Мета заняття: формувати в дітей усвідомлені, взаємно доброзичливі відносини з однолітками; поглибити їхнє розуміння понять “дружба”, “друзі”.

Методи: бесіда, розв'язання проблемних ситуацій, інсценування, гра.

Матеріал: настільний театр, альбом, м'яч.

Хід заняття

Гра “Коло радості”. Діти сідають / стають у коло. *Вихователь звертається до дітей:* “Хто зі мною стане в коло привітати друзів? Хто зі мною постане в коло, де ж, де ж ти, мій друже?”

Діти стають в коло і промовляють: Знаємо, знаємо, так, так, так, у нашій групі – всі ми друзі! Всі ми дружні діти, діти-дошкільнята!

– Молодці, діти! Діти-дошкільнята! Вас ласкаво називають “дошкільнята”, тому що ви малюки, яким 3 – 4 – 5 років. Зараз ви

ходите в дитячий садок, а потім підете до школи. У дитячому садку у вас багато друзів, яким стільки ж років, як і вам, тому вас називають однолітками. Добре, коли у вас багато друзів!

Розповідь з інсценуванням “А у нас такі є?” Вихователь пропонує дітям прослухати маленькі оповідання, які супроводжує показом настільного театру.

“Ошуканець”. Звірі на узліссі грали в гру. Лисиця бігала-бігала за всіма звірятами, а потім сказала: “Не хочу грати з вами. У мене лапка болить”, – і сіла на пеньок. Звірі припинили гру й підійшли до неї, щоб подивитися, що з лапкою, та дізнатися, чи потрібна допомога. А лисиця засміялася і заспівала: “Перехитрила, перехитрила!” Звірі образилися і більше не захотіли з нею гратися.

Вихователь запитує дітей: Як ви вважаєте, діти, чому образилися звірі? Які слова і вчинки завжди ображають ваших друзів? Чому?

“Ябеда”. Три ведмежатка ходили в лісовий дитячий садок. Одне з них весь час заважало іншим звірям будувати з кубиків будинок, ламало його. Звірята не захотіли грати з ним, і воно з плачем побігло скаржитися вихователю – Великій Ведмедиці.

Вихователь запитує дітей: Як ви вважаєте, діти, через що не захотіли грати з ведмежам інші звірята? Ви знаєте, як краще запросити своїх друзів разом пограти? Коли треба вирішити, хто ким буде в грі, то як краще це зробити, щоб нікому не було образливо?

“Жаднюга”. В одному лісі з гнізда випало маленьке пташеня, якраз у той час, коли його батьки літали в пошуках їжі. Воно сильно плакало. Пробігало поряд мишеня і захотіло допомогти пташеняткові. Повз них пробігав хом’як, у якого було багато зернят. Мишеня попросило у нього кілька зерняток для пташенятка, але хом’як пирхнув і відвернувся від звірят.

Вихователь запитує дітей: Як ви вважаєте, діти, чи можна назвати хом’яка жадібним? Як ви тішите своїх друзів? А вони вас? Які найулюбленіші ігри, вірші, казки, мультфільми ваших друзів?

Фізкультхвилинка “Коли дружба допомагає”.

Вихователь кидає дитині м’яча із запитанням, вона йому

повертає з відповіддю. Наприклад: Дружба заважає грати? З якою людиною приємно дружити? Яким повинен бути справжній товариш?

Узагальнюємо. Сьогодні ми з вами дізналися, як добре мати друга. Друзі завжди разом. Вони підтримують і поважають одне одного. Про справжніх друзів кажуть – “нерозливвода” або “їхня дружба міцна, як ланцюг”.

Вихователь роздає дітям вузькі смужки різнокольорового паперу і клейовим олівцем пропонує склеїти ланцюжок дружби.

Гра “Від серця до серця”. *Вихователь пропонує дітям стати в коло, взявши одне одного під ручки, щоб вийшов “ланцюжок”, і перевірити його на міцність – зробити кілька кроків всередину кола, потім – кілька кроків назовні.*

Вдома, разом із своїми батьками. З кольорового паперу виріжте смужки, напишіть на них самі або за допомогою дорослих друкованими літерами імена всіх знайомих, із ким ви дружите або хочете потоваришувати.

Тема заняття: “Я і мій вихователь”

Мета заняття: формувати в дітей уявлення про те, що вихователь – дорослий друг і вчитель; виховувати шанобливе ставлення до праці вихователя; закріплювати уявлення дітей про працю дорослих у дитячому садку.

Методи: бесіда, читання, гра-вправа.

Матеріал: альбом, капелюх.

Хід заняття

Гра “Коло радості”. *Діти сідають / стають у коло. Вихователь звертається до дітей: Доброго ранку, діти! Я так поспішала сьогодні на зустріч із вами! Я простягла руки до Сонця і попросила у нього тепла, щоб передати його вам. Скоріше ставайте в наше коло радості та візьміться за руки міцно-міцно, закрийте очі й відчуйте, як зігріються ваші руки, бо я передаю вам тепло сонця (діти беруться за руки, заплющують очі). Передало сонечко всім своє тепло. Все у вас сьогодні буде добре!*

Вихователь запитує дітей: Діти, хто з вами проводить багато

часу в дитячому садочку? Так, діти, це вихователь. Для того щоб вам було з ним добре, він має дуже багато чого вміти і знати. Вихователь намагається зробити так, щоб кожен день для вас бути цікавим, щоб ви дізнавалися щось нове, щоб у вас завжди був гарний настрій, щоб ви росли веселими, розумними, добрими дітьми. Як ви думаєте, для чого потрібні дитячі садки? Ви любите свій дитячий садок? Як ви вважаєте, що для вашого вихователя найважливіше? Чого насамперед він хоче навчити вас? (*Міркування дітей*).

Дякую, діти, за ваші відповіді. Я тепер знаю, що моя професія – найпотрібніша на світі! Я з радістю дізналася, що ви мене поважаєте та любите! І я вас дуже люблю!

Фізкультхвилинка “Дружні діти”.

Гра “Якби я був вихователем ...”. Вихователь звертається до дітей: Уявіть, діти, що ви знайшли чарівний капелюх. Той, хто його надягне, відразу перетворюється на вихователя і розповідає, яким він хоче бути вихователем і за що його будуть любити діти. А ось і чарівний капелюх!

Вихователь пропонує всім охочим надягти капелюх і розповісти, якими вони будуть вихователями.

Узагальнюємо. Сьогодні на занятті ви подарували мені й своїм друзям багато радості! Мені було дуже приємно дізнатися, що я – ваша улюблена вихователька. Ми дізналися, що в дитячому садку працюють добрі люди, що тут нам усім весело, і у вас багато друзів.

Вдома, разом із своїми батьками. Візьміть фотографію своєї виховательки та друзів і вклейте у свій альбом. Розкажіть про тих, хто на фото.

Тема заняття: “Вчимося робити добрі справи”

Мета заняття: вчити дітей оцінювати слова та вчинки; розвивати в них прагнення виявляти добрі почуття, формувати навички чуйного і дбайливого ставлення до інших.

Методи: бесіда, пояснення, розповідь, гра, вправа.

Матеріал: альбом; аудіозапис із серії “Музика із казок”; коробка, в якій лежать цукерки (фрукти, іграшки тощо); пушинки з

вати або іншого м'якого матеріалу.

Хід заняття

Гра “Коло радості”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь звертається до дітей:

Доброго ранку, вже сонечко сяє,
Промінчиком ніжним тебе зігріває,
Лагідно щічку твою приголубить,
Прошепоче на вушко, що хтось тебе любить.

Вправа “Якби я був чарівником”. Вихователь звертається до дітей: Уявіть, що ви стали чарівниками і можете зробити так, щоб всі полюбили одне одного. Як би ви це зробили? Звучить музика. (Міркування дітей).

Фізкультхвилинка.

Читання оповідання Є. Пермяк “Як Маша стала великою”. Маленька Маша дуже хотіла вирости. Дуже. А як це зробити, вона не знала. Все спробувала. І в маминих туфлях ходила. І в бабусиному капелюсі сиділа. І зачіску, як у тітки Катерини, робила. І намиста приміряла. І годинник на руку одягала. Нічого не виходило. Тільки сміялися над нею та жартували.

Одного разу якось Маша надумала підмітати підлогу, на яку насипалося трохи крейди. Та так добре замела, що навіть мама здивувалася:

– Машенько! Та невже ти у нас дорослою стаєш?

А коли Маша чистесенько помила посуд і сухесенько витерла його, тоді не тільки мама, а й батько здивувався. Здивувався і при всіх за столом сказав:

– Ми й не помітили, як у нас Марія виростила. Не тільки підлогу підмітає, а й посуд миє.

Тепер всі маленьку Машу називають великою. І вона себе дорослою відчуває, хоча й ходить у своїх крихітних туфельках і коротенькому платтячку. Без зачіски. Без намиста. Без годинника.

Не вони, видно, маленьких великими роблять.

Вихователь звертається до дітей: Як ви вважаєте, за що похвалила мама Машу? Чому здивувався тато? Як ви розумієте

вислів “робити добрі справи”? Чому такі справи називають добрими? Для добрих справ обов’язково потрібно бути дорослим? *(Відповіді дітей).*

Узагальнюємо. Добрі справи, як ласкаві слова, завжди радують людей. Ми сьогодні дізналися, що їх можуть робити і дорослі люди, й діти. І я дуже рада, що ви вже це знаєте й готові брати участь у добрих справах.

Добрим бути – зовсім це не просто,
Не залежить доброта від зросту,
Не залежить доброта від віку,
Добрим треба бути нам довіку.

Вправа “Тепла пушинка”. *Вихователь звертається до дітей:* В одній казковій країні, яка називається “Країна теплих пушинок”, всі люди дуже любили дарувати один одному пушинки. Як тільки вони зустрічали одне одного, то відразу ж діставали теплу пушинку з мішечка і дарували її. Це означало: “Я радий з того, що зустрівся з тобою, ти дуже хороший, я тебе дуже люблю ... І готовий зробити для тебе щось хороше”. Пушинка м’яка, тепла, різнобарвна, і її приємно тримати на долоньці. Кожна людина, отримавши в подарунок пушинку, відразу ж відчувала тепло, увагу та турботу.

Фея Любові надіслала мішечок із пушинками для кожного з вас.

Вихователь роздає пушинки, зроблені зі шматочків синтепону, вати, пуху та інших м’яких матеріалів.

Кожну пушинку потрібно зігріти в долоні й прошепотіти їй ніжні й ласкаві слова любові. Якщо подарувати пушинку зі словами любові, вона стане чарівною.

Вихователь пропонує дітям подарувати пушинки із добрими побажаннями друзям.

Вдома, разом із своїми батьками. Придумайте, будь ласка, яку пушинку ви хотіли б подарувати Феї Любові. Намалюйте її разом із батьками.

Тема заняття: “Я щаслива людина”

Мета заняття: розвивати в дітей позитивне сприйняття світу;

розширювати уявлення про те, що таке щастя; розвивати прагнення радіти життю.

Методи: бесіда, пояснення, розповідь, гра, вправа.

Матеріал: альбом, аудіозапис із серії “Звуки природи”, “Музика для душі”.

Хід заняття

Гра “Коло радості”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь звертається до дітей: Сьогодні на занятті ми будемо говорити про щастя. Візьмемося за руки і скажемо дружно і весело:

Щастя – наше чудове коло!

Щастя – наш надійний друг!

Щастя – бачити довкола

Тих, з ким розлучився вчора!

А тепер обійміть одне одного і посміхніться! Ой, яке щастя бачити ваші посмішки!

Вправа “Наодинці з собою”. Діти підходять до стільців, сідають. Звучить музика. Вихователь розповідає дітям: Бути щасливим мріють і маленькі, і дорослі. Адже людина народилася для того, щоб бути щасливою. Народження людини – це щастя; щастя – коли є мама і тато, рідні та друзі; посадити дерево і виростити його – це щастя; допомогти другові в скрутну хвилину – це теж щастя.

Щастя завжди знаходиться поруч із добротою і радістю, з любов’ю і повагою, з миром і красою.

Уявіть, ніби ми з вами пішли на прогулянку (до моря, в ліс, у степ, у гори). Світить ласкаве сонечко. Воно зігріває вас своїм промінням. Ніжний вітерець ніби шепоче вам: “Здрастуйте, діти! Подивіться навколо – яка красива природа! Яке щастя милуватися нею! Яке щастя бачити сонце! Яке щастя слухати спів птахів і радіти цьому дню! Яке щастя, що ти живеш у цьому величезному світі!”

Вихователь запитує дітей: Діти, вам приємно було слухати музику вітру і щебетання птахів? Ви чули пісеньку струмочка? А ви відчули радість у своєму серці? Вміти радіти – це щастя? (Відповіді дітей).

Фізкультхвилинка “Відлуння Щастя”.

Читання казки О. Хухлаєвої “Хочу бути щасливим” (із показом ілюстрацій). Жило-було кошенятко, яке дуже хвилювалося, чи виросте воно щасливим. Тому воно часто запитувало в своєї мами: “Мамо! Я стану щасливим?”. “Не знаю, синочку. Я дуже б цього хотіла”, – відповідала мама-кішка. “А хто знає?” – допитувалося кошеня. “Може, небо. Може, вітер. А може, сонце. Вони далеко, їм видніше”, – відповідала мама, посміхаючись.

І тоді наше кошеня вирішило саме поговорити з небом, вітром і сонцем. Залізло воно на найвищу березу в дворі й закричало: “Гей, небо! Вітре! Сонце! Я хочу бути щасливим!”

І почуло воно голос. Однак, кому цей голос належав, кошеня так і не зрозуміло, але запам’ятало на все життя ...

– Ти хочеш бути щасливим – значить, будеш таким!

Вихователь запитує дітей: Діти, скажіть мені, яку пораду отримало кошеня? Кошеня зрозуміло, що воно щасливе? А як ви думаєте, що людині потрібно для щастя? Коли людина сумує або хворіє, її можна назвати щасливою? Ви щасливі діти? Чому ви так вважаєте? (*Міркування дітей*).

Узагальнюємо. Сьогодні на занятті ми дізналися багато цікавого про щастя. Воно схоже на сонячний промінь, який зігриває своїм теплом серце. Я бажаю вам завжди бути здоровими і щасливими поруч із близькими і рідними людьми!

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. *Вихователь звертається до дітей:* Сонце, я тебе люблю, Сонце, я тебе прошу: подаруй всім світла і тепла, щоб щасливим було в нас життя!

Фея Любові прислала вам на подарунок частування – яблука з Саду Щастя.

Вихователь пригощає дітей яблуками. Віднесіть їх додому і почастуйте ваших рідних. Нехай вони відчують себе щасливими!

Вдома, разом із своїми батьками. Намалюйте в альбомі птаха щастя, нехай він принесе щастя у вашу родину!

Тема заняття: “Вчимося спілкуванню”

Мета заняття: розширити уявлення дітей про радість спілкування; розвивати навички дружнього спілкування в колективі однолітків; виховувати чуйне й турботливе ставлення до людей: рідних, близьких, незнайомих.

Методи: бесіда, пояснення, розповідь, гра, вправа.

Матеріали: аудіозаписи з серії “Класики – дітям”, дзвоник.

Хід заняття

Гра “Коло радості”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь звертається до них: Дзвоник наш чарівний знов дзвенить, зранку – ніжно-ніжно – у коло радість кличе!

Вихователь пропонує дітям привітатися одне з одним за допомогою дзвоника: Я ласкаво подивлюся на Андрійка, посміхнуся йому, а потім подзвоню у дзвоник: “Вітаю, Андрійку!” – й передам йому дзвоник. Так він обійде все коло.

Читання казки М. Коцюбинського “Дві кізочки”. Дві кізочки стрілись вони на вузькій стежечці. З одного боку стежечки глибокий рів, а з іншого – висока та крута гора. Розминутися ніяк не можна.

Постояли вони, постояли, подумали-подумали, а тоді одна кізочка стала на коліна, перевернулася на бік, лягла на стежці й притиснулася до гори.

Інша обережно переступила через неї, а та, що лежала, встала і пішла собі.

Вихователь запитує дітей: Як ви вважаєте, чи правильно вчинила кізонька? Чи відчула вона задоволення від свого вчинку? Чому? Чи може людина відчувати себе щасливою, якщо допомагає іншій? (Міркування дітей).

Гра “Від серця до серця”. Вихователь пропонує дітям погратися в “Поїзд дружби”. Попереду “паровоз” – ведучий, а за ним “вагони” – діти. Ведучий промовляє слова:

“Я – веселий паровоз – друзіві ... (цукерки, іграшки, здоров’я) привіз...” – і бере іншу дитину. Ведучий стає “вагончиком”, а той, до кого він приєднався, – “паровозом”.

Узагальнюємо. Сьогодні ми говорили про головне для кожної

людини. Бути другом це, справді, – щастя! Давайте посміхнемося одне одному. Ми щасливі й пишаємося тим, що ми – друзі.

Вдома, разом із своїми батьками. Намалюйте в альбомі човник. Уявіть, що ви вирушили з друзями в далеке плавання. Напишіть на човниках імена своїх друзів.

Тема заняття: “Добре серце”

Мета заняття: розширювати уявлення дітей про світ любові й добрих почуттів; розвивати чуйність; виховувати шанобливе ставлення до почуттів інших людей.

Методи: бесіда, пояснення, гра, вправа.

Матеріал: м’яка іграшка у вигляді серця, уривок із мультфільму “Снігова королева”, альбом.

Хід заняття

Гра “Коло радості”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь звертається до дітей. Здрастуй, дитячий садочок веселий, дуже я тебе люблю! Здрастуйте, мої друзі! Я дуже рада вас бачити!

– Сьогодні ми пригадаємо про одного хлопчика. Його звали Кай. Ви здогадалися, з якої він казки? (*Відповіді дітей*).

– Подивимося мультфільм і згадаємо, що ж сталося з серцем Кая?

Перегляд фрагмента мультфільму “Снігова королева” або читання уривка з казки Г.-К. Андерсена. Вихователь запитує дітей: Як ви думаєте, може жити любов у холодному, крижаному серці? Що станеться, якщо у всіх людей замість серця буде шматочок льоду? Подумайте, що б ви зробили для того, щоб розтопити крижане серце? (*Міркування дітей*).

Фізкультхвилинка.

Вправа “Заспокой серце”. Вихователь звертається до дітей: Діти, чуєте, тут хтось плаче. Хто це? Вихователь показує дітям м’яку іграшку у вигляді серця (за бажанням, замість іграшки-серця можна використовувати будь-яку м’яку іграшку-тваринку).

– Це – Маленьке серце. Що сталося з тобою, Маленьке серце? Скажи мені на вушко (*вихователь прикладає іграшку до вуха*).

– Воно розповіло мені, що заблукало, загубилося, не знає, де його будинок, не знає, де його родина. Найсумніше, що це сердечко самотнє. Мені так його шкода, тому що воно не знає любові. Що ж нам робити, як допомогти Маленькому сердцю? (*Міркування дітей*).

– Нехай кожен із вас заспокоїть, розрадить Маленьке серце ласкавими і добрими словами (*діти по колу передають іграшку*).

– Не плач, Маленьке серце, не переживай. Ти більше не самотнє. Залишайся з нами. Живи в нашій групі, радуй нас. А ми будемо любити й тішити тебе.

Наодинці з собою. *Вихователь пропонує дітям прикласти руку до серця і послухати, як воно б'ється: послухаємо своє серце. Помовчимо і подумаємо ...*

Вихователь теж прикладає руку до серця.

– У моєму серці живе любов. Я думаю, що у ваших серцях теж вона живе. Тільки людина з добрим і відкритим серцем може бути чуйною та лагідною.

Гра “Від серця до серця”. Діти стають у коло.

– Візьмемося за руки і відчуємо, що ми не самотні. Нехай у серці кожного з вас живе любов! Нехай ваша любов зігріває все навколо! Пам'ятайте: добрі вчинки і слова любові можуть зігріти будь-яке крижане серце!

Вдома, разом із своїми батьками. Намалюйте таке серце, яке вам подобається, або зробіть аплікацію, подаруйте його близькій людині.

Тема заняття: “Лагідні слова”

Мета заняття: ознайомити дітей із лагідними словами; розвивати і підтримувати прагнення користуватися ними у власному мовленні; виховувати привітне ставлення до різних людей, прищеплювати навички ввічливого спілкування з ними.

Методи: бесіда, пояснення, розповідь, гра, вправа.

Матеріал: альбом, аудіозапис із серії “Звуки природи”, два однакових кошики для квітів, квіти, конверти за кількістю дітей, один великий конверт, поштова скринька, картинки-символи різних слів.

Хід заняття

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь пропонує дітям привітати одне одного ласкавими словами.

Гра “Чарівна пошта”. Вихователь звертається до дітей: Чарівною поштою ця гра називається тому, що вона допомагає надсилати тільки ті листи й листівки, в яких є слова любові, ніжності та ласкаві слова, слова поради. Ви знаєте такі слова? А кому ми говоримо ці слова? (*Міркування дітей*).

– Слова любові ми говоримо своїм рідним і близьким, своїм друзям.

Щоб надіслати другові лист чарівною поштою, потрібно пройти по доріжці. (*Діти діляться на дві команди, стають один проти одного на відстані 12-16 кроків і мають зустрітися з тим, хто йде назустріч*).

Правила гри: крок можна зробити, тільки сказавши ласкаве слово. Наприклад: “Артемчику, ти добрий”, “Миколко, ти дбайливий!”, “Катрусю, ти уважна!”, “Наталко, ти весела!”.

Вихователь запитує дітей: Вам приємно було чути ласкаві слова про себе? А що ви відчували, коли ваші друзі говорили вам добрі слова? (*Міркування дітей*). Чи буває так, що ви говорите образливі слова? (*Вихователь просить дітей відповідати чесно і щиро*). А вам кажуть образливі слова? Вам приємно слухати їх? А чому неприємно? (*Міркування дітей*). Як ви думаєте, на що можуть бути схожі неприємні слова? (*Міркування дітей*).

Є дуже хороша приказка: “Слово ранить, слово лікує”. Як ви вважаєте, що вона означає? (*Міркування дітей*). Пам’ятайте завжди про це. Ніколи нікого не ображайте своїми словами.

Читання казки Т. Лукашева “Про ведмежа”. Жив-був один ведмедик. У нього було багато іграшок. Покликав він до себе у двір грати зайченятко. Стали вони з кубиків будинок будувати. Не сподобалось ведмежаті, як зайченятко стіни будувало, і воно закричало: “Не так треба будувати!” – і сказало зайчику образливе слово. Не захотілося більше зайчику з ведмежам грати, і пішов він.

Нудно ведмежаті одному – покликало воно лисенятка. Захотіли вони на велосипеді покататися. Не зуміли домовитися друзі, хто перший буде кататися, і знову ведмедик наговорив неприємних слів лисеняткові. Заплакало воно від таких слів і пішло. Вийшла мама ведмедика і сказала йому ...

Вихователь запитує дітей: Як ви думаєте, що сказала мама ведмежаті? (Відповіді дітей).

І зрозуміло тоді ведмежа ...

Вихователь запитує дітей: Як ви думаєте, що зрозуміло ведмежа?

– Вирішило воно вибачитися перед друзями і надіслати їм поштою листівки. Але ведмежа не вміє писати і малювати, давайте йому допоможемо.

Творча робота “Лист”. Вихователь звертається до дітей: Ми допоможемо ведмежаті скласти лист. Але поки ви не вмієте писати, ми складемо лист за допомогою картинок.

Вихователь показує картинки-символи. Картинка із зображенням сердечка позначає слова “Я тебе люблю!”; сонця – “Ти добрий, як сонечко!”; квітки – “Ти дуже гарна!”; іграшки – “Давай з тобою грати!” і т.д. Діти складають картинки-символи в конверти: один – на допомогу ведмежаті, інший – його другові. Конверти опускають у поштову скриньку.

Узагальнюємо. *Вихователь запитує дітей: Які слова радують і зігрівають серце кожної людини? Чому ласкаві слова необхідно говорити рідним і близьким? Що ми відчуваємо, коли нам кажуть ласкаві слова? (Відповіді дітей).* Так, ласкаві слова радують і зігрівають серце кожної людини.

Сьогодні ми дізналися, як важливо говорити приємні слова своїм близьким і рідним, тому що ми їх дуже любимо. Коли нам говорять теплі, ніжні, ласкаві слова, ми відчуваємо, що нас люблять. Всім приємно чути хороші слова.

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь дістає з поштової скриньки конверти і роздає дітям. Чи всі ви отримали листи? Сказати “спасибі” не забули? Давайте

подякуємо своїм друзям: спасибі всім! І побажаємо їм завжди говорити хороші слова і чути їх у відповідь!

Вдома, разом із своїми батьками. У своєму альбомі напишіть лист за допомогою картинок. Надішліть листа тому, хто його чекає.

Тема заняття: “Справжній друг”

Мета заняття: поглиблювати розуміння дітьми понять “друг”, “дружба”; формувати вміння виявляти позитивні почуття; виховувати навички доброзичливого спілкування з дорослими й однолітками.

Методи: бесіда, пояснення, розповідь, гра, вправи.

Матеріал: альбом, аудіозапис із серії “Звуки природи”, запис пісні “Ось що означає справжній вірний друг”, обручі.

Хід заняття

Гра “Коло радості”. Діти сідають / стають у коло. Привітання на розсуд вихователя. Наприклад, словами з пісеньки: “Дружба міцна”...(друг у біді не кине, зайвого не запитає, ось що означає справжній вірний друг).

Читання казки Е. Кисельової “Хлопчик-вогник”. Жив на світі маленький гарячий Вогник. І дуже йому хотілося зробитися хлопчиком, щоб було у нього дві спритні руки, дві міцні ноги, два пильних ока – словом, все, як у хлопців.

Він попросив Фею Вогню, і вона перетворила його на хлопчика. “Тільки пам’ятай, – сказала Фея, – тобі потрібно остерігатися води”. Ще вона сказала йому, що якщо він потрапить у воду, то погасне, і не буде тоді ні хлопчика, ні Вогника.

Міцно подружився Вогник із хлопцями. Завжди були вони разом, тільки на річку купатися Вогник з товаришами не ходив.

Одного разу він ішов берегом річки і посміхався сонцю, річці, деревам, траві й квітам. І раптом побачив: тоне хлопчисько, вже і голову його ледь видно над водою. Що робити?!

Згадав Вогник слова чарівниці: “Потрапиш у воду – погаснеш, і не буде тоді ні хлопчика, ні Вогника”. Згадав і ...

Вихователь робить паузу і ставить запитання: Як ви думаєте, що відбулося далі? (*Відповіді дітей*).

Згадав і ... кинувся у воду. Підплив, підтримав хлопчиська і врятував його. Вибралися вони на берег. І тут відчув Вогник, що почав гаснути, і згас ...

Вихователь робить паузу і каже: Хочете дізнатися, що було далі? (Відповіді дітей).

Залишилися на піску тільки чорні вуглики.

Все це з високого неба бачило сонце. Ясне, справедливе. Воно зібрало всі свої промені в один сильний, живий і гарячий промінь, направило його на вуглики і знову перетворило їх на хлопчика-Вогника, у якого було велике любляче серце.

Вихователь запитує дітей: Як ви думаєте, хлопчик-Вогник – справжній друг? Чому? А ви вмiєте допомагати своїм друзям? Розкажіть, як. Міркування і відповіді дітей.

Фізкультхвилинка “Каруселі”.

Вправа-гра “Поруч”. На підлозі розкладені два обручі. Діти діляться на дві команди і за сигналом вихователя намагаються розміститися всією командою в одному обручі. Перемагає та команда друзів, яка в повному складі помістилася в обручі.

Узагальнюємо. Надійний, вірний друг завжди допоможе в скрутну хвилину, порадіє твоїм успіхам. Вчіться дружити і цінувати дружбу. Є таке прислів'я: “Немає друга – шукай, а знайшов – бережи”. Як ви його розумієте?

Вдома, разом із своїми батьками. Намалюйте в альбомі малюнок до казки “Хлопчик-Вогник”.

Тема заняття: “З чого починається дружба?”

Мета заняття: розширювати уявлення дітей про дружбу, друзів; розвивати вміння оцінювати свої вчинки і вчинки інших; виховувати доброзичливе ставлення до людей із найближчого оточення.

Методи: бесіда, гра, вправа, пояснення.

Матеріал: альбом, хрестоматія, м'яч, кеглі, кубики.

Хід заняття

Гра “Довіряємо один одному”. Діти стають один за одним, кладуть руки на плечі тим, хто стоїть попереду, і йдуть по колу.

Ми усі в одному крузі,
Знаємо, що ми всі друзі.
Друзі друзям допомагають
Друзі друзям довіряють!

Вихователь: В одному дитячому садку Оля підійшла до Майї і сказала: “Давай з тобою дружити!”. Майя запитала: “Олю, а чому ти хочеш дружити зі мною?”

Вихователь запитує дітей: Як ви думаєте, що відповіла Оля? Діти, як ви думаєте, з чого починається дружба? (*Міркування дітей*).

Бліц-гра “Так і ні”. Вихователь кидає дітям м’яча з такими запитаннями: “Дружба починається, якщо посміхнешся комусь?”, “Дружба починається, якщо захищаєш когось?”, “Дружба починається, якщо ділишся іграшками з кимось?” і т.д.

Вправа “Паровозик”. Діти діляться на “вагончики” і “паровозики” за таким принципом. У скриньці або мішечку у вихователя однакова кількість прямокутників-“паровозиків” і така ж кількість квадратиків-“вагончиків”. Дітям пропонується витягти одну з фігур і розділитися на дві групи: “паровозики” й “вагончики”, – залежно від фігури, що дісталася. “Паровозик” стає позаду “вагончика” і кладе руки йому на плечі. Головне правило: дитина, яка виконує роль “паровозика”, направляє “вагончик”, підбадьорює товариша словами. На шляху проходження відстані – 4-5 метрів можна поставити перешкоду (стілець, кеглі і т.д.). Маршрут можна позначити кольоровою ниткою.

Після завершення гри вихователь запитує дітей: Що ви відчували, коли були “паровозиками”? Що відчували, коли були “вагончиками”? Чи довіряли ви своєму товаришеві? Як ви думаєте, що таке довіра? (*Міркування дітей*).

Узагальнюємо. Дуже важливо для кожної людини мати друзів і вміти дружити. Ще важливіше навчитися цінувати дружбу й бути справжнім другом.

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь пропонує дітям встати парами по колу обличчям один до одного. Внутрішнє коло рухається за годинниковою стрілкою, а

зовнішнє коло залишається на місці. При цьому пари змінюються, і діти в кожній парі проговорюють, з'єднавши долоні: “Ти і я, ми – друзі”.

Тема заняття: “Вчимося любити”

Мета заняття: формувати в дітей уявлення про людське почуття – любов; розвивати прагнення проявляти любов до рідних, близьких, друзів, до навколишнього світу; виховувати позитивне сприйняття світу.

Методи: бесіда, розповідь, пояснення, гра, вправа.

Матеріал: аудіозапис із серії “Звуки природи”, м’яка іграшка-“сонечко”, альбом.

Хід заняття

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь звертається до дітей. Ви любите своїх рідних і близьких? Як ви висловлюєте свою любов? Буває так, що людина не любить нікого? Як чинить така людина? А як про це ми дізнаємося? (Міркування дітей).

Фізкультхвилинка.

Вправа “Продовж речення”. Вихователь пропонує дітям продовжити висловлювання: “Я люблю ...”, “Мене люблять ...”, “Про мене піклуються ...”, “В мене вірять ...”.

Вправа-гра “Сонячний промінчик любові”. Вихователь демонструє іграшку – “сонечко” – і пропонує дітям стати навколо неї.

– Любов – це маленьке сонечко всередині кожного з нас. У сонечка є промінчики любові, вони вміють творити дива. Станьте навколо нашого “сонечка”. Уявіть, що ваші ручки – це сонячні промінчики, і спрямуйте їх до когось із близьких і рідних, скажіть їм слова-побажання. А почати можна з таких слів: “Любові промінчик я спрямовую ...”.

Діти самотійно формулюють побажання. Вихователь за необхідності допомагає їм. Наприклад: “Любові промінчик спрямовую, всім здоров’я я бажаю!”, “..., мамі щастя я бажаю!”, “...,

всім успіху я бажаю!”, “... , татусю радості бажаю!”, “... , з другом я завжди граю!”, “... , добрих справ я всім бажаю!”

При програванні цієї вправи-гри побажання дітей можуть бути найрізноманітніші. Вони можуть бути адресовані, за бажанням дитини, будь-якій людині й промовлятися у довільній формі.

Узагальнюємо. Любов – одне з найкращих почуттів людини. Ми любимо природу, своїх близьких і рідних, друзів, Батьківщину. Любов – це і турбота, і допомога, і підтримка, і радість.

Вдома, разом із своїми батьками. Намалюйте сонечко любові. Навколо нього приклейте фотографії або намалюйте тих, кому ви хочете подарувати свою любов.

Тема заняття: “Милосердя”

Мета заняття: формувати в дітей уявлення про милосердя як почуття людини; розвивати прагнення бути милосердними; виховувати співчуття до інших людей, бажання надавати допомогу, проявляти турботу.

Методи: бесіда, пояснення, розповідь, інсценування.

Матеріал: альбом, атрибути для інсценування, сюжетні картинки, аудіозапис із музичним матеріалом.

Хід заняття

Гра “Привітання”. Вихователь пропонує дітей стати парами по колу, утворюючи зовнішній і внутрішній кола, і виконати наступні дії: “привітатися” спочатку вказівними пальцями, а потім мізинцями.

Інсценування. Вихователь пропонує дітям уявити ситуацію: у старенької бабусі впав кошик і розсипалися фрукти й овочі, які вона несла додому з магазину. Повз неї йшли два хлопчики. Один із них став збирати розсипане і складати в кошик, допомагаючи старенькій, а інший хлопчик просто пішов далі, навіть не звернувши уваги на це.

На роль бабусі запрошується дорослий, а на роль хлопчиків – двоє дітей. Сценка програється, діти уважно спостерігають, потім обговорюють.

Вихователь запитує дітей: Діти, як можна назвати вчинок і дії

хлопчика, який допоміг старенькій? А як назвати вчинок хлопчика, який пройшов повз і не звернув уваги на стареньку? Діти, а чи знайоме вам слово “миłosердя”? Я вимовлю це слово повільно. Які два слова ви почули? (*Міркування. Відповіді дітей*).

– Правильно. Миле серце. Які справи може здійснювати миле серце: добрі чи злі?

Фізкультхвилинка “Ми теж можемо так”.

Розповідь за сюжетними картинками. Вихователь звертається до дітей: Серце людини може бути добрим, чуйним. Таке серце вміє любити. Однак, людське серце може бути й байдужим, і жорстоким; таке серце не відчуває співчуття й любові.

Пропоную вам послухати історію, розглянути картинки та поміркувати про те, як можна сказати про серце лісового мешканця.

Одного разу зайчик підвернув лапку. Доктор Айболить перев’язав йому лапу й відправив до лікарні. Зайчику кілька днів не можна було стрибати і бігати у лісі. Всі лісові звірі-сусіди, дізнавшись про це, почали турбуватися: що ж буде з вуханем?

Діти розглядають сюжетні картинки і складають розповідь про те, хто і як повів себе із хворим зайчиком.

Вдома у зайчика залишилися мама й тато, братики й сестрички. Коли мама і тато зайчика ходили до нього в лікарню ...

- Велика Ведмедиця сиділа з маленькими зайченятами ...
- Їжачок приносив морквину і пригощав малюків ...
- Мудра Сова читала їм казки.

Тільки лисеня бігало у лісі веселе, радісне і, коли його просили пограти з малюками-зайченятами, завжди відповідало: “Ніколи мені! І взагалі, це не моя справа і не моя турбота – з вашими зайченятами гратися”.

Вихователь запитує дітей: Яким можна назвати маленького лиса: милосердним або байдужим? Яке серце виявилось у нього? (*Міркування дітей*).

У деяких людей теж буває байдуже серце: вони не хочуть допомагати тим, хто слабший, хто потребує турботи й розради.

Наодинці з собою. (Звучить музика). Вихователь звертається до дітей: Кожна людина може запитати себе: “Чи можу я бути милосердним і чуйним? Чи хочу бути таким?”. Ви можете прислухатися до себе і відчувати, чи готове ваше серце бути чуйним, добрим, милосердним.

Вихователь звертається до дітей: Хто хоче поділитися своїми думками?

Узагальнюємо. Сьогодні ми говорили про таке людське почуття, як милосердя. Розкажіть, якою має бути милосердна людина, чого вона прагне? (Міркування дітей).

Вихователь: Бути милосердним – означає вміти прощати, забувати образи, втішити скривдженого, підбадьорювати сумного, вимовляти добрі слова, допомагати слабким, хворим і старим людям.

– Ви зростаєте небайдужими людьми. Не треба соромитися бути добрими і милосердними.

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь звертається до дітей: Візьмемося за руки і скажемо: “Давайте прощатися, одне одному бажати добрими бути, милосердними стати”.

Вдома, разом із своїми батьками. Поміркуйте разом із батьками, хто з ваших знайомих потребує допомоги, як ви можете їм допомогти.

Тема заняття: “Доброта у кожному серці”

Мета заняття: узагальнювати знання дітей про моральні якості: милосердя, чуйність, турботу; розвивати прагнення здійснювати добрі вчинки; виховувати уважне, чуйне ставлення до навколишнього світу, інших людей.

Методи: бесіда, рольова гра, розповідь, пояснення.

Матеріал: кошик із зерном, квітковий горщик.

Хід заняття

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь пропонує дітям взяти з кошика (мішечка) по одному зернятку, сказати добре, гарне, ласкаве слово своєму другові й

покласти зерно в квітковий горщик, супроводжуючи дії словами про те, що хороші, добрі вчинки і слова завжди примножуються.

Гра “День помічника”. Вихователь: “Сьогодні у нас з вами незвичайний день. Ми будемо допомагати одне одному, але так, щоб це було непомітно. Я підійду до кожного з вас і скажу, кому він буде сьогодні допомагати. Намагайтеся виконати моє доручення, але нікому не розповідайте про нього. Увечері ми з вами знову зберемося разом, і ви розкажете, хто ж вам сьогодні допомагав, і подякуєте йому за це”.

Протягом дня вихователь нагадує дітям про доручення. Увечері він просить дітей по черзі розповісти про те, як і хто допомагав кожному з них.

Розповідь про маленьку дівчинку. Одна Маленька дівчинка хотіла швидше стати дорослою. Спочатку вона вирішила, що якщо одягне таке саме вбрання, як у дорослих жінок, то відразу подорослішає. Дівчинка дістала з шафи мамину сукню й туфлі, вбралася в них і стала дивитися у дзеркало. Їй здалося, що добре було б ще зробити зачіску, як у мами, і підфарбувати вії. Дівчинка так і вчинила. Після цього вона знову подивилася в дзеркало і побачила ...

Бесіда. *Вихователь запитує дітей:* Як ви думаєте, кого вона там побачила?

“Ні, – вирішила Маленька дівчинка, – одними сукнями та зачісками тут не обійдешся. Треба подумати, що ще роблять дорослі. Ось мама, наприклад, варить обід. Треба і мені приготувати обід!” І вона жваво взялася за справу.

Але – диво! Морквина ніяк не хотіла митися, а картопля – чиститися, капуста ж так розчепірила своє листя, що до неї взагалі було страшно підступитися... А вода на плиті хоч і закипіла, але була зовсім не схожа на мамин смачний борщ...

“Ні, – вирішила Маленька дівчинка, – татові такий обід навряд чи сподобається!”

І тоді вона подумала, а чи не краще піти погуляти у двір? Коли дівчинка спускалася сходами, назустріч їй піднімалася бабуся з

важкою сумкою. Ноги самі зупинилися, і Маленька дівчинка сказала: “Бабусю! Давайте, я вам допоможу!” Старенька так втомилася нести важку ношу вгору, що погодилася віддати один згорток із сумки. Коли дівчинка проводила бабусю до її квартири, та сказала: “Дякую! Яка доросла у твоїх батьків дочка! Напевно, вони цьому дуже раді”.

І тут Маленька дівчинка відчула себе й справді дорослою, хоча не було на ній ні маминої сукні, ні високих підборів. “Здійснилося диво, – подумала дівчинка, – я зовсім не виросла і майже нічого робити не вмію так, як дорослі, а мене назвали дорослою!”

І вона запитала про це у старенької. Та відповіла: “Ти поводи́ла себе, як доросла”.

Вихователь запитує дітей: Діти! Чому бабуся назвала вчинок дівчинки дорослим? А ви робили хороші, добрі вчинки? Як ви думаєте, чи потрібно чекати подяки за добрий вчинок? (*Міркування дітей*).

Фізкультхвилинка.

Рольова гра “Їдемо в автобусі”. Діти – пасажери автобуса. Вони виконують різні ролі: бабусі, дідуся, матері з дитиною тощо. Автобус “їде” своїм маршрутом; на зупинках пасажери входять і виходять. Вихователь не підказує дітям варіанти правильної поведінки. Після того, як автобус прибув до місця призначення, вихователь пропонує дітям самим прокоментувати їхні дії, ставлячи *питання:* Чому ви поступилися (або не поступилися) місцем бабусі? Як ви думаєте, чому мати з дитиною на руках вийшла з автобуса сумна (посміхалася)? Як ви вчините в такій ситуації? (*Відповіді дітей*).

Узагальнюємо. *Вихователь звертається до дітей:* Діти, а чи не було такого, що ви обіцяєте собі робити добрі справи. Але не помічаєте нікого, кому б могли допомогти, для кого б могли зробити щось добре і корисне. Чи не хочете ви зробити якийсь визначний вчинок, наприклад, когось врятувати від біди? Проте за своїми мріями про лицарські вчинки ви не помічаєте близьких людей, які так чекають вашої допомоги.

Насправді, від хорошого вчинку стає добре всім: і тому, хто допомагає, і тим, кому допомогли. Навіть, якщо ми зробимо крихітний, як зернятко, добрий вчинок, він може принести радість не тільки вам, вашим найближчим людям, а й усьому світові! Робіть добрі вчинки, адже вони несуть у світ радість і любов!

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь пропонує дітям взятися за руки, сказавши хором: Радість подарувати людям поспішайте з самого ранку, і серце ваше відразу відгукнеться на добрі справи.

Вдома, разом із своїми батьками. Допоможіть вдома рідним – зробіть корисний вчинок.

Тема заняття: “У світ зі злагодою”

Мета заняття: розвивати в дітей прагнення жити в мирі, злагоді; формувати уявлення про мир; виховувати доброзичливість і привітне ставлення до людей різних національностей.

Методи: бесіда, пояснення, гра, вправа.

Матеріал: альбом, аудіозапис пісні “Який прекрасний цей світ”, гуаш, аркуші з намальованими колами, серветки.

Хід заняття

Гра “Від серця до серця”. Діти сідають / стають у коло. Вихователь звертається до дітей: Сьогодні вранці я слухала радіо. Диктор розповів, що в нашому місті не сталося нічого поганого, ніхто ні з ким не сварився. Я так зраділа цьому, що мені навіть сонце здалося яскравішим.

Доброго ранку, вже сонечко сяє,
Промінчиком ніжним тебе зігріває,
Лагідно в щічку тебе приголубить,
Шепоче на вушко, що хтось тебе любить.

Вправа “Моя планета”. Якщо дивитися на нашу планету з космосу, то вона теж здається різнобарвною. Не видно окремих міст, лісів, річок, озер, а просто красиві цяточки. А тепер уявіть, що на одній планеті всі жителі посварилися й ображаються одне на одного. Розфарбуємо таку планету. Замість звичайних пензликів у вас

будуть ваші пальчики. (Діти малюють на заздалегідь підготовленому аркуші з намальованим для кожного колом).

Вихователь запитує дітей: Які кольори ви використали? Чому? Діти, ви знаєте, як можна навчити мешканців цієї планети жити дружно і без образ? (Міркування дітей).

А тепер уявимо, якою стала ця планета після того, як люди на ній помирилися, і ще раз розфарбуємо її. (Якщо гуаш волога, вихователь зверху кладе білий круг, закриваючи планету “образ”; якщо гуаш висохла, то можна малювати знову поверх сухого шару фарби).

Вихователь запитує дітей: А тепер що ви відчуваєте, дивлячись на планету? Чи схожа ця красива планета на ваш настрій у той момент, коли ви помирилися з друзями? Що для вас означає слово “мир”? (Міркування дітей).

Як ви тепер назвете свою планету?

Узагальнюємо. Сьогодні ми зрозуміли, наскільки важливий мир не тільки між друзями в нашій групі, але й між усіма людьми, які живуть у нашій країні, на всій планеті. Найбільше щастя – жити з усіма в світі, дружно, мирно.

Творчий проект “Дорога до миру”.

Матеріали: папір, кольорові олівці (фарби), плакати і книжки з малюнками людей у національних костюмах.

Вихователь пропонує дітям розглянути малюнки у книжках і плакати й запитує, що вони знають про людей у різних національних костюмах, хто та в якій країні живе? Звертає увагу на те, що Земля – це спільний дім для всіх людей, що живуть на планеті, і дуже важливо, щоб всі жили дружно і зберігали мир у всьому світі.

Вихователь пропонує всім разом зробити плакат “Дорога до миру”, в центрі якого можна намалювати голуба як символ миру.

2.9. Методичні рекомендації

2.9.1. Методичні рекомендації для психологів ЗДО щодо проведення діагностичної роботи з вивчення індивідуально-психологічних особливостей розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

1. Послідовність проведення діагностичної роботи передбачає реалізацію таких етапів виявлення психологічних особливостей розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб:

I етап. Первинне вивчення загальних тенденцій розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.

II етап. Вивчення індивідуальних особливостей розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.

2. Методи, рекомендовані для виявлення індивідуальних особливостей розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.

I етап. Методи діагностики: опитувальник для психологів ЗДО (розробники: В. Кузьменко, І. Луценко (Додаток А)).

II етап. Методи діагностики: цілеспрямоване спостереження (розробник програми: В. Кузьменко), анкета для батьків (розробник: В. Кузьменко; адаптовано Т. Мельничук (Додаток Б)).

3. Досягнення мети діагностичної роботи на кожному з етапів забезпечується послідовністю застосування кожного з методів. Саме такий порядок діагностичної роботи сприяє поступовому переходу від виявлення загальних тенденцій розвитку дітей дошкільного віку цих категорій до більш поглибленого розуміння індивідуальних особливостей їхнього розвитку та у подальшому – складання історії

індивідуального розвитку для тих дітей, які потребують особливої уваги з боку психолога, педагогів.

Отже, метою першого етапу діагностичної роботи є виявлення загальних тенденцій розвитку дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, принципів сімейного виховання у цих родинах.

Метою другого етапу діагностичної роботи є визначення індивідуальних і типових особливостей розвитку, що характерні для певної вікової групи дітей цієї категорії, та специфіки сімейних запитів і особливостей виховання, яких дотримуються їхні батьки.

4. Важливою умовою якості отриманих емпіричних даних є чітке виконання супровідних інструкцій щодо реалізації кожного з пропонованих методичних засобів. Надамо додаткові роз'яснення щодо їх виконання:

а) на першому етапі психологам ЗДО пропонується максимально об'єктивно відповісти на запитання анкетування, що проводиться з метою вивчення особливостей розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб;

б) необхідно вказати область, місто, район, № ЗДО, де проводиться опитування; зазначити загальну кількість досліджуваних дітей, а також вказати, скільки з них – раннього віку, молодшого дошкільного віку та старшого дошкільного віку. Важливо зазначити окремо, скільки досліджуваних дітей із родин учасників АТО та з родин ВПО, адже цим категоріям дітей можуть бути притаманні певні специфічні особливості розвитку. Зауважимо, що певна кількість дітей належить до родин і першого, і другого типу, тобто їхні батьки одночасно є внутрішньо переміщеними особами та учасниками АТО.

Після цього отримані результати слід перенести у розміщену після опитувальника таблицю зведених даних щодо особливостей розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб. Це дає змогу одразу простежити загальні тенденції розвитку дітей цих категорій, визначити особливості їхнього виховання у родинах та суть запитів і побажань

батьків стосовно подальшого розвитку та виховання дітей;

в) при заповненні програми спостережень за проявами індивідуальних особливостей розвитку та виховання дитини (автор-розробник: В. Кузьменко) слід звернути увагу на такі аспекти: відмінності психофізичного розвитку (вікові особливості, насамперед відповідність розвитку віковим нормам; статеву ідентифікацію; характеристику стану здоров'я та фізичного розвитку дитини; тип темпераменту дитини; прояви задатків і здібностей) та відмінності особистісного розвитку (розвиток самосвідомості; соціально-етичний, емоційно-вольовий, потребнісно-мотиваційний та інтелектуальний розвиток). Підкреслимо, що оцінювання індивідуальних особливостей розвитку дитини слід здійснювати у балах таким чином: якщо Ви спостерігаєте певні прояви у поведінці дитини постійно або часто, оцініть їх 3-ма балами; якщо час від часу або інколи – 2-ма балами; якщо рідко або ніколи – 1 балом. Крім цього, у пункті “Приклади, коментарі” бажано наводити окремі приклади або занотовувати Ваші роз'яснення, міркування. Після заповнення програми спостережень здійсніть узагальнене оцінювання стану індивідуальних відмінностей кожної дитини та перенесіть їх у форму 2, яка дасть змогу відобразити результати в індивідуальному психологічному портреті дитини. Паралельно доцільно здійснити вивчення особливостей та умов сімейного виховання.

5. Час, відведений для діагностичної роботи. Більшість пропонованих методів передбачає систематизований виклад результатів поточного обстеження кожної дитини, осмислення та аналіз результатів діагностики за різними методиками, залучення експертів (педагогів, батьків) до оцінювання особливостей розвитку дітей і письмового відображення здобутих даних в анкетах, опитувальниках, психологічних характеристиках. Спеціально відведеного часу для роботи в групі дітей потребує проведення спостереження (II етап діагностики).

Кожен сеанс спеціальної діагностичної роботи з окремою дитиною має тривати не більше 15-20 хвилин. Спеціально організовані спостереження за особливостями розвитку дітей

доцільно здійснювати упродовж 1-1,5 години у першу та другу половину дня. Кількість їх повторень залежить від кваліфікації психолога, але має здійснюватись стільки разів, скільки це необхідно для отримання достовірних і повноцінних даних про дитину. Для підвищення якості спостережень у фокусі уваги слід утримувати прояви поведінки та розвитку однієї дитини, фіксуючи здобуті дані у протоколі спостережень.

6. **Ведення записів** у протоколах спостережень. Для зручності ведення записів доцільно використовувати схему протоколу, в якій слід записувати ознаки досліджуваного явища, ситуації, у яких вони можуть бути виявлені, конкретні прояви поведінки дитини, що свідчать про ступінь розвитку дитини, лаконічно характеризують події та умови, що можуть вплинути на поведінку дитини, а також робити нотатки підсумкового, аналітичного змісту.

*Орієнтовна схема протоколу спостереження
ПІБ дитини, вік, мета та завдання спостереження, дата*

Ознаки досліджуваного явища (критерії, показники чи інші одиниці аналізу)	Ситуації, вид діяльності, в яких досліджуване явище проявляється, час і тривалість спостереження	Прояви поведінки дитини (вербальні та невербальні)	Контекст подій, умови, у яких відбуваються події	Інтерпретація даних, висновки, узагальнення	Примітки

Зауважимо, що вербальні прояви індивідуальних особливостей дітей дають педагогу можливість встановити спрямованість дитини на партнера у спілкуванні й установку на відповідну реакцію; рівень розуміння просторово-часових відношень, емоцій людини, характеру учасників спілкування (правильність вживання слів, що характеризують місце, час, зміст подій; передають стан людини; описують риси, якості особистості); багатство активного словника дитини, рівень засвоєння граматики мовлення (його граматична правильність, відмінювання й узгодження слів) і звуковою культурою мовлення (звуковимова, дикція, сила голосу); особистісні якості вихованця, ціннісні орієнтації, мотиви спілкування тощо. Крім цього, звертаємо увагу на невербальні прояви у поведінці дітей

(міміку, пантоміміку, просторове розташування та дистанцію між дитиною і партнером у взаємодії, позу, поставу й ходу вихованця, психофізіологічні прояви, окремі дії та вчинки тощо). Ці прояви також необхідно фіксувати, адже вони є свідченням типу темпераменту, здібностей, характеру, інтелекту, а отже, дають змогу розкрити зміст і причини поведінки дитини.

7. Поглиблене вивчення тих аспектів розвитку дитини, що потребують посиленої уваги, здійснюється з урахуванням індивідуальних результатів дослідження на попередніх етапах діагностики. Метою обстеження у цьому разі можуть бути як позитивні, так і негативні, проблемні аспекти розвитку дитини, наприклад, поглиблене вивчення особливостей емоційного, когнітивного, комунікативно-мовленнєвого або інших сфер розвитку. Задля цього використовуються поширені, перевірені та достовірні методи, відповідно до віку досліджуваних. Результати обстеження індивідуального розвитку кожної дитини відображають у психологічних характеристиках, історіях індивідуального розвитку, психологічних паспортах тощо. Ці дані необхідні для розробки індивідуальних освітніх програм і визначення змісту подальшої розвивальної, профілактичної та корекційної роботи з дітьми.

8. Необхідними видами подальшої роботи психолога у цьому напрямку є психолого-педагогічне консультування батьків дітей з порушеннями емоційного, когнітивного, комунікативного та інших сфер розвитку, а також психолого-педагогічне консультування і просвітницька робота з педагогічним колективом закладу дошкільної освіти щодо питань супроводу дітей з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб з урахуванням індивідуальних особливостей їхнього розвитку. Індивідуальне консультування спрямоване на обговорення позитивних і проблемних аспектів розвитку їхньої дитини, удосконалення можливостей сімейної психокорекції посттравматичного стресового розладу, підвищення адаптивних можливостей самих батьків, налагодження виховної взаємодії з дитиною. Консультування педагогів допомагає виявити та здійснити ефективне врахування індивідуальних особливостей розвитку кожної дитини у освітньому процесі ЗДО.

Додаток А

І етап. Первинне вивчення загальних тенденцій розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

Опитувальник для психологів ЗДО

“Вивчення загальних тенденцій розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб”
(розробники: В. Кузьменко, І. Луценко)

Шановні колеги! Просимо відповісти на запитання анкети, що проводиться з метою вивчення особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб.

Область, місто, район, № ЗДО _____

Загальна кількість досліджуваних дітей – _____; з них: раннього віку – __, молодшого дошкільного віку – _____, старшого дошкільного віку – _____.

З них із родин учасників АТО _____

З родин ВПО _____

Загальна кількість досліджуваних родин _____

З родин учасників АТО _____

З родин ВПО _____

1. Які саме психотравмівні події пережила дитина?

З родини учасників АТО _____

З родини ВПО _____

(смерть близьких, розлука з близькими, поранення близьких, переселення, ночівля у бомбосховищах, вибухи, інші. Вказати кількість дітей, які пережили ті чи інші події з урахуванням частотності пережитих подій).

2. Які, на Вашу думку, специфічні особливості розвитку, прояви поведінки притаманні дошкільникам з родин учасників АТО?

Позитивні _____

(активність, уважність, самосвідомість, впевненість, патріотизм, мотивація досягнень, турботливість, відповідальність, організованість, дисциплінованість або ін.).

Над названою властивістю потрібно вказати кількість дітей, в яких виявлено ті чи інші властивості, з урахуванням віку (наприклад, ран.- 1, мол.- 2, ст.- 4).

Тривожні _____

(страхи, агресивність, порушення сну, настрою, апетиту, енурез, замкненість, розсіяність, занижена самооцінка, надмірна сором'язливість або ін.).

Над названою властивістю потрібно вказати кількість дітей, в яких виявлено ті чи інші властивості, з урахуванням віку (наприклад, ран.-2, мол.- 1, ст.- 5).

3. Які, на Вашу думку, специфічні особливості розвитку, прояви поведінки притаманні дошкільникам з родин учасників ВПО?

Позитивні _____

(активність, уважність, самосвідомість, впевненість, патріотизм, мотивація досягнень, турботливість, відповідальність, організованість, дисциплінованість або ін.).

Над названою властивістю потрібно вказати кількість дітей, в яких виявлено ті чи інші властивості, з урахуванням віку (наприклад, мол.- 2, ст.- 4).

Тривожні

(страхи, агресивність, порушення сну, настрою, апетиту, енурез, замкненість, розсіяність, надмірна сором'язливість, інші ознаки психотравми)

Над названою властивістю потрібно вказати кількість дітей, в яких виявлено ті чи інші властивості, з урахуванням віку (наприклад, ран.-1, мол.- 3, ст.- 2).

4. Які спільні особливості розвитку, прояви поведінки притаманні дітям із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб?

Позитивні

(активність, уважність, самосвідомість, впевненість, патріотизм, мотивація досягнень, турботливість, відповідальність, організованість, дисциплінованість або ін.).

Над названою властивістю потрібно вказати кількість дітей, в яких виявлено ті чи інші властивості, з урахуванням віку (наприклад, ран.-2, мол.- 1, ст.- 5).

Тривожні

(страхи, агресивність, порушення сну, настрою, апетиту, енурез, замкненість, розсіяність, надмірна сором'язливість, інші ознаки психотравми)

Над названою властивістю потрібно вказати кількість дітей, в яких виявлено ті чи інші властивості, з урахуванням віку (наприклад, ран.-2, мол.- 1, ст.- 5).

5. Інше, що вважаєте за важливе вказати стосовно розвитку та поведінки дітей:

з родин учасників АТО _____

з родин ВПО _____

6. Які, на Вашу думку, своєрідні особливості характеризують виховання дітей у родинах учасників АТО? З них ті, які:

мають позитивний виховний вплив _____

(усебічна підтримка, змістовне спілкування, забезпечення творчої діяльності, заохочення, актуалізація здібностей, наповнення життя дитини позитивними враженнями, забезпечення матеріалами для різних видів ігор, співучасть у різних видах дитячої діяльності та інше).

Просимо вказати кількість родин з тими чи іншими особливостями виховання з урахуванням частотності прояву.

не мають позитивного виховного впливу _____

(прояви роздратованості, приниження особистості, байдужість, авторитарність, відсутність емоційної підтримки, залякування або інше).

Просимо вказати кількість родин з тими чи іншими особливостями виховання з урахуванням частотності прояву.

7. Які, на Вашу думку, своєрідні особливості характеризують виховання дітей з родин внутрішньо переміщених осіб? З них ті, які:

мають позитивний виховний вплив _____

(усебічна підтримка, змістовне спілкування, забезпечення творчої діяльності, заохочення, актуалізація здібностей, наповнення життя дитини позитивними враженнями, забезпечення матеріалами для різних видів ігор, співучасть у різних видах дитячої діяльності або інше)

Просимо вказати кількість родин з тими чи іншими особливостями виховання з урахуванням частотності прояву.

не мають позитивного виховного впливу _____

(прояви роздратованості, приниження особистості, байдужість, авторитарність, відсутність емоційної підтримки, залякування або інше).

Просимо вказати кількість родин з тими чи іншими особливостями виховання з урахуванням частотності прояву.

8. Які, на Вашу думку, спільні особливості характеризують виховання дітей у родинях учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб? З них ті, які мають позитивний виховний вплив _____

(усебічна підтримка, змістовне спілкування, забезпечення творчої діяльності, заохочення, актуалізація здібностей, наповнення життя дитини позитивними враженнями, забезпечення матеріалами для різних видів ігор, співучасть у різних видах дитячої діяльності або інше).

Просимо вказати кількість родин з тими чи іншими особливостями виховання з урахуванням частотності прояву.

не мають позитивного виховного впливу _____

(прояви роздратованості, приниження особистості, байдужість, авторитарність, відсутність емоційної підтримки, залякування або інше).

Просимо вказати кількість родин з тими чи іншими особливостями виховання з урахуванням частотності прояву.

9. Інше, що вважаєте за важливе вказати стосовно особливостей виховання дітей:

в родинях учасників АТО _____

в родинях внутрішньо переміщених осіб _____

10. Інше, що вважаєте за важливе вказати щодо запропонованої теми загалом

_____
_____
_____

Додаток Б

II етап. Вивчення індивідуальних особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

Методика 1. Програма спостережень за проявами індивідуальних особливостей розвитку та виховання дитини (автор-розробник: В. Кузьменко)

Дата заповнення (вказати рік, місяць) _____

Ким заповнювалось (вказати посаду та стаж роботи, ПІБ) _____

Оцініть, будь ласка, стан індивідуальних відмінностей дитини (форма 1).

1. Якщо Ви спостерігаєте певні прояви у поведінці дитини постійно або часто, оцініть їх 3-ма балами, якщо час від часу або інколи – 2-ма балами, якщо рідко або ніколи – 1 балом.

2. У графі “Приклади, коментарі” наведіть окремі приклади або Ваші роз’яснення, міркування.

3. Після заповнення програми здійсніть узагальнене оцінювання стану індивідуальних відмінностей Ваших вихованців (форма 2).

Ім’я, прізвище дитини _____

Вік фактичний (вказати рік та місяць народження) _____

Особливості родини (учасник АТО, ВПО, інше) _____

Форма 1. Оцінювання стану індивідуальних відмінностей дитини

1. Відмінності психофізичного розвитку	Рідко (0-1 б.)	Інколи (2 б.)	Постійно (3 б.)	Приклади, коментарі
<p><i>1-А. Вік</i></p> <p>1. Поводить себе відповідно до вікових норм</p> <p>2. Virізняється відмінною від інших дітей свого віку поведінкою</p> <p>3. Охоче включається у провідну діяльність, притаманну віку</p> <p>4. Демонструє відповідно до віку необхідний рівень мовленнєвого розвитку</p> <p>5. Виявляє відповідні до віку особистісні новоутворення</p> <p>6. Виявляє типові ознаки кризи, відповідної віку</p> <p>7. Усвідомлює та називає свій вік</p>				
<p><i>1-Б. Стать</i></p> <p>1. Правильно називає свою стать</p> <p>2. Прагне виконувати ігрові ролі відповідно до фактичної статі</p> <p>3. Розуміє та називає стать інших людей</p> <p>4. Усвідомлює відмінності між хлопчиками та дівчатками</p> <p>5. Запитує про особливості поведінки людей різної статі</p> <p>6. Застосовує відповідні своїй статі іграшки</p> <p>7. Поводить себе відповідно до своєї статі</p>				
<p><i>1-В. Стан здоров'я та фізичний розвиток</i></p> <p>1. Зовні виглядає на свій вік (зріст, вага)</p> <p>2. Характеризується відсутністю соматичних захворювань</p> <p>3. Характеризується відсутністю хронічних захворювань</p> <p>4. Виявляє гостроту зору, слуху</p> <p>5. Вільно маніпулює дрібними предметами</p> <p>6. Демонструє відповідну до віку розвинутість основних рухів</p> <p>7. Демонструє рухову вправність, активність</p>				
<p><i>1-Г. Темперамент</i></p> <p>1. Бере на себе значне фізичне (психічне) навантаження</p> <p>2. Проявляє витривалість</p> <p>3. Не губиться при раптових змінах та у несподіваних ситуаціях, легко</p>				

1. Відмінності психофізичного розвитку	Рідко (0-1 б.)	Інколи (2 б.)	Постійно (3 б.)	Приклади, коментарі
<p>адаптується</p> <p>4. Регулює власну мовленнєву активність</p> <p>5. Активно рухається, бігає, стрибає</p> <p>6. Легко переключається з одного на інший вид діяльності</p> <p>7. Швидко засинає та легко прокидається</p>				
<p>1-Д. Здібності та інтереси</p> <p>1. Проявляє підвищений інтерес до якогось одного виду діяльності</p> <p>2. Проявляє рівномірно високий інтерес до різних видів діяльності</p> <p>3. Присвячує багато часу улюбленому виду діяльності</p> <p>4. Із задоволенням вигадує нові прийоми реалізації улюбленої діяльності</p> <p>5. Розпитує оточуючих про те, як краще діяти в улюбленій діяльності</p> <p>6. Наполегливо відстоює можливість займатися улюбленою діяльністю</p> <p>7. Намагається діяти креативно, оригінально</p>				
2. Відмінності особистісного розвитку	Рідко (0-1 б.)	Інколи (2 б.)	Постійно (3 б.)	Приклади, коментарі
<p>2-А. Самовідомість</p> <p>1. Демонструє адекватне ставлення до себе, результатів своєї діяльності</p> <p>2. Упевнено виконує свою роль у сюжетно-рольових іграх, відповідних віковій групі</p> <p>3. Адекватно реагує на висловлювання інших про себе, навіть критичні</p> <p>4. Виявляє слухняність, дисциплінованість; намагається схвально оцінювати дії та вчинки оточуючих</p> <p>5. Самостійно визначає та досягає мети діяльності</p> <p>6. Виявляє відповідальність, розсудливість</p> <p>7. Проявляє самостійність у побуті, різних видах діяльності</p>				
<p>2-Б. Соціально-етичний розвиток</p> <p>1. Демонструє приязне ставлення до людей із свого оточення</p> <p>2. Ефективно застосовує мовленнєві засоби комунікації</p> <p>3. Ініціює взаємодію, охоче підтримує ініціативу інших до спілкування</p>				

1. Відмінності психофізичного розвитку	Рідко (0-1 б.)	Інколи (2 б.)	Постійно (3 б.)	Приклади, коментарі
4. Дотримується закріплених у групі норм і правил поведінки 5. Реагує на характер стосунків між дітьми, прагне впливати на них, застосовує для цього ефективні засоби 6. Користується симпатією інших дітей 7. Співчуває іншим, розділяє їхню радість або сум				
2-В. Емоційно-вольовий розвиток 1. Проявляє уважність, зосередженість, наполегливість 2. Виявляє співчуття до інших 3. Виявляє здатність регулювати (проявляти або стримувати) емоційні, мовленнєві, поведінкові реакції адекватно до ситуації 4. Перебуває у стані емоційного піднесення, радості, хорошого настрою 5. Легко відволікається від неприємних вражень 6. Свідомо застосовує засоби регуляції емоцій 7. Говорить про свій настрій, почуття, емоції, не приховує їх				
2-Г. Потребнісно-мотиваційний розвиток 1. Виявляє потребу в емоційній підтримці 2. Виявляє потребу в спілкуванні, взаємодії 3. Виявляє потребу в пізнавальній, інтелектуальній діяльності 4. Виявляє потребу в руховій діяльності 5. Виявляє потребу в ігровій діяльності 6. Виявляє інтерес до навчання в школі 7. Виявляє потребу в схваленні, визнанні				
2-Д. Інтелектуальний розвиток 1. Виявляє активність, допитливість під час занять 2. Виявляє відповідний до віку рівень уявлень, вмінь і навичок 3. Виявляє уважність під час занять 4. Охоче осмислює, систематизує, узагальнює, аналізує, структурує інформацію 5. Легко запам'ятовує пізнавальну				

1. Відмінності психофізичного розвитку	Рідко (0-1 б.)	Інколи (2 б.)	Постійно (3 б.)	Приклади, коментарі
інформацію 6. Проявляє творчість, вигадку при виконанні пізнавальних завдань 7. Розпитує дорослого; ставить людям із найближчого оточення складні питання, логічно пояснює свої думки				

**Форма 2. Узагальнене оцінювання стану
індивідуальних відмінностей дітей**

1. Перенесіть оцінки з кожного пункту програми у відповідний пункт форми 2.
2. Підрахуйте середній бал за кожною частиною програми.

1-А 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3	2-А 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3
1-Б 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3	2-Б 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3
1-В 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3	2-В 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3
1-Г 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3	2-Г 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3
1-Д 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3	2-Д 1) ___ 2) ___ 3) ___ 4) ___ 5) ___ 6) ___ 7) ___ Середній бал = 1 2 3

Таблиця зведених даних за методикою 1

1-А 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі	2-А 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі
1-Б 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі	2-Б 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі
1-В 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі	2-В 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі

1-Г 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі	2-Г 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі
1-Д 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі	2-Д 1 бал набрали – кількість, %. 2 бали набрали – кількість, % 3 бали набрали – кількість, % Найважливіші приклади, коментарі

Анкета для батьків

“Вивчення особливостей та умов сімейного виховання”

(розробники: В. Кузьменко, Т. Мельничук)

Шановні батьки! Просимо відповісти на запитання анкети.

1. Адреса (проживання на сьогодні, регіон, місто, село):

_____.

2. Адреса (проживання до моменту переселення, регіон, місто, село):

_____.

3. Склад сім'ї і структура родини: (повна, неповна) _____.

4. Кількість дітей у сім'ї, з них:

молодшого дошкільного віку – _____; старшого дошкільного віку – _____.

5. Вік батьків (необхідне підкреслити): 20-30 років, 30-40 років, 40-50 років, ваш варіант: _____.

6. Освіта (середня, вища, ваш варіант) _____.

7. Категорія сім'ї: члени родини учасника АТО, внутрішньо переміщені особи

_____.

8. Як Ви оцінюєте стан матеріального забезпечення Вашої сім'ї:

а) низький; б) середній; в) високий.

9. Чи впливає, на Вашу думку, на виховання дітей Ваша зайнятість на роботі:

а) так; б) ні; в) інколи.

10. До якого типу за стилем виховання Ви зарахували б свою сім'ю:

а) авторитарний (беззастережна влада батьків, слухняність дітей);

в) ліберальний (орієнтація членів сім'ї на самостійність дітей, відсутність контролю з боку батьків);

г) демократичний (колегіальний, взаємоповага батьків та дітей).

11. Який засіб формування моральних почуттів дитини Ви вважаєте найважливішим у Вашій сім'ї (пронумеруйте за важливістю: 1, 2, 3...): художня література, народна казка, телебачення, власний приклад, ваш варіант _____.

12. Особливості прийняття рішень щодо виховання дітей:
– до травмівних подій (необхідне підкресліть): узгоджено батьками разом, здійснював тільки чоловік, здійснювала тільки дружина, спільно зі старшим поколінням, ваш варіант _____;
– після травмівних подій (необхідне підкресліть): узгоджено батьками разом, здійснював тільки чоловік, здійснювала тільки дружина, спільно зі старшим поколінням, ваш варіант _____.
13. Який напрям виховання Ви вважаєте найважливішим у Вашій сім'ї: (пронумеруйте за важливістю: 1, 2, 3...): моральне, розумове, економічне, патріотичне, духовне, трудове, екологічне, естетичне, фізичне, ваш варіант _____.
14. Чи підтримуєте зараз сімейні звичаї та традиції:
а) так;
б) ні;
в) інколи.
15. Які календарні свята відзначають у Вашій сім'ї:
а) релігійні;
б) державні;
в) ваш варіант _____.
16. Якою мовою спілкується Ваша дитина:
- у сім'ї: українською, російською, ваш варіант _____;
- у соціальному середовищі: українською, російською, ваш варіант _____.
17. Охарактеризуйте особливості змісту та умов виховання дитини у Вашій сім'ї.

2.9.2. Методичні рекомендації для вихователів ЗДО щодо виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб

У ході обстеження індивідуально-психологічних особливостей виховання і розвитку дітей з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб встановлено, що перенесена дітьми психотравма може спричинити як виникнення негативних наслідків, так і мобілізацію особистісних ресурсів. Серед своєрідних позитивних особливостей виховання і розвитку дітей психологи найчастіше відзначають прояви турботливості, активності, відповідальності,

патріотизму. Емпіричним шляхом встановлено, що серед тривожних особливостей розвитку переважають порушення емоційної (розлади настрою, сну, наявність страхів, плаксивість), когнітивної (розсіяність, неуважність) і комунікативної (замкненість, агресивність, недовіра до людей із найближчого оточення) сфер.

Ці факти визначають необхідність виконання таких дій: постійного спостереження за дітьми, які пережили психотравмівні події, моніторингу їхнього психічного стану; надання таким дітям емоційної підтримки, психологічної допомоги; реалізації індивідуального підходу, спрямованого на активізацію їхніх здібностей і духовного потенціалу; педагогічного сприяння у налагодженні стосунків із однолітками. Відповідна психолого-педагогічна допомога має надаватися і їхнім батькам.

З огляду на зазначене, діяльність вихователів закладів дошкільної освіти, які відвідують діти з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, має спрямовуватись на подолання в них негативних наслідків психотравми, забезпечення профілактики стресів і дистресів, гострих емоційних станів, переживання горя і втрат, попередження різних проявів міжособистісних конфліктів, збереження, зміцнення й відновлення психічного і духовного здоров'я дітей.

Основні напрями роботи вихователя з такими дітьми:

1. Врахування в умовах освітнього процесу закладу дошкільної освіти позитивних і тривожних особливостей розвитку дитини, актуалізованих під впливом складних життєвих обставин, в яких знаходилась/ться її родина, з метою активізації внутрішніх захисних механізмів та мінімізації негативного впливу складних життєвих обставин, в які потрапила родина, на психічне здоров'я, емоційний стан, розвиток і виховання дитини.

2. Одночасне застосування комплексу технологій психологічного і педагогічного впливу з метою активізації психологічних захистів, духовного та творчого потенціалу, здібностей, соціально-морального, національно-патріотичного

виховання, що сприятиме успішній реабілітації та адаптації дітей, гармонізації їхнього розвитку.

3. Забезпечення пріоритетності родинного виховання, єдності у вихованні дітей у родинному колі і закладі дошкільної освіти; здійснення просвітницької роботи, спрямованої на посилення позитивних тенденцій родинного виховання та подолання виховних помилок дорослих.

Успішному виконанню цих завдань сприятиме дотримання таких *психолого-педагогічних передумов*:

– ґрунтовне вивчення історії індивідуального розвитку дитини, умов родинного виховання, перебігу життя кожної дитини з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб;

– пошук конкретних причин становлення специфічних індивідуальних відмінностей, виявлення передумов виникнення ускладнень (серед них можуть бути такі: ослаблений стан здоров'я, особливості вищої нервової діяльності, несприятливі умови проживання та виховання), встановлення причинно-наслідкових зв'язків, завдяки чому процес формування особистості дитини постає як цілісний і безперервний;

– здійснення психолого-педагогічного прогнозування з метою визначення перспектив подальшого розвитку і виховання дитини;

– забезпечення системності у здійсненні індивідуального підходу, дотримання певної послідовності, етапності, а саме: вивчення індивідуальних відмінностей дитини (зокрема, емоційного, когнітивного та комунікативного спрямування); їх урахування в процесі організації різних видів діяльності; оформлення результатів вивчення індивідуальних особливостей розвитку дітей, складання психолого-педагогічних характеристик та індивідуальних освітніх програм; прогнозування стратегії і тактики подальшої роботи з дитиною та її родиною;

– реалізація педагогічної діяльності як дитиноцентристської, що передбачає дотримання всіх прав дитини під час її перебування в закладі дошкільної освіти, урахування дитячих потреб, бажань, нахилів, запитів, здібностей та інтересів, надання емоційної

підтримки, створення можливостей для вибору, прояву самостійності, творчості та експериментування;

– опертя на позитивне в характері, рисах, якостях особистості дитини (наприклад, турботливість, активність, патріотизм, відповідальність, працелюбність) й водночас об'єктивне, конструктивне сприйняття, аналіз наявних проблемних аспектів, пошук методів, які б допомогли конкретній дитині мінімізувати або здолати наявні у неї негативні прояви;

– відмова від принизливих, критичних відгуків щодо тривожних проявів розвитку дитини, таких як неуважність, боязкість, впертість тощо;

– поєднання індивідуально-диференційованого підходу до конкретної дитини з формуванням дитячого колективу, оскільки поза ним не можуть розкритися такі позитивні особистісні якості дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб, як активність, турботливість, взаємоповага, відповідальність;

– створення засобами емоційно підтримуючої міжособистісної комунікації вихователя з дітьми доброзичливої, психологічно комфортної, сприятливої для встановлення контактів комунікативної атмосфери, здатної пом'якшити стрес, послабити негативні прояви в дітей;

– визнання вагомої ролі суто дитячих видів діяльності (ігрової, комунікативно-мовленнєвої, художньо-мовленнєвої, художньо-продуктивної) у психічному розвитку дитини, найбільш повному розкритті її індивідуальності; збагачення змісту цих діяльностей та розширення форм їх організації з метою реалізації в них широкого спектру розвивально-корекційних, виховних завдань;

– застосування в ході реалізації індивідуалізованих і диференційованих ІОП комплексу технологій психолого-педагогічного супроводу, зорієнтованих на виявленні особливості індивідуального виховання і розвитку дітей;

– забезпечення єдності вимог до дитини з боку всіх дорослих

– вихователів, педагогічного персоналу ЗДО, батьків, інших близьких дорослих на засадах поваги до цінностей родини, її культури, традицій;

– досягнення співпраці між вихователями закладу дошкільної освіти та фахівцями психологічної служби, взаємодії з родинами для вироблення єдиної концепції розвитку і виховання дитини;

– забезпечення додаткової теоретичної та практичної психолого-педагогічної підготовки вихователів, психологів ЗДО до роботи з дітьми дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб.

2.9.3. Методичні рекомендації для родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб щодо виховання і розвитку дитини-дошкільника, яка пережила психотравмівну ситуацію

У ході обстеження індивідуально-психологічних особливостей виховання і розвитку дітей із родин учасників АТО та внутрішньо переміщених осіб встановлено, що перенесена дітьми психотравма може спричинити виникнення як негативних наслідків, так і мобілізацію позитивних особистісних ресурсів. Серед своєрідних позитивних особливостей розвитку дітей психологи найчастіше відзначають прояви турботливості, активності, відповідальності, патріотизму. Емпіричним шляхом встановлено, що серед тривожних особливостей розвитку переважають порушення емоційної (розлади настрою, сну, наявність страхів, плаксивість), когнітивної (розсіяність, неуважність) та комунікативної (замкненість, агресивність, недовіра до людей із найближчого оточення) сфер. Ці факти визначають необхідність постійного спостереження за дітьми, які пережили психотравму, моніторингу їхнього психічного стану, надання їм емоційної підтримки, психологічної допомоги.

Відомо, що родинне оточення та батьківське виховання завжди

були й залишаються головним природним середовищем для нормального фізичного, психічного, соціального, духовного розвитку; воно певним чином організовує, упорядковує життєдіяльність дитини, створює спеціальні індивідуальні умови для її розвитку, входження в соціум, адаптації у ньому.

Тому в складних, життєво критичних обставинах, якими є внутрішнє переселення під час АТО, переживання психотравмивних подій (розлука з близькими, їх поранення, переселення, ночівля у бомбосховищах, вибухи) особлива увага дорослих має бути зосереджена на психоемоційному стані дитини, її самопочутті, хвилюваннях, тривогах. Правильні, адекватні ситуації виховні дії можуть сприяти подоланню негативних психологічних наслідків, гострих емоційних станів, забезпечити профілактику і попередження конфліктів, сприяти збереженню, зміцненню й відновленню психічного і духовного здоров'я дитини.

Дослідження особливостей родинного виховання виявило такі позитивні тенденції, як посилення згуртованості родини, підтримання дружніх зв'язків з іншими сім'ями, надання дитині всебічної підтримки, прагнення наповнити її життя позитивними враженнями, змістовним спілкуванням, виховання відповідальності, патріотичних почуттів. Водночас відмічено й негативні прояви: вияв авторитарного стилю виховання, надмірне матеріальне заохочення, байдужість до дитини, прояви роздратованості, відсутність потрібної їй емоційної підтримки.

В складний період життєвих змін у родині дотримуйтеся таких порад, спрямованих на створення сприятливих для виховання і розвитку вашої дитини умов:

1. Спостерігайте за своєю дитиною, її психоемоційним станом, проявами поведінки, звертайте увагу як на тривожні (збудливість, тривожність, агресивність, заглиблення в себе), так і позитивні прояви; при наявності тривожних – обов'язково звертайтеся до психолога чи вихователя.

2. Враховуйте те, що адаптація як пристосування організму до нових умов (невідомий простір нового міста, села, оселі, незнайомі

люди, їхні звичаї, мова) включає широкий спектр індивідуальних реакцій, які залежать від психофізіологічних та індивідуальних особливостей дитини, сімейних стосунків, супутніх життєвих обставин.

3. Будьте уважними до стану здоров'я дитини, її загального стану (сон, апетит, настрій, вередування), нарікань на головний біль тощо. Найчастіше це об'єктивні показники втоми, перевантаження, хвилювання, страху та початку посттравматичного синдрому.

4. Допмагайте дитині відчувати себе захищеною: кожного дня спілкуйтеся з нею про те, що для неї важливо, що вона переживає: про її справи, радощі, біль, страхи, емоції; демонструйте їх прийняття та виявляйте свої емоції, серед яких обов'язково – позитивні. Вчіть дитину висловлювати бажання, почуття та переживання, тлумачити поведінку свою та інших людей.

5. Не обговорюйте в присутності дитини побутові чи фінансові проблеми, трагічні новини, негаразди.

6. Ознайомлюйте дитину з новим довкіллям під час прогулянок, красзнавчих екскурсій; разом відвідуйте музеї, театри, видатні місця; вивчайте звичаї, традиції, фольклор тієї нової місцевості, де тепер проживаєте.

7. Знаходьте час для спільної діяльності, ігор з дитиною, адже безпосередній фізичний, емоційний контакт із близькими людьми, вияв ними любові, турботи до дитини допоможе їй легше пережити складну, стресову ситуацію.

8. В змінених життєвих обставинах постає необхідність у встановленні нових правил родинного життя: виявляйте в них єдність з боку всіх дорослих членів родини та слідкуйте за тим, щоб не було утиску важливих потреб дитини; виробляйте їх спільно з дитиною та дозволяйте вільно діяти в їх межах.

9. Дбайте про виховання емоційно-почуттєвої сфери дитини: постійно виявляйте свою любов до неї, розуміння її суму за своїми близькими, друзями, дитячим садочком, своєю кімнатою, іграшками; заохочуйте її до вияву чуйності, доброти, співпереживання, вчіть контролювати свої страхи, переживання.

10. Приймайте дитину такою, якою вона є, підкреслюючи її сильні сторони; привчайте до самообслуговування, підтримуйте ініціативу й бажання допомагати дорослим членам родини.

11. Допомагайте психологу, вихователю вивчати індивідуальні особливості своєї дитини, виробляйте спільні підходи щодо подолання тривожних особливостей її розвитку, активізації внутрішніх захисних механізмів, духовного та творчого потенціалу, актуалізації здібностей, що сприятиме успішній реабілітації та адаптації, гармонізації розвитку.

Список умовних скорочень

АТО – антитерористична операція.

ВПО – внутрішньо переміщені особи.

ЗДО – заклад дошкільної освіти.

ІОП – індивідуальна освітня програма.

ОППО – обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.

МЕП – морально-етичні поняття.

КЕ – констатувальний етап.

ПЕ – прикінцевий етап.

Відомості про авторів

Луценко Ірина Олексіївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методик та технологій дошкільної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Кузьменко Віра Ульянівна – доктор психологічних наук, професор, заступник декана з наукової роботи та міжнародного співробітництва факультету психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Богущ Алла Михайлівна – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, завідувач кафедри теорії і методики дошкільної освіти Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Калмикова Лариса Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

Рейпольська Ольга Дмитрівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач лабораторії дошкільної освіти і виховання Інституту проблем виховання НАПН України.

Поворознюк Світлана Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри методик та технологій дошкільної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Мельничук Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Ольшевська Яніна Олексіївна – старший викладач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій факультету психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Бондарчук Оксана Юрївна – аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Використана та рекомендована література

Андрющенко Т. К. Формування здоров'язберезувальної компетентності у дітей старшого дошкільного віку: методичний посібник / Т. К. Андрющенко. – Тернопіль : Мандрівець, 2016. – 120 с.

Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) [Електронний ресурс] / Науковий керівник : А. М. Богущ, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук; Авт. колектив : Богущ А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С., Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. – Київ : Видавництво, 2012. – 26 с. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatocnij.pdf>

Бессонова Ю. В. О структуре психологического благополучия [Электронный ресурс] / Ю. В. Бессонова // Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве [Текст] : сб. статей / [составитель : Ю. В. Братчикова]. – Екатеринбург : Уральский государственный педагогический университет, 2013. – 146 с. – С. 30-35. – Режим доступа: <http://fps.uspu.ru/images/attach/article/480/>

Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : навчально-методичний посібник / І. Д. Бех. – Київ : ІЗМН, 1998. – 204 с.

Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х т. / І. Д. Бех – Київ : Либідь, 2003. – Т. 1. – 278 с.

Беленька Г. В. Здоров'я дитини – від родини / Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, М. А. Машовець. – Київ : СПД Богданова А. М., 2006. – 220 с.

Богущ А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі: навчальний посібник / А. М. Богущ, Н. В. Лисенко. – Київ : Знання, 2004. – 570 с.

Богущ А. М. До проблеми патріотичного виховання дітей із родин АТО та внутрішньо переміщених осіб / А. М. Богущ // Науковий вісник ПНПУ імені К. Д. Ушинського. – 2017. – № 3. – С. 7–10.

Богущ А. М. Уроки духовності дітям / А. М. Богущ, В. Є. Сучок. – Одеса : [СВД Черкасов], 2005. – 126 с.

Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ: методичний посібник / Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, В. Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр; за заг. ред. Н. Гавриш. – Харківі : Мадрид, 2015. – 220 с.

Гавриш Н. Національно-патріотичне виховання у ситуації соціального неспокою: змінюємо підходи / Наталія Гавриш, Катерина Крутій // Дошкільне виховання: Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2015. – № 8. – С. 2–7.

Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський, Зенон Кузеля. – Репр. вид. 1970 р. – Київ : Інтелектуальна книга, 2017. – Частина 1, 2. – 196 с.

Дошкільна освіта: словник-довідник / [упор. К. Л. Крутій, О. О. Фунтікова]. – Запоріжжя : ТОВ “ЛПС” ЛТД, 2010. – 32 с.

Дошкольное образование: Словарь терминов / [сост. Виноградова Н. А. и др.]. – Москва : Айрис-пресс, 2005. – 400 с.

Енциклопедія освіти / [ред. В. Г. Кремень]. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – Київ : Довіра, 2006. – 703 с.

Закон України “Про охорону дитинства” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/page>

Зверева І. Д. Соціальна робота в Україні: навчальний посібник / І. Д. Зверева. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.

Ігнатенко І. Традиційна обрядово-магічна культура українців: навчально-методичний посібник / Ірина Ігнатенко. – Київ : Інтелектуальна книга, 2017. – 160 с.

Інструктивно-методичні рекомендації “Про організовану і самостійну діяльність дітей у дошкільному навчальному закладі” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/legislation/doshkilna-osvita/9091/>

Казимирская Е. С. Сказкотерапия для малышей / Е. С. Казимирская. – 2-е изд. – Мозырь : Белый ветер, 2010. – 65 с.

Калмикова Л. О. Розвиток мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку: діагностико-розвивальна програма : [монографія] / Л. О. Калмикова. – Переяслав-Хмельницький : ПП “СКД”, 2010. – 212 с.

Калуська Л. Абетка чеснот української дитини / Любомира Калуська // Практико-орієнтований збірник методичних матеріалів. – Тернопіль : Мандрівець, 2007. – 136 с.

Капская А. Ю. “Планета чудес”. Развивающая сказкотерапия для детей / А. Ю. Капская, Т. Л. Мирончук. – Санкт-Петербург : Речь, 2006. – 224 с.

Кільова Г. Народна іграшка як засіб виховання дітей [Електронний ресурс] / Г. Кільова // Рідна школа. – 2010. – № 6 (червень). – С. 59-63. – Режим доступу : [file:///C:/Users/007/Downloads/rsh_2010_6_15%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/007/Downloads/rsh_2010_6_15%20(1).pdf)

Кобильченко В. В. Психолого-педагогічний супровід школярів з особливими освітніми потребами як інтегративна технологія: теоретична модель [Електронний ресурс] / В. В. Кобильченко. – Режим доступу : <http://konferenciya2015.jimdo.com>

Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспирова. – Москва : ИКЦ “Март” – Ростов н/Д, 2005. – 448 с.

Кольцова М. М. Ребенок учится говорить. Пальчиковый игротренинг / М. М. Кольцова, М. С. Рузина. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 224 с.

Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні: [науково-методичний посібник / наук. ред. О. Л. Кононко]. – Київ : Редакція журналу “Дошкільне виховання”, 2003. – 243 с.

Комплексна програма розвитку, навчання та виховання дітей дошкільного віку “Соняшник” [Електронний ресурс] / Л. В. Калуська. – Тернопіль : Мандрівець, 2014. – 144 с. – Режим доступу : https://mon.gov.ua/storage/app/media/programy-rozvytku-ditey/programakaluska_sonyashnikdoshkilny-vik.pdf

Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

Кошонько Г. А. Дитячі страхи та способи їх корекції [Електронний ресурс] / Г. А. Кошонько // Деструктивні емоційні стани учнів: проблеми теорії та практики : збірник матеріалів Міжобласної науково-практичної конференції (18–19 грудня 2010 року) / за заг. ред. М. С. Томчука. – Вінниця :

ВОПОПП, 2010. – С. 42–47. – Режим доступу : <http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/3344>

Кремень В. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез [Електронний ресурс] / В. Кремень // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2013. – № 3. – С. 3–19. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2013_3_3

Кузьменко В. У. Аутотренінг. Регулювання емоційних проявів у дітей / В. У. Кузьменко, І. Ю. Котлярова // Палітра педагога. – 2005. – № 2 (34). – С. 14-16.

Кузьменко В. У. Виховна психологічна ситуація як засіб розвитку індивідуальності дитини: практичний аспект / В. У. Кузьменко // Дошкільне виховання : Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2007. – № 9. – С. 7-10

Кузьменко В. У. Діагностика винахідливості дошкільника: основні методи та результати вивчення / В. У. Кузьменко, В. М. Гальченко // Обдарована дитина. – 2011. – № 2. – С. 60-66.

Кузьменко В. У. Індивідуальність в освітньому процесі: концептуальні принципи та умови їх реалізації / В. У. Кузьменко // Дошкільне виховання : Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2005. – № 8. – С. 5-7.

Кузьменко В. У. Індивідуалізоване виховання і навчання в освітніх закладах : навчально-методичний посібник / В. У. Кузьменко. – Київ : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. – 112 с.

Кузьменко В. У. Індивідуальний підхід – десять кроків / В. У. Кузьменко // Дошкільне виховання : Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2006. – № 7. – С. 10-13.

Кузьменко В. У. Консультативна допомога батькам: дієві рішення / В. У. Кузьменко // Дошкільне виховання : Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2016. – № 6. – С. 6-9.

Кузьменко В. У. Моніторинг індивідуальних навчальних досягнень дошкільника / В. У. Кузьменко // Дошкільне виховання : Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2015. – № 5. – С. 2-7.

Кузьменко В. У. Наріжний камінь особистісно орієнтованої моделі: урахування індивідуальних відмінностей дошкільника / В. У. Кузьменко // Дошкільне виховання: Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2008. – № 3. – С. 7-10.

Кузьменко В. У. Своєрідність дитячої винахідливості як найвищого прояву творчих здібностей дитини дошкільного віку / В. У. Кузьменко, В. М. Гальченко // Обдарована дитина. – 2011. – № 1. – С. 5-8.

Кузьменко В. У. Спостереження – ключ до пізнання та розуміння дитини / В. У. Кузьменко, Н. Ю. Цибуляк // Дошкільне виховання: Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2015. – № 12. – С. 7-12.

Культура України в казках та легендах / редактор-укладач О. А. Волосевич. – Львів: Аверс, 2015. – 328 с.

Лаппо В. В. Формування етнічної самосвідомості дітей 5-6 річного віку в умовах дошкільного освітнього закладу / В. В. Лаппо // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Науковий збірник Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини. – 2004. – № 8. – С. 180–185.

Лисенко Н. В. Педагогіка українського дошкільця: навчальний посібник / Н. В. Лисенко, Н. Р. Кирста. – Частина 2. – Київ: Видавничий Дім “Слово”, 2010. – 360 с.

Лохвицька Л. В. Сім'я – берегиня здоров'я дитини: [навчально-методичний посібник для батьків дошкільників, вихователів, соціальних педагогів, студентів] / Л. В. Лохвицька, Т. К. Андрющенко. – 2-ге вид. доопрац., виправ. і доповн. – Тернопіль: Мандрівець, 2014. – 248 с.

Луценко І. Виховуємо громадянина: морально-правові аспекти вихованості [Електронний ресурс] / Ірина Луценко // Дошкільне виховання: Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2015. – № 4. – С. 9-13. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/9954>

Луценко І. Вплив способів організації дитячої діяльності на розвиток творчої активності дітей [Електронний ресурс] / Ірина Луценко // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. Випуск XIV. – Мелітополь, 2015. – С. 115-119. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17265>

Луценко І. О. Дитина і дорослий: вчимося спілкуватись. Готуємося до мовленнєвого спілкування з дошкільниками [Електронний ресурс] / І. О. Луценко. – Київ : Світич, 2013. – 208 с. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/15621>

Луценко І. О. Діалог В. Сухомлинського з дитиною: секрети педагогічної майстерності [Електронний ресурс] / І. О. Луценко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : збірник наукових праць / за ред. О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської. – Випуск 1.47 (114). – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 166-170. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/18645>

Луценко І. Дошкільна освіта і глобалізація. Пріоритетні напрями виховання дошкільнят [Електронний ресурс] / Ірина Луценко // Дошкільне виховання : Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2016. – № 3. – С. 2-5. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/10598>

Луценко І. О. Емоційно-ціннісна спільність педагога і дитини: джерела виникнення і розвитку / І. О. Луценко // “Дошкільна освіта у сучасному освітньому просторі: актуальні проблеми, досвід, інновації”. Ч. 1: Статті II Всеукраїнської науково-практичної конференції (8-9 квітня 2016 р., м. Харків, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди). – Харків, 2016. – С. 171-176.

Луценко І. Емоційно-ціннісне ставлення вихователя до дитини як пріоритетний чинник забезпечення її психологічного благополуччя / Ірина Луценко // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 37. Серія: Філософія, педагогіка, психологія : збірник наукових праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2015.– С. 70-76.

Луценко І. О. Моя країна – Україна. Українське народознавство для дошкільнят / І. О. Луценко. – Київ : Аконт, 2008. – 64 с.

Луценко І. Неперервність процесу формування активно-патріотичної позиції дитини у виховному просторі дошкільної і початкової освіти [Електронний ресурс] / Ірина Луценко // Педагогічна освіта: теорія і практика: збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут педагогіки НАРН України [гол.ред.

Лабунець В. М.]. – Вип. 20 (1-2016). Ч. 2. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 225–229. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17269>

Луценко І. О. Педагогічний супровід процесу формування активно-патріотичної позиції дітей старшого дошкільного віку / І. О. Луценко, Т. В. Колодич // Актуальні проблеми сучасної дошкільної та вищої освіти : збірник наукових доповідей (30.05 – 31.05.2016 р., м. Одеса – Краків). – Одеса, 2016. – С. 31-34.

Луценко І. О. Підготовка майбутніх вихователів до організації комунікативно-мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку [Електронний ресурс] / І. О. Луценко // Наука і освіта. Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. – 2014. – № 10. – С. 123–127. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17268>

Луценко І. О. Психологічне благополуччя дитини як критерій якості освіти / І. О. Луценко // Практичний психолог: Дитячий садок. – 2014. – № 5. – С. 55-58.

Луценко І. О. Розвиваємо мовлення і спілкування. Книжка для дитини від 3 до 6 років / І. О. Луценко. – Київ : Аконіт, 2006. – 54 с.

Луценко І. Роль дитячої книжки у вихованні в дітей дошкільного віку людяності [Електронний ресурс] / Ірина Луценко // Педагогічна освіта: теорія і практика : збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут педагогіки НАРН України [гол. ред. Лабунець В. М.]. – Вип. 21 (2-2016). Ч. 2. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 202-206. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17277>

Луценко І. Спілкуємося на рівних. Організація комунікативно-мовленнєвої діяльності дошкільнят на засадах дитиноцентризму [Електронний ресурс] / Ірина Луценко // Дошкільне виховання : Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. – 2015. – № 1. – С. 5-10. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/9772>

Маєвська Л. М. Етнокультурне виховання. Нормативно-правове забезпечення: міжнародний та вітчизняний рівень : [методичні рекомендації до курсу “Основи етнокультурного виховання”] / Л. М. Маєвська. – Житомир : ЖДУ, 2007. – 302 с.

Народні перлини для маленької дитини / упор. О. Яловська. – Тернопіль : Мандрівець, 2013. – 408 с.

Омельченко Я. М. Колискові пісні як засіб відновлення базової рівноваги травмованих дітей [Електронний ресурс] / Я. М. Омельченко // Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки : методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, І. М. Біла та ін. ; за ред. З. Г. Кісарчук. – Київ : Логос, 2015. – 232 с. – Режим доступу : http://elibrary.kubg.edu.ua/14041/1/1_1447345103.pdf

Педагогічний словник / [за ред. С. Гончаренка]. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.

Піроженко Т. О. Методичний посібник до парціальної програми з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей від 4 до 6-7 років “Вчимося жити разом” / Т. О. Піроженко, О. Ю. Хартман, К. В. Палієнко, М. В. Павленко. – Київ : Алатон, 2016. – 112 с.

Піроженко Т. О. Парціальна програма з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей від 4 до 6-7 років “Вчимося жити разом” / Т. О. Піроженко, О. Ю. Хартман. – Київ : Алатон, 2016. – 32 с.

Піроженко Т. О. Ціннісні орієнтації дитини в дорослому світі : навчальний посібник / Т. О. Піроженко, Л. І. Соловйова та ін. – Київ : Слово, 2016. – 248 с.

Придибайло О. Виховання дітей молодшого віку на основі етнокультурних традицій [Електронний ресурс] / О. Придибайло. – Режим доступу : <https://we.org.ua/kultura/vyhovannya-ditej>

Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 року № 268 (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 301 від 11.04.2018 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF>

Про методичні рекомендації з питань організації навчально-виховної роботи у навчальних закладах у 2014/2015 навчальному році : Лист Міністерства освіти та науки України № 1/9-376 від 27.07.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : osvita.ua/legislation/Ser_osv/42285/

Про охорону дитинства: Закон України (із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 07.11.2017 р. № 2180-VIII) [Електронний ресурс].

– Режим доступу : https://ips.ligazakon.net/document/view/t172180?an=42&ed=2017_11_07

Психотерапевтическая энциклопедия / [под ред. Б.Д. Карвасарского]. – Санкт-Петербург : Питер Ком, 1998. – 743 с.

Світ дитинства : комплексна освітня програма для дошкільних навчальних закладів [Електронний ресурс] / упоряд. : О. М. Байер, Л. В. Батліна, А. М. Богуш та ін. ; наук. керівник акад. А. М. Богуш ; за заг. ред. Л. В. Батліної. – Тернопіль : Мандрівець, 2015. – 200 с. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/programy-rozvytku-ditey/7svit-ditinstva-bogush.pdf>

Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>

Сухомлинський В. Вибрані твори : в 5 т. / В. Сухомлинський. – Київ : Радянська школа, 1977. – Т. 1. – 654 с.

Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – Київ : Радянська школа, 1977. – Т. 4. – 638 с.

Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1997. – Т. 3. – 670 с.

Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : методичні рекомендації / Т. О. Пірожено, С. О. Ладивір, К. В. Карасьова та ін. ; за ред. Т. О. Піроженко. – К. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 120 с.

Теорія і практика дошкільної освіти в Україні : колективна монографія / [авт. кол. Борисова З. Н., Бєленька Г. В., Богініч О. Л., Голота Н. М., Кот Н. М., Кузьменко В. У., Левінець Н. В., Машовець М. А., Поніманська Т. І., Сухорукова Г. В., Шевчук А. С.]. – Київ : Київський університет імені Б. Грінченка, 2011. – 232 с.

Технологія формування полікультурної особистості дошкільника [Електронний ресурс] / К. Л. Крутій // Педагогічний дискурс. – 2009. – Вип. 6. – С. 104-109. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2009_6_25.

Тиводар М. Етнологія [Електронний ресурс] / М. Тиводар. – Львів : Світ, 2004. – 624 с. – Режим доступу : <https://studfiles.net/preview/2266811/page:17/>

Трифонова О. С. Морально-етичне виховання дітей дошкільного віку : монографія / О. С. Трифонова, О. І. Кисельова. – Одеса : Видавець М. П. Черкасов, 2010. – 239 с.

Угровата В. І. Патріотичне виховання дошкільників засобами музичного фольклору [Електронний ресурс] / В. І. Угровата. – Режим доступу : <http://krvuzcdyt.krimeedu.com/ru/article/patriotichne-vikhovannya-doshkilnikov-zasobami-muz-2.html>

Федій О. А. Естетотерапія / О. А. Федій. – Київ : Центр навчальної літератури, 2007. – 256 с.

Хижняк Л. О. Казкотерапія як дієвий засіб розвитку психічних властивостей молодших школярів [Електронний ресурс] / Л. О. Хижняк. – Режим доступу : http://osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/38675/

Хрестоматія з дитячої психології: навчально-методичний посібник / укладачі Ю. О. Приходько, І. О. Лапченко та ін. / Кам'янець-Подільський : ТОВ “Друкарня “Рута”, 2017. – 320 с.

Чала Т. Т. Веселий етикет: розробки занять для дітей 5-8 років / Т. Т. Чала ; худож. О. А. Семякіна. – Харків : Основа, 2008. – 95 с.

Яницька О. Ю. Українські народні рухливі ігри для дітей старшого дошкільного віку / О. Ю. Яницька. – Рівне, 1992. – 132 с.

Навчально-методичне видання

*Луценко Ірина Олексіївна
Богуш Алла Михайлівна
Калмикова Лариса Олександрівна
Кузьменко Віра Ульянівна
Поворознюк Світлана Іванівна
Рейпольська Ольга Дмитрівна*

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД
ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
З РОДИН УЧАСНИКІВ АТО І ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ:
КОНЦЕПЦІЯ, МЕТОДИКА, ТЕХНОЛОГІЇ**

Навчально-методичний посібник

Наукове редагування – І. О. Луценко

Літературне редагування – С. І. Поворознюк

Технічний редактор – Т. М. Ветраченко

Верстка – Т. С. Меркулова

Дизайн обкладинки – Ярослава Луценко

Підписано до друку 2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. др. арк. 13,31. Об.-вид. арк. 9,7.
Наклад 300 прим. Зам №
Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002 (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26